
PSIXOLOGİYA

JURNALI

Elmi-praktik jurnal

1999-cu ildən nəşr olunur

2009 №4

3 ayda bir dəfə nəşr olunur

Əliyev B.H. Bəylərov E.B......3
İstedadlı uşaqlar üçün differensiallaşmış təlim

ÜMUMİ PSIXOLOGİYA

Велиева В.И.

Проблема ценностей в психологии

Велиев А.Х.

Современная азербайджанская литература как разновидность поведенческой терапии

Nəsirova N. R.

Gənclik yaşının psixoloji xüsusiyyətləri və onlarda milli özünüdərkini təşəkkülü haqqında

Əliyeva S.N.

Qocalığın psixologiyası

Касумова Г.Х.

Современная азербайджанская история и современная азербайджанская литература. Страх перед отцом и страх потерять отца

Vəliyev D.C.

Əli Şəriəti fəlsəfəsində insan anlayışı

Qəmərlı C.R.

Çavuşların şəxsiyyətinə verilən psixoloji tələblər

Seyid Mahammad Rashidi

Yaradıcılıq və qabiliyyətlərin psixoloji problemləri

SOSIAL PSIXOLOGİYA

Qədirova R.H.

Böhran dövründə fərdi resurslar və müqavimət qabiliyyəti –
BACİS Rh modeli

Hüseynova G.Q.

Valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların
sosial-psixoloji portreti

Маммедли И.М.

Психологические особенности исследования личности в новой
этнокультурной среде

Mirzəyeva S.S.

Şəxsiyyətin siyasi proseslərə təsirinin sosial-psixoloji məsələləri

Вердиева С.И

Роль родителей в семье

Sousan Aghajanbegloo

Ailə ilə bağlı gənclərin təfəkkür tərzində meydana gələn dəyişikliklər

Qurbanəliyeva P.S.

Gənc qızların şəxsiyyətinin formalaşmasında ailənin rolunun
sosial-psixoloji təhlili

Абдуллайева Н.А.

Психологические сущность конфликта
Yeniyyətə və valideyn münasibətləri

PEDAQOJİ PSIXOLOGİYA

İsayeva A.M.

Müəllim-şagird münasibətlərində müsbət psixoloji iqlimin
yaradılması və onun tənzimində psixoloqun rolu

Əkbəriyan Fəramərz

Yeniyyətlərin dini idintikliyinə formalaşmasına təsir
göstərən amillər

KLİNİK PSIXOLOGİYA

Yusifova N.Y

Şəxsiyyətin psixoloji nəzəriyyələrinin müalicə işində tətbiqi problemi

HÜQUQ PSIXOLOGİYASI

Aslanova G.M.

Köməksizlik vəziyyətinin psixoloji mahiyyəti və diaqnostikası

İSTEDADLI UŞAQLAR ÜÇÜN DIFFERENSİALLAŞMIŞ TƏLİM

Əliyev B.H.

AMEA-nın müxbir üzvü, prof.

Bəylərov E.B.

psixol.e.n, TPI-nin şöbə müdiri

İstedadlı uşaqların təlimi ayrı-ayrı fənlər üzrə fərdi təlim planının tətbiqi, başqa sözlə, təlimin fərdiləşdirilməsi və istedadın növünə görə uşaq qruplarının seçilməsi yəni təlimin differensiasiyası əsasında təşkil edilə bilər [1; 3]. Fərdi təlim planı bir fənn əhatə edərsə bu şagirdin digər sahələrdəki qabiliyyətlərinin inkişafına mane ola bilər. Təlim zamanı istedadlı şagirdin yaşdlarından tam təcrid olunmasına yol vermək olmaz. Fərdiləşdirilmiş təlimdə şagirdin yönəldilməsi prosesi əhəmiyyətli rola malikdir. Bu prosesə istedadlı uşaqla fərdi qaydada işləməyi bacaran, bu sahədə yüksək ixtisaslı mütəxəssis rəhbərlik etməlidir. Onun əsas məqsədlərindən biri istedadlı uşağa səmərəli fərdi inkişaf strategiyasının seçilməsində kömək etməkdir. Bu işdə istedadlının özünütəyin və özünütənzimləmə qabiliyyətlərinin inkişafına istinad edilməlidir. Yönlətmə prosesində istedadlı uşağın fərdi özünəməxsusluğu, onun həyat tərzi və təlim məzmununun

müxtəlifliyi düzgün əlaqələndirilməlidir. İstedadlıların təlimində səmərəli olan təlim metodlarından biri də təlimin differensiasiyasıdır. İstedadlıların təlimində differensiasiyanın aşağıdakı növlərindən istifadə edilir[4]:

1. Paralellərin differensiasiyası. Məktəbdə müxtəlif istedadlı uşaqlar üçün paralellər daxilində bir neçə sinif nəzərdə tutulur. Məsələn, istedadlılar üçün fizika-riyaziyyat, kimya-biologiya, humanitar siniflər, adi uşaqlar üçün isə adi siniflər. Bu təlim formasının müəyyən fəaliyyət sahəsinə dayanıqlı marağın artıq formalaşmış olduğu yaş həddində tətbiqi daha səmərəlidir (adətən, 9-cu sinifdən yuxarı). Burada da fərqli məzmun və metodlar konkret hallara uyğun tətbiq edilməlidir.

2. Paralellərin qruplaşdırılması. Burada eyni yaşda olan məktəblilər hər bir fənn üzrə imkanları baxımından müxtəlif şəkildə qruplaşdırılır. Bir şagird müəyyən bir fənn üzrə qabaqcıl qrupda, digər bir fənn üzrə isə adi sinifdə məşğul ola

bilər. Bu zaman bütün paralellər üzrə eyni bir fənnin dərsləri eyni zamanda keçirilməlidir və hər bir fənn üçün şagirdlər yenidən qruplaşmalıdırlar. Bu təlim formasının bütün səviyyədə olan uşaqlar üçün səmərəli olması onun əsas üstünlüyüdür. Uşaqların çoxsaylı müxtəlif qruplara qoşulmaları onların sosializasiyası prosesinə müsbət təsir göstərir. Bu təlim formasının çətinlikləri əsasən təşkilati məsələlərlə bağlıdır. Müəllim və otaq çatışmazlığı da ciddi problemlərdən ola bilər. Məsələn, bütün paralellərdə fizika dərslirsə, müvafiq sayda kabinet və müəllimin olması zəruridir.

3. Paralellərdən istedadlı uşaqlar qrupunun seçilməsi. Bu halda hər paraleldən daha qabiliyyətli 4-8 uşaq seçilərək əlavə 15-20 şagird olan bir sinfə yerləşdirilir və istedadlı uşaqlarla digər uşaqların təlimi belə sinflərdə paralel aparılır. Burada xüsusi hazırlığa malik olan müəllim tərəfindən istedadlı uşaqlara çətinləşdirilmiş və zənginləşdirilmiş proqram təklif edilir. Belə təlim forması hər iki şagird qrupunun, xüsusilə də istedadlı uşaqların akademik uğurlarının yüksəlməsinə təsir göstərir.

4. Növbəli təlim. Bu təlim forması müxtəlif yaş qrupuna aid olan istedadlı uşaqların təlim pro-

sesində dövri olaraq müəyyən müddətə qruplaşdırılmasını nəzərdə tutur. Bu istedadlı uşaqların öz yaşlıları və yaşca onlardan fərqlənən digər istedadlılarla ünsiyyətdə olmalarına, eyni sahədə istedadlı olan uşaqlarla özlərini müqayisə etməyə, öz vəziyyətlərini qiymətləndirməyə və s. imkan verir. Ümumtəhsilin son mərhələlərində istedadlı uşaqların seçdikləri peşəyə uyğun universitet səviyyəsində məşğul olmaq imkanı yaradılmışdır[3].

Bu təlim forması akademik uğurlara, sosial vərdislərə, özünüqiymətləndirməyə müsbət təsir göstərir. Burada istedadlı uşaqların inkişafındakı qeyri - bərabərlik də nəzərə alınmalıdır. Bu zaman təlimin diferensiallaşdırılması qlobal deyil, müəyyən bir fənn çərçivəsində baş verir. Bu təlim formasının məktəblərdə tətbiqi müəyyən problemlərlə bağlıdır. Davamlı tətbiq edildikdə istedadlı uşaqların fərdi dərslər cədvəllərinin uyğunlaşdırılması tələb olunur. Bu təlim forması istedadlı uşaqlarla iş üzrə ixtisaslaşmış və şagirdlərinin sayı nisbətən az olan məktəblərdə səmərəli tətbiq edilə bilər.

5. Ayrı-ayrı şagirdlər qrupu üçün icbari proqramın ixtisarı hesabına zənginləşdirilmiş təlim. Bu təlim formasında istedadlı uşaq-

lara adi dərslərin bir qismini onların maraq və tələbatlarına uyğun dərslərlə əvəz edirlər. İstedadlı şagirdlərə orta məktəb kursunun bütün fənləri tədris edilməlidir. Odur ki, bu təlim forması tətbiq edilməmişdən əvvəl sınaqlar keçirilir və əgər şagird hər hansı bir digər fəndən yüksək nəticələr nümayiş etdirirsə həmin fənnə ümumi proqramda nəzərdə tutulan saatlar onun marağına müvafiq dərslərə verilir. Belə yoxlamalar mütəmadi aparılmalıdır və sonrakı fəaliyyət yalnız onların nəticələri əsasında planlaşdırılır. Nəticələr aşağı düşərsə fənn üçün nəzərdə tutulan saatlar bərpa edilə bilər və s. Təcrübə və aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, təlimin bu forması texniki - dəqiq elmlərə maraq göstərən şagirdlər üçün daha səmərəli olduğu halda humanitar istiqamətli uşaqlar üçün səmərəsiz olur. Bunun səbəbi odur ki, dəqiq fənlər üzrə yüksək nəticələrə malik şagirdlər bir qayda olaraq humanitar fənlərdən də yüksək nəticələr əldə edə bilirlər, bunun əksi isə təcrübədə bir qayda olaraq ödənmir.

6. Sınıf daxilində şagirdlərin müəyyən amillərə əsasən kiçik homogen qruplara ayrılması. Belə amillər – intellektual səviyyə, akademik uğurlar və s. ola bilər. Bu təlim formasının bir çox üstünlük-

ləri var. Bütün qruplar üçün əlverişli şərait yaratmaq imkanı verir. Təlim prosesinin qurulması üçün mürəkkəb idarəçilik və təşkilatçılıq dəyişiklikləri tələb etmədiyindən onun icrası ciddi çətinliklərlə müşayiət edilmir. Bu forma əlavə müəllimlər və sinif otaqları da tələb etmir. İstedadlı uşaqlar kiçik kəndlərdə, qəsəbələrdə, iri şəhərlərdə ola bildiyindən bu forma daha universaldır və kütləvi şəkildə tətbiq edilə bilər.

Lakin bu təlim formasının tətbiqi müəllimin hazırlıq səviyyəsinə və şəxsiyyət keyfiyyətlərinə ciddi və yüksək tələblər irəli sürür. Bu müəllimlərdə gördükləri işə böyük maraq, kiçik qruplarla səmərəli işləmək bacarığı, proqramı bu qrupların spesifik maraq və səviyyəsinə uyğun diferensiallaşdırmaq qabiliyyəti və s. zəruri keyfiyyətlər olmalıdır[2]. Bundan başqa həmin müəllimlərin müxtəlif informasiya mənbələrinə (İKT-yə) sərbəst və müstəqil müraciət etmək imkanı təmin edilməlidir. Bu təlim formasının tətbiqi zamanı müxtəlif məktəblərin fərqli imkanları ilə yanaşı qruplardakı uşaqların maraq və tələbatları nəzərə alınmalıdır. Təlim prosesinin müxtəlif formalarının tətbiqini əlaqələndirərkən əsas məqsəd uşaqların o cümlədən, istedadlı uşaqların maksimum

inkışafının təmin edilməsi olmalıdır. İstedadlı uşaqların təlim prosesinin müxtəlif mərhələlərində qruplaşdırılmaları ilə bağlı təlim formaları yalnız təlimin məzmun və metodlarında müvafiq dəyişikliklər edildikdə səmərəli ola bilər. Bu zaman məqsəd istedadlı uşaqların hər hansı bir kursu sürətli keçmələri deyil, onların fərdi idraki tələbatlarının mümkün qədər tam ödənilməsi olmalıdır.

7. İstedadlı uşaqların əlavə təhsil sistemində təlimi. Əlavə təhsil sistemi uşaqlara maraqlarına uyğun təhsil sahəsini, müvafiq proqramı, imkanına uyğun mənimləmə tempini və digər fəaliyyət formalarını seçmək imkanı verir. Əlavə təhsil davamlı proses olub, konkret başlama, bitmə, bir mərhələdən digərinə keçmə vaxtları ilə məhdudlaşmır. O fərdi maraq və imkanları nəzərə almaq üçün geniş imkanlar verir. Təlim prosesinin fərdi fəaliyyət xarakterli olması istedadlı uşaqların aşkarlanması, dəstəklənməsi və inkışaf etdirilməsi kimi mühüm vəzifənin reallaşdırılmasına imkan verir[5]. Əlavə təhsil sistemində aşağıdakı təlim formaları daha səmərəli hesab edilir: müəyyən sahə üzrə yaradıcı inkışaf proqramına əsasən fərdi və ya kiçik qrup halında təlim; tədqiqatçılıq və yaradıcılıq layihələri

üzrə peşəkar (ustad yönəldiciliyi rejimində fəaliyyət) təlim; əyani-qiyabi məktəblər; tətill toplanmaları, yay məktəb düşərgələri, ustad sinifləri, yaradıcılıq laboratoriyaları; yaradıcılıq müsabiqələri, festivalları, olimpiadaları; elmi-praktik konfrans, seminar və yığıncaqlar.

Əlavə təhsil sistemində adətən, istedadları artıq təzahür etməyə başlamış uşaqlar yönəldir. Bu səbəbdən də burada məzmunlu yaradıcılıq yönümlü tapşırıqlara üstünlük verilməlidir. Bilik, bacarıq və vərdislərə məqsəd kimi deyil, vasitə kimi yanaşılmalıdır. Əlavə təhsil sistemində diqqət mərkəzində saxlanılmalı olan halları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: istedadlı uşaqlarda müstəsna hissinin formalaşmasına yol verilməməlidir; müəssisənin və ya mü-təxəssisin nüfuzu xətrinə şagird istedadı istismar edilməməlidir; kiminsə istedadlı uşaq vasitəsi ilə özünü-təsdiqi hallarının qarşısı alınmalıdır.

8. İstedadlı uşaqların ixtisaslaşmış məktəblərdə təlimi. İstedadlı uşaqlarla işləməyə yönəlmiş xüsusi məktəblər olduğu kimi adi məktəblərdə də müvafiq siniflərin yaradılması məqsəduyğundur. Ümumiyyətlə, istedadlı uşaqların ayrı təlim keçmələrinin müsbət və mənfi tərəfləri var.

Bircins qrupun böyük üstünlüyü təlimdə adekvat irəliləmə sürətinə nail olmaqdır. Belə sinifdə hər bir şagird üçün uyğun şəraitin yaradılması daha asandır və burada bir qayda olaraq təcrübəli müəllimlər işləyirlər və iş prosesində bu sahənin yüksək ixtisaslı mütəxəssisinə çevrilirlər. Digər siniflərdə istedadlılar az olduqlarından adətən tam “yüklənmiş” olurlar və belə siniflərdə işləyən müəllimlər onlarla işləmək təcrübəsi toplaya bilmirlər.

Bircins qrupun mənfi halları odur ki, şagirdlərin ünsiyyət imkanları məhdudlaşır, onlarda elitarlıq şüuru formalaşa bilər. İstedadlı uşaqlarla təlimin optimallaşdırılması üçün yekcins və qarışıq siniflərdə təlimlə fərdi məşğələlər arasında düzgün vəhdət yaradılmalıdır. Differensasiyanın istənilən forması yalnız istedadlı uşaqlara deyil, bütün uşaqlar üçün xeyirli olması mövqeyindən qiymətləndirilməlidir.

Orta ümumtəhsil məktəblərində istedadlı uşaqlarla işin təşkili məsələsində təhsil prosesinin ayrı-ayrı mərhələlərində şagirdlərin müxtəlif yanaşmalarla qruplaşdırılmasının geniş imkanları var. Bu yanaşmalar məktəblərin böyüklüyündən, geniş mənada imkanlarından, oradakı istedadlı uşaqların

sayından və s.-dən asılıdır. Ümumi və ya xüsusi istedadlı uşaqlar üçün xüsusi sinif və ya məktəblərin yaradılması aşağıdakı hallarda məqsədəuyğun olur: istedadlı uşaqların təlimi üçün elmi cəhətdən əsaslandırılmış və təcrübədə müsbət nəticələr vermiş təlim proqramı olduqda; bu proqramla təlimə tələbatı olan istedadlı uşaqların müəyyənləşdirilməsi üçün müvafiq seçim sisteminin olması; istedadlı uşaqların müvafiq təlimini təmin etməyə qabil olan müəllim və psixoloqların olması; təhsil müəssisəsinin fəaliyyətinin səmərəliliyini və işində meydana çıxan arzuolunmaz amillərin izlənilməsinə təmin edən əks-əlaqə sisteminin olması (məktəb fəaliyyətinin ekspertizası və şagirdlərin vəziyyətinin psixopedaqoji monitorinqi); uşaqların belə sinif və məktəblərə müxtəlif yaş mərhələlərində cəlb olunmasının, orada qalmanın könüllü olmasının, oranı problemsiz tərk etmək imkanının təmin edilməsi; istedadlı uşaqların belə sinif və məktəblərdə təliminin ödənişsiz olması.

İstedadlı uşaqların təliminin harada təşkil olunmasından asılı olmayaraq vacib olan onların nəyə və necə öyrədilməsidir. İstedadlı uşaqlar üçün nəzərdə tutulmuş təlim prosesinin xüsusiyyətləri, təlim proqramı, forma və metodları

istedadın növündən asılı olaraq bir sıra spesifik tələblərə cavab verməlidir [6].

Ümumi intellektual inkişaf baxımından istedadlı uşaqların im-

kan və tələbatlarını, təlimin əsas məqsədlərini nəzərə alaraq, təlim proqramları aşağıdakı tələblərə cavab verməlidir:

Ədəbiyyat:

1.Əlizadə.Ə.Ə.. İstedadlı uşaqlar. Pedaqoji məsələlər: esselər etüdlər. Bakı: ADPU, 2005, 352 s.

2.Əliyev B.H., Cabbarov R.V. Təhsildə şəxsiyyət problemi / Monoqrafik tədqiqat: Bakı, 2007, 115 s.

3.Вәйләров Е.В. Уşaqlarda istedadın müəyyənləşdirilməsi və inkişaf etdirilməsi. İstedadın işçi konsepsiyası, "Aspoliqraf", 2008, 222 s.

4.Тищенко Е.Г. Развитие системного обучения одаренных уча-

щихся в общеобразовательной школе США. Автореф. дис.канд. пед.наук, М., 1993

5. Панов В.И. От развивающего обучения к развивающему образованию // Известия Российской Академии Образования. М.: Магист-Пресс, 2000, №2. с.60-70

6.Фримен Дж. Одаренные дети и их образование: обзор международных исследований // Иностранная психология, №11,1999, с.10-18

ДИФФЕРЕНЦИРОВАННОЕ ОБРАЗОВАНИЕ ДЛЯ ОДАренных ДЕТЕЙ

В статье рассматриваются разные формы дифференцированного обучения более рациональные для обучения одаренных детей. Излагаются и обосновываются положения и требования дифференцированному обучению с позиции целесообразности по удовлетворению интересов и потребностей одаренных детей. Отмечается важность и необходимость учитывания интересов и потребностей одаренных детей при определении критерий дифференцирования.

THE DIFFERENTIATED FORMATION FOR PRESENTED CHILDREN

In article different forms of the differentiated training more rational for training of presented children are considered. Positions and requirements to the differentiated training from an expediency position on satisfaction of interests and requirements of gifted children are stated and proved. Importance and necessity of taking into account of interests and requirements of presented children is marked at definition criterion of differentiation.

ПРОБЛЕМА ЦЕННОСТЕЙ В ПСИХОЛОГИИ

Велиева В.И.

Диссертант кафедры психологии БГУ

Что такое ценность?

Ценности – это материальные или идеальные предметы, обладающие значимостью для данного социального субъекта с позиций удовлетворения его потребностей и интересов. В такой обобщенной формулировке можно представить те многочисленные определения ценностей, которые существуют в современной науке. Производные же от них ценностные ориентации есть установки личности на ценности материальной и духовной культуры.

Основной функцией ценностей и ценностных ориентаций является регулятивная функция, а именно регулирование поведением личности в определенных социальных условиях.

Личность, чтобы чувствовать себя полноправным членом общества, должна оценивать себя свою деятельность и свое поведение с позиций соответствия их требованиям культуры. Организация жизни и деятельности личности, в соответствии с приняты-

ми в обществе нормами и правилами, создает у нее ощущение собственной социальной полноценности, которая является условием нормального социального самочувствия. Ощущение несоответствия поведения требованиям общества погружает человека в состояние дискомфорта, может стать причиной тяжелых переживаний личности. Таким образом, человек нуждается в постоянном контроле за уровнем своей социальной полноценности. Внешний контроль за уровнем социальной полноценности осуществляется благодаря институту общественного мнения, правовым органам и т.д. Внутренний контроль осуществляется самим индивидом с позиций норм и требований общества, усвоенных им в процессе социализации, и выступает как самоконтроль. Самоконтроль является действенным механизмом развития личности. Так как предполагает последующую корректировку поведения ее в соответствии с указанными нормами.

Система ценностных ориентаций, являясь психологической

характеристикой зрелой личности, одним из центральных личностных образований, выражает содержательное отношение человека к социальной действительности и в этом качестве определяет мотивацию его поведения, оказывает существенное влияние на все стороны его деятельности. Как элемент структуры личности ценностные ориентации характеризуют внутреннюю готовность к совершению определенной деятельности по удовлетворению потребностей и интересов, указывают на направленность ее поведения.

Каждое общество имеет уникальную ценностно-ориентационную структуру, в которой отражается самобытность данной культуры. Поскольку набор ценностей, которые усваивает индивид в процессе социализации ему «транслирует» именно общество, исследование системы ценностных ориентаций личности представляется особенно актуальной проблемой в ситуации серьезных социальных изменений, когда отмечается некоторая «размытость» общественной ценностной структуры, многие ценности оказываются порушенными, исчезают социальные структуры норм, в постулируемых обществом

идеалах и ценностях появляются противоречия.

Ценностные ориентации (этические, эстетические, политические, религиозные и т.п. основания) – критерии, на которые базируются и которыми объясняются оценки личностью или общностью окружающей реальности, дифференцированного, избирательного подхода к ней и способ ориентации; основания, по которым личность или группа «выстраивает» воспринимаемые объекты, субъекты, явления и события по степени их значимости. Понятно, что ценностные ориентации, формируются, складываются, развиваются и меняются в ходе накопления в ходе накопления субъектом жизненного опыта в условиях изменяющегося мира, а находят свое выражение в целях, социальных выборах, представлениях, идеалах, интересах личности или группы в условиях реального взаимодействия. Ценностные ориентации достаточно жестко привязаны как к интеллектуально-волевой, так и к эмоциональной сферам социальной активности субъекта и во многом, а нередко и решающим образом обуславливают содержательную сторону как индивидуальной, так и групповой дея-

тельности и общения. В социальной психологии групп ценностные ориентации напрямую связаны с проблематикой групповой сплоченности, выражающейся, прежде всего, в степени проявления социально-психологического феномена межличностных отношений, как ценностно-ориентационное единство.

В научной литературе существует множество различных определений понятия «ценность». Большинство авторов выделяют две важнейшие характеристики ценности: значимость (Тугаринов В.П., Архангельский Л.М., Фролов И.Т., Щепаньский Я., Наумова Н.Ф.) и вторичный, производный от человеческого бытия характер (Фролович Л.Н., Архангельский Л.М., Здравомыслов А.Г., Ядов В.А., Рубинштейн С.Л.)

Кроме того, можно выделить особенности исследования ценностей в рамках различных наук. Так для философского исследования характерны: а) глобальность, б) рассмотрение ценностей в различных контекстах: историческом, культурном; в то время как для социального и особенно социально-психологического исследования характерным можно назвать: 1- стремление строго развести понятия «ценность»,

«потребность», «цель», «норма», «ценностные ориентации» и т.д., 2- попытки классификации ценностей по различным основаниям (Косова Л.Б., Попова И.М., Лапин Н.И., Рокич М., Шварц Ш.), 3- выделение структуры ценностей личности.

Формирование личностной ценностной структуры индивида выступает важнейшим фактором процесса социализации, посредством которого человек становится полноправным членом общества во всей полноте социальных взаимоотношений.

Система личностных ценностей складывается в процессе деятельности распределения индивидами содержания общественных ценностей, объективированных в произведениях материальной и духовной культуры. Как правило, для личностных ценностей характерна высокая осознанность, они отражаются в сознании в форме ценностных ориентаций и служат важным фактором социальной регуляции взаимоотношения людей и поведения индивида.

Многие исследователи придавали большое значение сформированности у индивида системы его ценностных ориентаций. Так, например, Колберг Л., занимаясь

развитием индивида, исследовал стадии морального развития личности и связывал их со стадиями умственного развития по Пиаже.

Якобсон П.М., выделяя психологические аспекты созревания личности и исследуя критерии ее социальной зрелости, отмечал важную роль динамических сдвигов в ядре личности, связанных с открытием и усвоением ценностей, норм, требований и правил общества.

Наиболее интересные, с точки зрения формирования системы ценностных ориентаций личности, старший подростковый и переходный к юношескому возрасту. Особое значение его для формирования ценностной структуры определяется характерной для этого периода специфической ситуацией развития.

В подростковом возрасте начинает формироваться устойчивый круг интересов, который является психологической базой ценностных ориентаций подростков. Происходит переключение интересов с частного и конкретного на отвлеченное и общее, наблюдается рост интереса к вопросу мировоззрения, религии, морали и этики. Развивается интерес к собственным психологическим переживаниям и переживаниям других людей. Чаще всего период пере-

хода от подросткового к юношескому возрасту приходится на старшие классы школы и, поэтому переход от детства к взрослости и, связанная с ним, необходимость самоопределения и выбора жизненного пути после окончания школы осложняется тем, что для старшеклассников остается актуальной проблема формирования самосознания (центрального новообразования подросткового возраста).

Важнейшими детерминантами процесса формирования личности старшеклассника, регулирующими процесс включения его в социум и содержание системы его ценностных ориентаций, являются потребность в общении и потребность в обособлении.

Представление о системе ценностей личности как иерархии ее убеждений получило распространение также в американской социальной психологии. Так, М.Рокич определяет ценности как «устойчивое убеждение в том, что определенный способ поведения или конечная цель существования предпочтительнее с личной или социальной точек зрения, чем противоположный или обратный способ поведения, либо конечная цель существования» (3). По его мнению, ценности личности ха-

рактируются следующими признаками:

- Истоки ценностей прослеживаются в культуре, обществе и личности;

- Влияние ценностей прослеживается практически во всех социальных феноменах, заслуживающих изучения;

- Общее число ценностей, являющихся достоянием человека, сравнительно невелико;

- Все люди обладают одними и теми же ценностями, хотя и в различной степени;

- Ценности организованы в системы.

Ш.Шварц и У.Билски дают аналогичное определение ценностей, включающее следующие формальные признаки:

- Ценности – это понятия или убеждения;

- Ценности имеют отношение к желательным конечным состояниям или поведению;

- Ценности имеют надситуативный характер;

- Ценности упорядочены по относительной важности.

Таким образом, ценностные ориентации представляют собой особые психологические образования, всегда составляющие иерархическую систему и существующие в структуре личности

только в качестве ее элементов. Невозможно представить себе ориентацию личности на ту или иную ценность как некое изолированное образование, не учитывающее ее приоритетность, субъективную важность относительно других ценностей, то есть не включенное в систему.

Ценности выступают критериями оценки, как всей жизни личности, так и отдельных ее поступков и действий, так как они дают основания для выбора альтернативных способов действия, для отбора и оценки этих альтернатив. Эта деятельность оценивания осуществляется личностью не с точки зрения полезности или нужности, а с точки зрения представлений о хорошем и плохом, с точки зрения должного. Ценности являются критериями оценки и окружающей действительности: через систему ценностей как бы фильтруется вся воспринимаемая перерабатываемая личностью информация. «Призма ценностей» усиливает одну информацию и, наоборот, ослабляет или игнорирует другую. Все явления и события, происходящие в мире, представляются ей в различном свете, согласно той позиции, с которой она смотрит на них. Поэтому ценности определяют как «локато-

ры нравственного сознания личности», главной функцией которых является создание упорядоченной, стабильной, имеющей для человека значение картины мира.

В ценностях резюмируется весь жизненный опыт личности, этот компонент структуры личности, с позиций ученых, «представляет собой некоторую ось сознания, вокруг которой вращаются помыслы и чувства человека и с точки зрения которой решаются многие жизненные вопросы». Наличие устоявшихся ценностных ориентаций характеризует зрелость человека и обеспечивает его устойчивость и стабильность. Так, например, устойчивая структура ценностных ориентаций определяет такие качества личности, как активность жизненной позиции, упорство в достижении целей, верность определенным принципам и идеалам, цельность, надежность; и, напротив, противоречивость в ценностных ориентациях влечет за собой непоследовательность, непредсказуемость поведения человека; неразвитость ценностных ориентаций личности определяет ее инфантилизм, господство внешних стимулов в поведении личности, а следовательно, конформизм, безликость человека.

Как подчеркивает Э.Фромм, большинство людей колеблются между разными системами ценностей и потому никогда не развиваются полностью в том или ином направлении; у них нет ни особых добродетелей, ни особых пороков; они похожи на стершуюся монету, так как в них нет самости, нет тождественности себе (4).

Личностные ценности и ценностные ориентации индивида тесно связаны с его целями и видением собственных жизненных перспектив. Планируя свое будущее, намечая конкретные события – планы и цели, человек исходит, прежде всего, из определенной иерархии ценностей, представленной в его сознании. Ориентируясь в широком спектре социальных ценностей, индивид выбирает те из них, которые наиболее тесно увязаны с его доминирующими потребностями. Предметы этих потребностей, будучи осознанными личностью, становятся ее ведущими жизненными ценностями. Избирательная направленность на эти ценности отражается в иерархии ценностных ориентаций личности. Ценностные ориентации не имеют той определенности, которая присуща сформированным на должном уровне целям и планам. Благодаря

этому они выполняют более гибкую регулятивную функцию. Их предмет – определенная сфера жизнедеятельности, линия поведения, рассчитанная на период времени, который заранее трудно установить для непосредственной реализации ожиданий, соответствующих сложившейся иерархии ценностей. В данной связи стоит отметить, что индивидуальные ценностные ориентации играют роль механизма, повышающего «фрустрационную толерантность» личности, поскольку если жизненные цели и планы не реализуются, наличие ценностных регуляторов обеспечивает устойчивость личности в момент «кризиса нереализованности». С другой стороны, если намеченные цели достигнуты и утрачивают побудительную силу, ценностные ориентации стимулируют к постановке новых целей. Это механизм действует при устойчивой структуре ценностного сознания человека, когда у него сформирована достаточно четкая иерархия ценностных ориентаций, и он может с уверенностью сказать, что главное для него, например, творческая работа, затем – семейное счастье, полноценный досуг, здоровье и т.д. Тогда создаются предпосылки для согласования жизненных целей в соот-

ветствии с приоритетами, определяемыми иерархией ценностных ориентаций. Вполне понятно, что индивид (во всяком случае нормальный и действующий не по принуждению) практически в каждой из своих групп членства стремится обеспечить реализацию тех или иных своих жизненных целей, обусловленных ценностными ориентациями. Не менее очевидно, что адекватно оценивающий собственные потребности и условия среды индивид будет соотносить специфику конкретной группы членства с конкретными потребностями и в зависимости от этого строить свое взаимодействие с партнерами как в предметно-деятельной, так и в ценностной сферах. Однако, как считают некоторые зарубежные социальные психологи, существуют универсальные ценностные ориентации личности, связанные с социальным взаимодействием, определяющие доминирующую поведенческую стратегию индивида практически в любом контактном сообществе.

Таким образом, ценности – ядро структуры личности, определяющее ее направленность, высший уровень регуляции социальным поведением личности.

Другой важной функцией ценностей является прогностическая

функция, так как на их основе осуществляется выработка жизненной позиции и программ жизнедеятельности, создание образа будущего, перспективы развития личности. Следовательно, ценности регулируют не только настоящее состояние личности, но и будущее ее состояние, они определяют не только принципы ее жизни, но и ее цели, задачи, идеалы. Ценности, выступающие как представления личности о должном, мобилизуют жизненные силы и способности личности на

достижение определенной цели.

Приобщение личности к культуре есть, прежде всего, процесс формирования индивидуальной системы ценностей. В процессе овладения культурой индивид становится личностью, так как личность есть человек, совокупность свойств которого позволяет ему жить в обществе в качестве полноправного и полноценного его члена, взаимодействовать с другими людьми и осуществлять деятельность по производству предметов культуры.

Литература:

1. Здравомыслов А.Г. Потребности. Интересы. Ценности.- М.: Политиздат.- 1986

2. Истошин И.Ю. Ценностные ориентации в личностной системе регуляции поведения // Психологические механизмы регуляции социального поведения. – М.: Наука. – 1979

3. Кирилова Н.А. Ценностные ориентации в структуре интег-

ральной индивидуальности старших школьников // «Вопросы психологии», - № 4 - 2002

4. Коган Л.Н. Цель и смысл жизни человека. – М.: Мысль. – 1984

5. Лурье С.В. Историческая этнология: Учебное пособие для вузов.- М.: Аспект Пресс. – 1997

Məqalədə psixologiya elmində dəyər problemi nəzərdən keçirilir. Qeyd edilir ki, dəyər insanın maraq və tələbatlarının ödənilməsi üçün müəyyən fəaliyyətə daxili hazırlığını və beləliklə onun davranışının yönəlişliyini xarakterizə edən şəxsiyyətinin struktur elementidir.

Məqalədə həmçinin müxtəlif yaş dövrlərində (yeniyetmə və gənclik yaş dövrlərində) sərvət dəyərlərin formalaşmasına da baxılmışdır.

PROBLEM OF VALUES IN PSYCHOLOGY

In given article the problem of values in psychology reveals. It is noticed that as an element of structure of the person valuable orientations characterize internal readiness for fulfillment of certain activity on satisfaction of requirements and interests, specify in an orientation of its behaviour. Also in article formation of valuable orientations during the different age periods (at teenage and youthful age) is considered.

СОВРЕМЕННАЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ ЛИТЕРАТУРА КАК РАЗНОВИДНОСТЬ ПОВЕДЕНЧЕСКОЙ ТЕРАПИИ

Велиев А.Х.

Азербайджанский медицинский университет

Психологи говорят, что шок – это стимул для развития. Иногда понятие «шока» заменяют понятием «стресса», отмечая, что стресс сам по себе не связан напрямую с положительным или отрицательным воздействием на организм, в то время как шок может означать только негативный стимул. И в том, и в другом случае психическое состояние индивида характеризуется обострением всех процессов, крайним возбуждением нервной системы, которая оказывается на грани срыва. Идея о том, что стресс представляет собой не только стимул, но и, что важнее, условие развития, логически оправданна. Дело в том, что стресс, активизируя все душевные силы индивида, выявляет вообще – на что он способен. В результате или человек гибнет, или – выживает, становясь значительно сильнее. В принципе другого способа познать свои силы и возможности просто не существует.

Такое понимание природы стресса может иметь косвенное

отношение и к поведенческой терапии. Можно вспомнить знаменитый лозунг “Spare the rod, use behavior mod”. Следует также отметить, что специалисты в области поведенческой терапии не воспринимали однозначно ни сам термин, ни сам метод. Так, Н.Смит указывает, что «На ранних этапах развития поведенческой терапии критики этого метода, в особенности представители психоанализа, упрекали его в том, что он борется лишь с симптомами, а не с глубинными причинами. Далее, они утверждали, что в этом случае симптомы будут вновь проявляться в других формах» (1,181).

Н.Смит отмечает, что впоследствии выяснилось, что эти критические замечания не имеют под собой реальных оснований. Огромный вклад поведенческой терапии был изначально связан не только с совершенствованием клинической практики, но, в еще большей степени, с подчеркиванием роли строгой теории, экспериментального доказательства и клинической проверки»(1,181-182).

Так или иначе смысл и логика поведенческой терапии вполне прозрачны. В принципе они согласуются с тем пониманием психологии как науки, которое всегда существовало в обывательском мышлении. То есть психолог – это тот, кто манипулирует поведением человека. Нередко сегодня говорят о негативном воздействии врача на пациента, когда последний испытывает непонятную и беспричинную на первый взгляд тревогу, объясняя это тем, что боится этого врача и т.д. В художественной литературе и кинематографе стал своего рода ходячим образ врача, использующего свои знания и умения во вред пациентам. Не вдаваясь в подробности, необходимо отметить, что образ врача-психотерапевта, все равно со знаком плюс или минус, стал знаковым в современном искусстве. А это прежде всего свидетельствует о возрастающей роли психологии и психотерапии в жизни современного человечества.

На наш взгляд, в указанном аспекте совершенно исключительна роль художественной литературы. Во-первых, художественная литература независимо от своих установок и эстетических принципов в той или иной форме отражает все болячки времени. Во-вторых,

чтение литературы освобождает от тревоги. Характерной особенностью подлинного чтения является слияние адресанта с адресатом, наррататора с нарратором, когда возникает подлинное психическое переживание. Согласно феноменологической теории рефлексия делает психический факт подлинным психическим переживанием. Мысль сливается с мыслимым, в этом случае уже все равно, кто адресант текста, а кто адресат. Читатель испытывает те же чувства, что и автор текста. Эту ситуацию можно сравнить и с театром, когда зритель совершенно забывает себя (подсознательно отрекается от себя) и точно так же, как и актеры, перевоплощается по ходу сценического действия. Так и достигается подлинный катарсис и подлинное очищение. Психотерапевтическое действие, психотерапевтический эффект подобного перевоплощения и проживания сценической жизни совершенно очевидны и бесспорны.

В ситуации чтения художественного текста возможности перевоплощения и проживания художественной жизни многократно увеличиваются по той причине, что ситуация носит более интимный характер. Широко известны случаи полного отключения от

реальности и мысленного перенесения в пространство и время, описываемые в художественном произведении. Здесь-то и подключается фактическая поведенческая терапия, поскольку результатом такого медитативного чтения, как правило, является непроизвольное подражание, непроизвольная имитация. Читатель начинает независимо от себя дублировать поведение героев, жизнь которых он проживает в виртуально-знаковом мире собственных фантазий. Эти фантазии только условно могут быть названы фантазиями, так как психические переживания субъекта от этого не становятся менее реальными. Вполне допустима здесь параллель с визуализацией, широко используемой в спорте, в частности в бодибилдинге. Спортсменам хорошо известно, что в особом состоянии сознания мысленное совершение движений приводит к такому же сокращению мышц, как и реальное. Мышцы растут.

Современная азербайджанская художественная литература представляет собой уникальный объект для психологических исследований. Все боли и страдания азербайджанского народа так или иначе находят отражение в художественной литературе, которая

фактически представляет собой рефлексию, способ осмысления жизни. Ясно, что такая рефлексия означает вторичное переживание и, следовательно, очищение, которому подвергаются как писатель, так и читатель, как адресант текста, так и его адресат.

А.А.Султанов об особенностях нашего времени: «Эмоциям дали возможность выплеснуться. Хорошо это или плохо? Хорошо с точки зрения самого процесса психологического очищения. Плохо, что все общественные устои подверглись деструктивному, разрушительному воздействию этих эмоций. Но не тяжелее ли вдвойне становится людям, осознавшим всю тяжесть своего существования, но бессильным что-либо изменить. Не потому ли наиболее хрупкие, душевно ранимые, чуткие и впечатлительные люди находят облегчение у психиатров»(2,5). Следовало бы добавить, что хрупкие, душевно ранимые, чуткие и впечатлительные люди находят значительное облегчение в художественной литературе. Не случайно, с древнейших времен известна библиотерапия, лечение чтением.

Библиотерапия становится особенно актуальной сегодня в Азербайджане. Как и все остальное на

свете, психические болезни, особенно если они носят коллективный характер, связаны с пространством и временем. Мы сегодня склонны многое связывать с войной и вызванными ею бедствиями. Это объективный фактор, который, разумеется, носит доминирующий характер. Однако не менее сильным фактором психического нездоровья является отмеченная А.А.Султановым девальвация нравственных ценностей. Азербайджанцы говорят: “Elnяn gяляn бяla baуgam olar”. Пословица содержит действительно очень глубокий смысл. И действительно, все наши беды были бы гораздо менее значительными в том случае, если бы ощущались всеми одинаково. Больше всего людей угнетает именно деструктивное воздействие аморальности и беспринципности.

В этих условиях художественная литература приобретает особый статус, так как выступает чуть ли не единственным хранителем ценностей. Это же обстоятельство делает литературу поведенческим ориентиром. В конечном счете в литературе, как и в жизни, есть все. Каждый выбирает то, что ему по нраву. Но значение художественной литературы проявляется в том, что она

ориентирует своего читателя. Таким образом, она выступает, с одной стороны, хранительницей культурной традиции, с другой стороны, важнейшим ориентиром поведения. Все это делает особенно актуальным изучение современной азербайджанской художественной литературы и выявление ее психотерапевтического статуса.

В качестве примера можно привести такие произведения, как «Звук свирели» Исы Гусейнова и «Свобода» Афаг Масуд. Первое представляет собой поразительно точную рефлексию на события военных лет и вообще на трагизм колхозной жизни. Второе – на самом деле является очень напряженным по силе эмоционального воздействия вариантом социально-политического осмысления современной жизни. Причем «Звук свирели» вовсе не менее актуально, несмотря на тот факт, что изображаемые события отдалены от нас 70-летним пространством.

Для обоих произведений характерно страстное проживание художественного времени, накладывающегося на объективное время. Страстность нарратора в обоих случаях не оставляет равнодушным читателя, атмосфера

эмоциональности этой рефлексии вовлекает читателя, что непосредственно связано с характером самих изображаемых событий. Важнейшее общественно-политическое значение таких произведений проявляется в том, что описываемые события и переживания становятся близкими читателю. Люди далекие от этих переживаний в реальности по той простой причине, что не сталкиваются с этими фактами, переживают эти психические феномены, столкнувшись с ними в пространстве художественного текста. В этом случае уже все равно, реакцией на какой стимул является психическое переживание читателя – на наблюдаемое в жизни или прочитанное и столь же объективно пережитое. Так же,

как все равно, что вызвало потрясение ребенка, столкнувшегося с другим ребенком-инвалидом: жизненный факт или прочитанная книга. Потрясение психическим переживанием равноценно. Более того, эффект художественного приема может быть значительно сильнее, так как факт в этом случае представлен более выпукло. Как отмечает К.Хорни, «Беспомощность ребенка часто рассматривается просто как биологический факт»(3,63). На самом деле беспомощность, как правило, обусловлена социальными причинами.

Азербайджанская литература, по нашему глубокому убеждению, еще ждет своего исследования как объект психоанализа и поведенческой терапии.

Литература:

1. Смит Н. Современные системы психологии. СПб.: прайм-ЕВРОЗНАК, 2003.

2. Султанов А. Лекции по психиатрии. Баку: Азернешр, 1992.

3. Хорни К. Невротическая личность нашего времени. СПб.: Питер, 2002.

**MÜASİR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI DAVRANIŞ
TERAPİYASININ NÖVÜ KİMİ**

Məqalə bədii ədəbiyyatın psixoanalitik təhlilinə həsr olunmuşdur. Diqqət mərkəzində müasir Azərbaycan ədəbiyyatı dayanır. Müəllif göstərir ki, bədii ədəbiyyat xalqın kollektiv ruhunun ən vacib barometridir. Ədəbiyyatın əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, əsərin bədii cəhətdən nisbətən pis yaxud yaxşı olmasından asılı olmayaraq zamanın ruhu və xəstəlikləri onda əks olunur.

**THE MODERN AZERBAIJANI LITERATURE
AS A TYPE OF BEHAVIORISTIC THERAPY**

The article deals with the psychoanalytic analysis of fiction. The modern Azerbaijani literature is in the centre of attention. The author puts that fiction is the most important barometer of nation's collective spirit. The main feature of the fiction is reflection of spirit and illnesses of time that not depending on quality of the work.

GƏNCLİK YAŞININ PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ ONLARDA MİLLİ ÖZÜNÜDƏRKİN TƏŞƏKKÜLÜ HAQQINDA

Nəsirova N.R.

BDU-in psixologiya kafedrasının aspirantı

Məlumdur ki, insan ömrü müxtəlif yaş mərhələlərindən keçir və hər yaş dövrünün özünün məxsusi xüsusiyyətləri vardır. Həmin xüsusiyyətlər içərisində fizioloji və psixoloji xüsusiyyətlər önəmli yer tutur. Lakin nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, həmin xüsusiyyətlərin özləri də müxtəlif amillərin təsiri ilə hər yaş mərhələsində özünəməxsus tərzdə formalaşır. Burada bioloji amillərlə yanaşı, sosial və psixoloji amillər də mühüm rol oynayır. Həmin amillərin təsir səviyyəsi hər yaş mərhələsinin xüsusiyyətlərindən asılıdır. Yəni eyni xarakterli sosial və ya psixoloji təsirlər müxtəlif yaş mərhələlərində müxtəlif reaksiyalar doğurur. Məsələn, eyni təbiət hadisəsinə, yəni qəflətən bərk yağış yağmasına, göy guruldamasına, şimşək çaxmasına məktəbəqədər yaşlı uşaqlar qorxu hissi keçirməklə, evə qaçmaqla, kiçik məktəbli yağış altında oyununu davam etdirməklə, yeniyetmə məktəb formasının islanıb xarab olmasından ehtiyat etməklə, gənclər isə həmin

yağışın təsərrüfata xeyirli olub-olmaması haqqında düşünə bilər, xeyirli olacağı halda yağışın yağmasından şad olar, əgər ziyanlı tərəfini müəyyənləşdirsə ondan məyus ola bilər. Deməli, gənclər özlərindən əvvəlki yaş dövrünə aid olan uşaq və yeniyetmələrdən fərqli olaraq hadisələrə müxtəlif tərəfdən yanaşa bilər, onların səbəb və nəticələrini, yaxşı və ziyanlı tərəflərini nisbətən asanlıqla müəyyənləşdirə bilərlər. Bu isə psixoloji cəhətdən onu bildirir ki, gənclik yaşı özündən əvvəlki yaş mərhələlərindən yalnız psixoloji xüsusiyyətlərinə görə deyil, həm də sosial yetkinlik səviyyəsinə görə fərqlənir və özünə məxsus yaş xüsusiyyətlərinə malikdir. Bu mənada demək olar ki, gənclik yaşı insanın inkişafında yeniyetməlik yaşından müstəqil həyat tərzinə keçidi, yəni yetkinlik yaşına keçid mərhələsini təşkil edir.

Yetkinlik yaşı isə ontogenezdə (yəni fərdin inkişaf dövründə) ən uzun müddətli inkişaf mərhələsi olub insanın mənəvi, intellektual və fiziki qabiliyyətlərinin yüksək

inkişaf səviyyəsinə çatmasına can atması, ona cəhd etməsi ilə xarakterizə olunur.

Gənclik yaşının hüdudları və ya sərhədləri psixologiya elmində müxtəlif şəkildə müəyyənləşdirilir. Tədqiqatçılar bir çox hallarda gənclik dövründə bir neçə mərhələni-erkən gənclik, (yəni böyük məkrəb yaşı dövrünü-15 yaşdan 18-yaşa qədər olan dövrü) bir də yetkin gənclik dövrünü və ya sonrakı gənclik dövrünü (18 yaşdan 23 yaşa qədər olan dövrü) ayırd edirlər. Belə bir bölgü gənclik yaşının inkişaf xüsusiyyətləri ilə şərtlənir. Nəzərə almaq lazımdır ki, gənclik yaşının sonunda insanın fiziki inkişaf prosesləri əsasən sona yetir. Gənclik yaşının həmin mərhələsinin psixoloji məzmunu ilk növbədə gənclərin özünüdərk etməsi, özünə ixtisas seçməsi, yaşlılıq, yəni yetkinlik dövrünə çatması, daha çox müstəqilliyə can atması ilə xarakterizə olunur.

Erkən gənclik dövründə idrak və ixtisas maraqları fəal surətdə təşəkkül edir, əməklə, zəhmətlə məşğul olmağa maraq artır, gələcək həyat planlarının qurulmasına, ictimai fəallığa meyl güclənir.

Gənclik yaşında əvvəlki yaş mərhələlərinə xas olan bir sıra xüsusiyyətlər, xüsusən də yaşlılardan tam asılılıqdan azad olmağa,

müstəqil olmağa, öz şəxsiyyətinin müstəqilliyini təmin etməyə meyl çox güclənir. Həmin yaş dövründə gənclərdə öz həmyaşıdları ilə münasibətlər sistemində də ciddi dəyişikliklər baş verir. Yəni həmin dövrdə qrup və kollektiv formada olan ünsiyyət formalarını hiifz etməyə can atmaqla yanaşı, fərdi ünsiyyət və əlaqələrin roluna, fərdi bağlılığa xüsusi səy göstərilir. Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, gənclik yaşı dövrü əxlaqi şüurun, mənəvi keyfiyyətlərin formalaşmasının və ya təşəkkülünün ən kəskin dövrüdür. Yəni gənclər özlərinin mənəvi ideallarını seçməyə, davamlı dünyagörüşünə malik olmağa, zəruri vətəndaşlıq keyfiyyətlərinə malik olmağa can atırlar. Lakin bir cəhət nəzərdən qaçırılma bilməz ki, gənclik yaşında olan bu və ya digər fərdin qarşısında duran məsul və mürəkkəb problemlər əlverişsiz olan sosial şəraitdə, yaxud namünasib mikrososial mühitdə kəskin psixoloji konfliktlərə gətirib çıxara bilər, bu da gənclərin bir çoxunda dərin psixoloji sarsıntıları, uzun müddətli stress vəziyyətləri yarada bilər. Belə bir halətin yaranması bəzi gənclərin davranış və rəftarlarının ümumi əxlaq normalarına uyğun gəlməməsi ilə, ətraf sosial şəraitlə konflikt vəziyyətində olması ilə nəticələnə bilər.

Ona görə də gənclərlə münasibət sisteminin qurulmasında onların ləyaqətinə toxunmamaq, şəxsiyyətinə hörmət prinsipinə ciddi surətdə riayət edilməlidir. Gənclərə belə bir ehtiyatlı yanaşma tərzii yalnız ailədə, məktəbdə deyil, həm də gənclərin daxil olduğu iş qrupunda, ümumən şəxsiyyətlərarası münasibətlər sistemində ciddi surətdə nəzərə alınmalıdır.

Bununla bərabər, gənclərin üzərinə böyük məsuliyyət düşür, yəni insan münasibətləri sistemindən yaxşı baş çıxarmaq üçün hər bir gənc nəinki ətraf insanları, həm də özünü yaxşı dərk etməli, özünün şəxsi münasibətlər sistemini adekvat surətdə qurmaq üçün yalnız özünü, ən yaxın adamları dərk etmək kifayət etməz, həm də mövcud sosial münasibətləri, şəxsiyyətlərarası münasibətlər sistemini, eləcə də özünü kifayət qədər dərinədən dərk etməlidir. Çünki gənclik yaşı ümumən yetkinlik yaşına çatmış insanın sosial və psixoloji funksiyalarının lazımı səviyyədə yerinə yetirilməsi ilə səciyyələnir. Artıq o, kamil insan səviyyəsinə yüksəlir. İnsanın sosial mövqeyi və funksiyaları isə getdikcə genişlənir. Professor Ə.S. Bayramov bu cəhəti nisbətən obrazlı şəkildə belə ifadə edir: “İnsan sözü çox qürurla səslənir. İnsan öz

zəkası ilə elm və texnika sahəsində möcüzələr yaratmış, təbiətin sirlərinə vaqif olmuş, kosmosu fəth etmiş, başqa planetlərə yol açmışdır. O, müasir bəşər mədəniyyətini yaratmışdır. Təbiətin (əsasən) heç bir sirri qarşısında insan indi artıq özünü aciz hiss etmir. Bu gün olmasa da sabah o həmin sirri açacaq, ona sahib olacaqdır. Ancaq, bəzən bu qadir insan sanki özünü yaddan çıxarır, özünə nəzər salmağı, özünü, (özünün daxili aləmini) kəşf etməyi unudur. Bəlkə də bu cəhəti nəzərə alaraq qədim dövrün (məşhur) filosofu Sokrat insana müraciətlə deyirdi: “Ey insan özünü dərk et!” Axı bütün canlılar içərisində yalnız insan özünə kənardan baxmağa, başqa obyektlərə nəzər saldığı kimi, özünü də əks etdirməyə (dərk etməyə) qadirdir”. (s 3.)

Məsələyə bu cəhətdən yanaşdıqda gənclik yaşı üçün özünü-dərketmədə bir neçə istiqamət özünü aydın surətdə büruzə verir. Əvvəla, bir şəxsiyyət kimi formalaşan gəncin fiziki və psixi simasını, yəni özünü bir şəxsiyyət kimi, fərd kimi əks etdirməsi və ya dərk etməsi prosesi baş verir.

İkinci tərəfdən, hər hansı bir gənc və ya ümumən gənclik özünü müəyyən sosial qrupun (tələbə qrupu, işçi qrupu, dost və tanışlar

qrupu və s.) üzvü kimi dərk edir, həmin qrupda öz mövqeyini möhkəmləndirməyə və saxlamağa can atır. Üçüncüsü, hər bir gənc özünü öz millətinin, xalqının nümayəndəsi kimi dərk etməyə, həmin sosial funksiyaya yetərincə layiq olmağa, başqa sözlə öz xalqının, öz millətinin layiqli övladı olmağa çalışır və buna ciddi səy edir. Lakin bu proses bütün gənclərdə eyni tərzdə, eyni səviyyədə özünü bürüzə vermir ki, bu da bir sıra amillərin təsirindən asılıdır. Bura ilk növbədə gənclərin yetkinlik dərəcəsi, yəni intellektual və emosional sferalarının inkişaf səviyyəsi, eləcə də sosial mühitin təsir istiqamətləri ciddi surətdə təsir göstərir. Odur ki, gənclərin hamısında milli özünüdərkətmənin səviyyəsi eyni olmur. Nəzərə almaq lazımdır ki, gənclərdə milli özünüdərk mexanizm etibarilə ayrı-ayrı fərdlərdə özünüdərk formalaşması xüsusiyyətlərini xatırladır. Məlumdur ki, 2-3 yaşlı uşaqlar özünün hələ kim olduğunu aydın dərk etmir, bir çox hallarda məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda özü haqqında təsəvvürləri formal əlamətlərə görə: adım nədir, kimin övladıyam, qardaşım-bacım kimdir, harada, hansı evdə oluram və s. səviyyəsində təzahür edir. Lakin tədricən, yaş artdıqca münasibət-

lər sistemi genişləndikcə uşaqlarda: mən, ata-ana, baba-nənə, bacı-qardaşla yanaşı, əmi-dayı, xalabibi, qonşular, ətraf adamlar, kəndimiz, küçəmiz, el-oba, rayon, əyalət və ya bölgə, ümumən xalq təsəvvürü formalaşmağa başlayır. Bu xətt necə gedir, hansı münasibətlər burada əsas olur və ya hansı amillər də xəttin formalaşmasına təsir edir məsələsi istər sosial, istərsə də sosial-psixoloji cəhətdən çox ciddi elmi araşdırmalar tələb edir. Çünki bir sıra hallarda ayrı-ayrı yeniyetmə və gənclərdə yalnız öz ailəsini, yalnız öz qohum-əqrabasını tanımaq, onu yaşayışın və ya dolanışığın mərkəzi hesab etmək, digərlərinə laqeyd münasibət, biganəlik özünü bürüzə verir ki, bu da onlarda ümumən xalq, Vətən, millət haqqında təsəvvürlərin, ona bağlılığın zəif təzahür etməsini sübut edir. Yəni bəzi gənclərimizdə milli özünüdərkətmənin zəif təzahürü istər bəzi ailələrdə, istərsə də bəzi məktəblərdə təlim-tərbiyə prosesində belə dərin bəşəri hissən gənclərimizdə yetərincə inkişaf etməsi üçün zəruri yol və vasitələrdən lazımi səviyyədə istifadə edilmədiyini aydın surətdə sübut edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, gənclərdə milli özünüdərk formalaşması üçün ölkə daxilində milli məsə-

lənin düzgün tənzimi zəruridir. Məlumdur ki, milli məsələ müxtəlif ictimai-iqtisadi formasiyalarda millətlər, milli qruplar və xalqlar arasındakı siyasi, iqtisadi, ərazi, hüquqi, ideoloji və mədəni münasibətlər sisteminin məcmusudur. Deyilənlərdən aydın olur ki, milli məsələ nə dərəcədə mürəkkəb struktura və ya tərkib hissələrinə malikdir, onların hər birisinin yetərincə inkişaf etməsi və Vətən övladlarının şüurunda özünə yer etməsi və formalaşması zəruridir. Belə bir proses normal şəraitdə gedərsə onda yetişməkdə olan gənc nəslin şüurunda, hissələrində milli vətənpərvərlik özünə geniş yer tapmış olur. Bunu sübut edən bir çox faktlar yaddan çıxarıla bilməz. Burada öz xalqının, millətinin, dövlətinin müstəqilliyini qorumaq xatirinə 20 yanvar hadisələri, eləcə də Qarabağ torpaqlarının düşmən tapdaqından azad olması naminə canlarından keçən yüzlərlə, minlərlə gənclərimizin şəhid olmaları bunu aydın surətdə göstərir. Əlbəttə müstəqillik əldə etmək üçün, yəni öz müstəqil milli dövlətini yaradıb saxlamaq üçün belə qurbanların verilməsi təsadüf deyildir. Bütün inkişaf etmiş xalqların tarixinə nəzər saldıqda bu qəbil hadisələrə çox təsadüf etmək olar. Lakin onu da nəzərdən qaçıрмаq

olmaz ki, yetişməkdə olan gənc nəslə, xüsusən gənclərimizdə milli özünüdərkini inkişaf etdirilməsi kortəbii proses deyildir, burada hərtərəfli və yaxşı düşünülmüş sosial və sosial-psixoloji təsirlər sistemindən yerində və yetərincə istifadə etmək xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Məlumdur ki, hər bir xalqın milli birliyini möhkəmləndirən, onu qoruyub saxlayan bir neçə amil xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Buraya ilk növbədə ərazi, məkan birliyi, yəni vahid Vətən torpağının olması, onun qorunub saxlanması, onun əziz tutulması daxildir. Hər bir xalqın övladı öz Vətən torpağını özünün ana yurdu adlandırır, onu harada olmasından asılı olmayaraq daim sevir, əziz tutur. Bu fikri aydın təsəvvür etmək üçün xalqımızın çox görkəmli və talantlı şairi Səməd Vurğunun “Azərbaycan” şeirini xatırlamaq yerinə düşərdi. Həmin şerdə Vətənə dərin məhəbbət, ona bağlılıq, onu həyatda öz canından da artıq sevməsi ecazkar poetik tərzdə ifadə olunmuşdur. Səməd Vurğun özünün “Azərbaycan” şeirində yazır:

*“El bilir ki, sən mənim sən,
Yurdum, yuvam məskənim sən
Anam, doğma vətənim sən!
Ayrılarımı könül candan?
Azərbaycan, Azərbaycan!”*

*Mən bir uşaq, sən bir ana,
Odur ki, bağliyam sana:
Hankı səmtə, hankı yana
Hey uçsam da yuvam sənsən,
Elim, günüüm, obam sənsən!”*

Həmin şəirdə əks olunan milli vətənpərvərlik, milli qürur hissi şeirin hər bir misrasında və bəndində o dərəcədə qüvvətli ifadə olunub ki, oxucunu heyran qoyur, onu valeh edir. Lakin qarşıya sual çıxır: görəsən müasir gənclərimizin bir çoxu həmin şəirdə ifadə olunan Vətən, xalq, millət yanğısını kifayət qədər dərindən dərk edirmi və nə dərəcədə özlərində də belə vətən yanğısını, Vətənə bağlılığı nəinki emosiyalarda, həm də əməldə, işdə, münasibətdə hiss edirlər və ya bürüzə verirlər? Ən başlıcası, görəsən gənclərimizin müəyyən qismi həmin şərə yaxından bələddirmi, onu ürəkdən sevərək əzbərləmişlərmi, yaxşı yadda saxlamışlarmı?! Xalq müdriqliyi Vətənə bağlılığın, başqa sözlə insan üçün kəsb etdiyi dərin mənanı ifadə etmək üçün bəzən qərribə simvolikalardan istifadə etmişlər. Rəvayət şəklində ifadə edilən bir simvolikada deyilir ki, günlərin bir günündə bir sərçəni tutub şahın sarayına aparırlar, ona saray həyatına uyğun olaraq hər cür şərait yaradılır, yaxşı yem verilir, necə lazımdır ona qulluq edilir, lakin sərçənin “eyni açılmır,”

keyfi kökəlmir, əksinə özünü çox pis hiss edir, darıxdığını bürüzə verir, hətta bu qədər yem və xidmət müqabilində kökəlmək əvəzinə arıqlamağa, zəifləməyə başlayır. Saray əyanları bu cəhətə təəccüb edirlər, nəhayət qərara gəlirlər ki, onu azad buraxsınlar. Sərçəni azad edirlər, o çox böyük sevinclə uçub qonur qaratikan kolunun üstünə və sevinə-sevinə, cəh-cəh vura-vura deyir: “Vətənə gəldim, imana gəldim, dinə gəldim”. Əlbəttə, burada söhbət real sərçədən getmir əsas məsələ həmin misaldakı həyat fəlsəfəsidir. Əgər qaratikan kolunu sərçə özü üçün Vətən sayırsa ondan ayrı düşmək, “şah sarayında müəyyən müddət qalmaq yəni Vətən həsrəti amili onu dərin izziraba düşür edir, azad olunub Vətən saydığı qaratikan koluna qonarkən onun izzirablarına son qoyulur. Demək olar ki, müəyyən zərurət üzündən Vətəndən müəyyən müddət ayrı düşmüş bir sıra gənclərimiz də, heç şübhəsiz, dərin izzirab keçirirlər, Vətənə gəlməklə, ona qovuşmaqla nəinki həmin izzirablara son qoyulur, həm də həmin gənclərə əsl xoşbəxtlik, böyük sevinc qismət olur. Təsadüfi deyildir ki, Vətən həsrəti kimi müqəddəs hisslərin tərənnümü bədii ədəbiyyatımızda öz əksini çox geniş miqyasda tapmışdır.

Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, milli özünüdərk etmə prosesi çox mürəkkəb və çoxcəhətli sosial-psixoloji hadisə olub bir sıra amillərin təsirindən asılıdır. Həmin sosial-psixoloji amillər içərisində müəyyən yaş həddinə çatmış fərdin və ya ümumən insanların öz əhatəsində olan şəxslərlə ünsiyyət saxlaması üçün onlarla dil birliyi, yəni öz xalqının dilində, başqa sözlə ana dilində danışması, fikir və hisslərini bölüşməsi çox ciddi əhəmiyyət kəsb edir. Təsadüfən deyilmir ki, bu və ya digər bir xalqın ana dilinin ölməsi, sıradan çıxması, yəni milli dilin tələf olması həmin xalqın, millətin tələf olması, bir xalq və millət kimi aradan çıxması kimi qiymətləndirilir. Poetik dildə həmin məsələni Rəsul Həmzətov “Mənim Dağıstanım” kitabında “Mənim ana dilim” adlı şerində, həm də dərin fəlsəfi mənada əks etdirmişdir:

*“Şirin röyalara inanmasam da,
Bu gecə gördüm ki, ölmüşəm
birdən.*

*Dağıstan, Başqadı. Düşmüşəm oda-
Qurğuşun parçası dəyib sinəmdən.*

*Ölürəm xəbərsiz, ölürəm yalqız,
Bir kimsə bilməyir, nə ins,
nə cins var.*

*Qartallar zirvədə çığırsın yalnız,
Dərdimdən inləyir yazıq marallar.*

*Beləcə uzanıb sakit ölürdüm,
Birdən qulağıma dəydi bir səda.
Adamlar avarca deyib-gülürdü
Unudub hər şeyi bizim dünyada.*

*Dağıstan vadisi od yağır göydən,
Adamlar danışır-əşidirəm mən-
Hansı Həsəninə tülküliyündən,
Hansı Əlininə bəd əməлиндən.*

*Qulaq kəsilmişdim doğma sözlərə,
Hiss etdim tükənməz gücüm var
mənim.*

*Nə təbib gərəkdir, nə türkəçarə,
Yalnız avar dili sağaldar məni.*

*Ayrı dil kimisə sağalda bilər,
Fəqət mən o dildə nəğmə
yazmaram.*

*Bilsəm doğma dilim sabahdan ölər,
Bu gündən ölməyə özüm hazırım!”
(8.,səh. 96)*

Bu ibrətamiz misal müasir gənclərimizdə milli özünüdərk üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Çünki bəzi gənclərimiz öz xalqının dilini, yəni öz ana dilini kifayət qədər dərinləndirən mənimsəməyə bəzən nisbətən laqeyd yanaşırlar, halbuki Azərbaycan dili həm özünün zərifliyinə həm də zənginliyinə görə xüsusi olaraq seçilir. Təsadüfi deyildir ki, bizim ana dilimiz ən poetik dil, yəni səs tərkibinə, sözlərin tələffüz xüsusiyyətlərinə

(yəni onun asanlıqı və cəlb ediciliyinə) görə bir sıra dillərdən seçilir. Bunu kənar müşahidəçilər də ayrıca qeyd edirlər. Bəlkə elə buna görədir ki, Azərbaycan poeziyası tarix boyu özünün nəhəng simalarını yetirmiş, onların poetik yaradıcılığı yalnız insanların idrakına, zəkasına təsir etməklə qalmır, daha çox insanların daxili aləminə hisslər dünyasına təsir edir, insan qəlbini asanlıqla ehtizaza gətirir, ona sevinc və fərəh bəxş edir. Ana dilimiz, yəni Azərbaycan dili milli qürurun mühüm mənbələrindən biri olmaqla yanaşı gənclərimizin milli özünüdərk üçün də çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Çünki dil birliyi şəxsiyyətlərarası, qruplararası identifikasiya və ya identifikasiya üçün də çox vacib amildir.

Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, ana dilinin yaxşı mənimsənilməsi milli indentikliyin yetərinə formalaşması, yəni milli şüurun, milli həmrəyliyin, milli özünüdərk formalaşmasını şərtləndirən ən vacib sosial-psixoloji amildir. Həmin sosial-psixoloji amil milli özünüdərk üçün şərt olan digər alimlərlə çulğışaraq, xüsusən də xalqımıza məxsus adət-ənənələrin, stereotip və yönümlərin yetərinə mənimsənilməsi və onlara riayət edilməsi sayəsində yetişməkdə olan

gənc nəsildə, xüsusən də gənclərimizdə milli özünüdərk, Vətənə bağlılığı şərtləndirən mühüm sosial-psixoloji amil olur.

Bir cəhəti də nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, 90-cu illərdə Respublikanın sosial şəraitində baş verən proseslər, müəyyən dəyişikliklər gənc nəsildə, xüsusən gənclərimizdə bir tərəfdən milli vətənpərvərliyi, milli özünüdərk gücləndirdisə, digər tərəfdən ayrı-ayrı gənclərdə yaranmış mürəkkəb vəziyyətdən düzgün baş çıxarmaq, sosial proseslərdə baş verən dəyişiklikləri adekvat qiymətləndirmək çətinlik törədirdi. Həmin sosial proseslərə sovet sisteminin dağılması, etnik münaqişələrə rəvac verilməsi: Respublikanın təklənməsi, qonşu etnosa yaxından köməklik (Xocalı soyqırımı, Dağlıq Qarabağın və ətraf rayonların zəbt edilməsi, milyondan artıq qaçqın və köçkünlərin yaranması, onların öz el-obasını, ana yurduunu, ev-eşiyini tərk etməsi, xilas üçün əsasən Bakıya axışb gəlməsi, ölkədə daxili çəkişmələr, hakimiyyət uğrunda mübarizə, xalqın, ümumən millətin bölgələrə parçalanması, müəyyən quruplara daxil olan gənclərə münasibətdə ayrıseçkilik, yaşayış tərzində sosial şəraitdə qeyri-bərabərlik, daxili parçalanma (özümüzünkülər, bizim-

kilər, onlar-bizdən olmayanlar meylinin güclənməsi müəyyən qrup gənclərdə milli özünüdərəkə, çox ciddi xələl gətirdi. Hətta bir sıra Vətən övladları, o cümlədən gənclər dolanışq naminə başqa ölkələrə üz tutdular. Əlbəttə, belə güman etmək olmaz ki, dolanışq, iş tapmaq üçün başqa ölkələrə üz tutan gənclərimizdə milli özünüdərək hissi zəifləyir və ya aradan çıxır, əksinə qərıblıkdə ömür sürməyə məcbur olmaq bir çoxlarında vətənpərvərlik, milli özünüdərək hisslərini daha da gücləndirir, onlarda Vətənə qovuşmaq, onun dərdisərinə şərik olmaq arzu və istəyini daha da artırır. Əlbəttə, gənclərimizdə milli özünüdərək və milli Vətənpərvərlik hisslərini gücləndirmək, yəni onları Vətənpərvərlik ruhunda daha yaxşı tərbiyə etmək üçün istər ailədə, istərsə də orta və ali məktəbdə, eləcə də istehsalatda yaxşı düşünülmüş tədbirlər sistemi həyata keçirilməlidir. Bunun üçün ilk növbədə gənclərimizin öz xalqının tarixi keçmişinə, ədəbiyyatına, incəsənətinə, xalq musiqisinə, xalqımızın adət-ənələrinə yaxından bələd olmalarına xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Millətin, xalqın mövcudluğunun, yaşamasının ən mühüm əlamətlərindən biri onun tarixi hafizə-

sidir, yəni ulu babaların, ataların sözləri - deyimləridir, yəni öz xalqının, millətinin tarixi keçmişinə, mənəvi sərvətlətinə bələdlikdir. Bu da hər bir xalqın atalar sözlərində, zərbi-məsəllərində, deyimlərində öz əksini tapır, buraya şifahi xalq yaradıcılığı, nağıllar, dastanlar və s. daxildir. Bu və ya digər xalqın və ya millətin nümayəndəsi özünün kim olduğunu bilmək üçün öz əcdadlarının kimliyini, necəliyini yaxşı bilməlidir. Bu da onun milli şurunun, milli özünüdərəkətinin formalaşması səviyyəsini müəyyən edir. Gənclərdə milli özünüdərək formalaşmasına xalq musiqisinə, incəsənətə yaxından bələdlik çox mühüm rol oynayır. Yalnız bir faktı xatırlatmaq yerinə düşərdi. Hər bir gənc üçün dahi bəstəkarımız Üzeyir Hacıbəyovun “Koroğlu” operasının üverturasını dinləmək, orada əks olunan əzəmətin, qururun, musiqinin ecazkar qüvvəsini dərinləndən duymaq və hiss etmək milli özünüdərək üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, yəni həmin musiqi xalqımızın övladı olan hər bir gəncdə qürur hissi milli özünüdərək üçün də çox yaxşı zəmin yaradır. Bunula yanaşı, Respublikamızın hər bir gəncində milli özünüdərək intensiv təşəkkülü üçün onların zəngin Azərbaycan ədəbiyyatı xəzinəsinə, incəsənətimizə,

xalqımıza məxsus adət-ənənələrimizə dərinlik bələdlik çox ciddi əhəmiyyət kəsb edir, bunun üçün də hər bir gəncin daxili fəallığı, xalqımızın zəngin ədəbi irsinə, tarixi təkamülünə vaxtında və yetərincə vaqif olması zəruridir.

Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, hər bir xalq özünün milli şüuruna malikdir. Həmin milli şüur sosial, siyasi, iqtisadi, mənəvi, estetik, fəlsəfi, dini, psixoloji və başqa görüş və etiqadların məcmusundan asılıdır və bunların hamısı millətin, xalqın mənəvi təkamülünü, inkişaf səviyyəsini xarakterizə edir və ya onu təyin edir, elə xalqın, millətin də özünüdərk səviyyəsi həmin amillərlə şərtlənir. Ümumən nəzərə almaq lazımdır ki, xalqın, millətin özünüdərkinin formalaşması üçün yetişməkdə olan gənc nəslin, xüsusən gənclərimizin milli özünüdərkinə həm ailədə, həm məktəbdə, həm də istehsalatda xüsusi fikir verilməlidir.

Lakin burada gənclərin özlərinin həm intellektual, həm də emosional fəallığı, yəni onların özlərini təkmilləşdirmə cəhdi, özünü tərbiyə meylli yetərincə olmalıdır. Professor Ə.S.Bayramov maraqlı bir müqayisə və ya bənzətmədən istifadə edir. O, yazır: “Bəzən bir çox həkimlər ümumən xəstəliyi sağaltmağa, onun yolla-

rını tapmağa çalışaraq şəxsiyyəti, onun daxili və fərdi xüsusiyyətlərini unudurlar. Olsun ki, bəsit xəstəliklərdə bu mümkündür. Lakin, mürəkkəb, çətin, bəzən bir neçə xəstəliyə tutulmuş şəxsləri bu cür ümumi şəkildə müalicə etmək mümkün deyil. Bax, insanı da ümumən tərbiyə etmək, düzəltmək, ümumi axına qoşmaq beləcə çətinidir. Əlbəttə bu qoşulma zahirən həyata keçirilə bilər, lakin bu axın içəri-sində gedərkən, o şəxsin hansı fikir, hansı düşüncə ilə ayaq atması həlledici və əsas məsələdir. Bəzən biz insanın bütün varlığı, öz istəyi, öz ciddicəhdi ilə axına qoşulub-qoşulmadığının fərqi varmırıq. Buna görə də insanın özünün öz davranış və rəftarını, fikir və əməlini necə qiymətləndirməsini, ona hansı qiymət meyarı ilə yanaşmasını, özünün bütün fəaliyyətinə tənqidi yanaşmayıb-yanaşmadığını nəzərdən qaçıra bilərik. Əsil məsələ insanın daxilində belə bir qiymət manometrini yaradılmasıdır. Bu xüsusən də Respublikamızda müasir gənclər üçün zəruridir. Çünki müasir dövrdə Respublikamızdakı sosial-psixoloji şərait, iqtisadi, elmin və mədəni tərəqqi üçün zəruridir. Çünki müasir şəraitdə Respublikamızın hər bir gəncinin Vətən qarşısında, öz xalqı və milləti

qarşısında vətəndaşlıq borcunu necə yerinə yetirməsindən asılıdır. Həmin borcun yerinə yetirilməsinə laqeydlik halları hər bir gəncin daxili narahatlığına, Vətən və xalq qarşısında öz vətəndaşlıq borcunu necə yerinə yetirməsinə məsuliyyətlə yanaşmağı, özünün əməl və fəaliyyətinə, rəftar və davranışına çox ciddi tənqidi yanaşmağı tələb edir. Bu da nisbətən çətin məsələdir. Çünki mexanizm etibarilə də insanın özünüqiymətləndirməsi, yəni özünə, öz əməl və fəaliyyətinə, onun yönəliş istiqamətinə (yəni yalnız öz şəxsi mənafeyinə yönəlib, yoxsa ümumxalq mənafeyi də ciddi sürətdə nəzərə alınır) tənqidi yanaşması başqasını qiymətləndirmədən, ona tənqidi yanaşmadan sonrakı prosesdir. Bu psixoloji qanunauyğunluq sanki tam dəqiqliklə “öz gözündə tiri görmür, başqalarının gözündə tükü yaxşı seçir”- kimi atalar sözlərində əks olunmuşdur. Başqalarının çatışmazlıqlarını, xüsusən də qəbahətini görmək, yəni onların gözlərində tükü seçməklə yanaşı gənclik yaşına çatmış hər bir kəs öz gözündəki tiri də görə bilməli, yəni nöqsan və çatışmazlıqlarına yaxşı bələd olmalıdır. Əks təqdirdə bəzi gənclər nöqsan axtaranda bir qayda olaraq başqa adamlara, xüsusən də həmyaşıdlarına baxar,

müsbət cəhəti görmək, mənafe məsələsi gələndə isə əsasən özlərinə baxar, yəni öz şəxsiyyətini ön plana çəkər. Bu mənada gənclik yaşına çatmış hər bir şəxs gərək yalnız özünü düşünməsin, özünü idrak və emosional fəaliyyətinin mərkəzinə çevirməsin, yəni hər şey öz məni üçün olmasın, hər bir işi görəndə daima gənclərimiz özlərinə sual verməlidirlər: bu işin görülməsi və ya hər hansı fəaliyyətin yerinə yetirilməsi başqaları, xüsusən də xalqı, Vətəni üçün nə dərəcədə faydalıdır, onların əməli fəaliyyəti ümumən xalqın, eləcə də ayrı-ayrı insanların mənafeyinə toxunmur ki?! Gənclərimiz bir həqiqəti yaxşı dərk etməlidirlər ki, yalnız özü üçün yaşayan, yalnız özünü düşünən heç bir kəs nə müasirlərinin yaddaşında, nə də tarixdə xoş xatirə kimi qalmayıblar və qala da bilməzlər. Əlbəttə, bu bizim üçün yeganə təsəlli ola bilməz. Əsil məsələ hər bir gəncin diqqətini öz əməlinə, rəftar və davranışına yönəltmək, onu düzgün qiymətləndirməyə sövq etməkdir. Hər bir gənc öz fəaliyyətinə, rəftar və davranışına xalqım üçün, Vətənim üçün nə etmişəm, nə edə bilərəm meyarı ilə yanaşarsa onda milli özünüdərk, öz şəxsiyyətini adekvat qiymətləndirmək də lazımınca inkişaf edər. Lakin nəzərdən qaçır-

maq olmaz ki, əsas məsələ hər bir gəncin öz davranışına, iş və fəaliyyətə tənqidi münasibət bəslərkən hansı prinsipdən çıxış etməsi, hansı meyarı əsas götürməsidir. Müasir dövrdə bəzi gənclərimizdə bu meyar: “yalnız mən” yaxud “ancaq özüm üçün” prinsipidir. Həm də bu halda “mənin qadirliyini” artıran mövqe və maddi sərvət qazanmaq prinsipidir. Bu prinsipi özü üçün həyat meyarı qəbul edən gənc öz məqsədinə çatmaq naminə aldatma və fırıldaqdan da çəkinmir, başqalarını, onların mənafeyini tapdayıb keçmək, öz xalqının, Vətənin mənafeyini nəzərə almaq kimi naqisliklərə yol verir, başqa sözlə, heç bir ictimai sədd qarşısında dayanmaq bilmir. Belə gənclərdə özünə tənqidi münasibət varmı? Əlbəttə, vardır. Lakin onun istiqaməti tamamilə başqadır. Bəzən belə əxlaqa, mənəviyyata sahib olan gənclər hətta əldən buraxdıqları fürsətlər və yalanlar üçün təssüf edirlər, bu məqam üçün özlərini günahlandıraraq, “tənqid atəşinə” tuturlar. Bəzi belə gənclərin həyatı sərvət içərisində faciədir. Həmin sərvəti, qeyri əxlaqi mövqeni itirmək qorxusu onlar üçün çox təhlükəli görünür. Həmin mövqeyi qoruyub saxlamaq üçün gecəgündüz yollar axtarır rahatlıq bilmir. Belə bir əxlaqa, mənəviyyata

malik olan ayrı-ayrı gənclərdən öz xalqına məhəbbət, Vətənin ləyaqət və şərəfini qorumaq üçün cəsarətli addımlar atmağı gözləmək çox çətindir. Çünki onlarda milli özünüdərk hissi, başqa sözlə milli təəssübkeşlik və milli qeyrət lazıminca formalaşmamışdır.

Professor Ə.S. Bayramov “Şəxsiyyətin özünə tənqidi münasibəti və yeni insan tərbiyəsi” adlı əsərində çox ibrətamiz bir fikri iqtibas edir və yazır: “Andre Morua sanki belələrini (başqa sözlə belə gəncləri) nəzərdə tutaraq “Ədəbi portretlər” əsərində yazır: “Həyat tufandır, qasırgandır, həyat cəngəllikdir. Əgər insan dağlarla qarşılaşmırsa, əgər o sıx dolaşmaq sarmaşığıqlarla əlləşib-vuruşmursa, özünü məhvə məhkum edir. Təkcə maddi nemətlər üçün çalışmaq?! Bu nə qədər əcaib, insan (xüsusən gənclər üçün) nə qədər amansız alçaqlıqdır, insafsızlıqdır, özünü aldatmaqdır? İnsan (yəni gənclərimiz) bu yolla ancaq fani şeylər - toz və kül əldə edə bilər. İnsafdırmı (insan ömrü, xüsusən gənclərimizin ömrü) kül və toz üçün sərf olunsun?”

Əlbəttə, müasir cəmiyyətimizdə gənclərimizin “sıx, dolaşmaq sarmaşığıqlarla əlləşib-vuruşmağa əsla ehtiyacı yoxdur. Əsil məsələ odur ki, hər kəs (yəni hər bir gənc) öz əməyi

ilə, səyi ilə, əməli ilə xalqımızın sosial, elmi və mədəni tərəqqisi üçün əlindən gələni əsirgəməsin, özündə yüksək mənəvi keyfiyyətlər, ilk növbədə dərin vətənpərvərlik hisləri inkişaf etdirsən, öz nöqsan və çatışmamazlıqlarına qarşı amansız olsun; Romen Rollanın dediği kimi, “qəhrəman o adamdır ki, hər gün (öz xalqının, Vətəninin tərəqqisi naminə) nə bacarırsa, onu edir”. Biz müasir dövrdə gəncləri

tərbiyə edərkən məhz özünü hər gün nəyi bacarırsa (xalqının, Vətəninin tərəqqisi naminə) onu yerinə yetirməyə məcbur etməyə qabil olan vətəndaşlar, qurucular yetirməliyik. Bu halda müasir gənclərdə milli özünüdərk yaxşı təşəkkül etmiş olar, yəni gənclərimiz dərin milli qeyrət hissinə, əsl vətənpərvərlik hissinə malik olarlar və öz xalqının, Vətəninin tərəqqisi naminə qüvvə və enerjilərini əsirgəməzlər.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Etnik psixologiya məsələləri. Bakı, 1996.

2. Bayramov Ə.S. Şəxsiyyətin təşəkkülünün aktual psixoloji problemləri. Bakı, 1981.

3. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. Bakı, 2003.

4. Qədirova R.H. Tarix, şəxsi mənə və identiklik. Bakı, 1998.

5. Qədirova R.H. Azərbaycanlı uşaq və yeniyetmələrin milli identikliyinə inkişafının sosial-psixoloji problemləri. Psixologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2008.

6. Əlizadə Ə.Ə. Azərbaycanın güzəran psixologiyası. Bakı, 1994.

7. Əlizadə Ə.Ə. Azərbaycanın etnopsixologiyasına giriş: problem-

lər, ilkin araşdırmalar. Bakı, 2003.

8. Əliyev B.H. Siyasi psixologiyada ümummilli lider problemi. Psixologiya jurnalı, 2004, №1.

9. Həmzətov Rəsul “Mənim Dağstanım”, Bakı, “Gənclik”, 1974.

10. Алиев Б.Г. Межнациональное общение как объект социально-психологического анализа. Автореферат дис.канд.филос.наук. Баку, 1984.

11. Артур Ребер. Большой толковый психологический словарь. Том 1, Москва, 2003.

12. Гусейнова Г.Г. Этнопсихологические особенности социальной перцепции в юношеских группах. Автореф.дисс.канд. психологических наук. Баку, БГУ, 1995

13. Здравомыслов А.Г. Этнополитические процессы и динамика

национального самосознания россиян (социологические исследования, 1996, №12)

14. Ставропольский Ю.В. Модели этнокультурной идентичности в современной американской психологии (Вопросы психологии

РАН, «Академический проект»), Москва, 1999

15. Тернер Д.Ж. Социальное влияние. СПб, Питер, 2003

16. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. М.1996

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЮНОШЕСКОГО ВОЗРАСТА И О ФОРМИРОВАНИИ У НИХ НАЦИОНАЛЬНОГО САМОПОЗНАНИЯ

В статье на основе богатого эмпирического материала и анализа обширной психологической литературы раскрываются психологические особенности формирования национального самопознания у молодежи. Особый акцент делается на раскрытии фактов отрицательно и положительно влияющих на формирование и проявлении национального самопознания у молодежи. При раскрытии психологических особенностей данного процесса умело используются примерами из Азербайджанской поэзии, образно выражающий особенности патриотизма и проявлении национального самопознания.

THE PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE YOUTH AGE AND THE FORMATION OF THE NATIONAL CONSCIOUSNESS

Grounding on the rich empiric material and analyse of psychological literature psychological features of the formation of the national consciousness of the teenagers. Special attention is paid to the reveal of the positive and negative facts on the formation and display of the national conciseness of the youth. While revealing psychological features of the current process, the samples of the Azerbaijani poetry, features of the patriotism and display of the national conciseness are used.

QOCALIĞIN PSIXOLOGİYASI

Əliyeva S.N.

*Təhsil Problemləri İnstitutunun psixologiya
və yaş fiziologiya şöbəsinin böyük elmi işçisi*

*Heç əlinə alma əsa,
Yetmişində batma yasa,
Hər kim yüz il yaşamasa,
Günah onun özündədir.*

O.Sarıvəlli

Son zamanlar yaşlıların və qocalmanın problemləri mətbuatda, bədii və psixoloji ədəbiyyatda daima işıqlandırılır və yaranmış problemlərin öyrənilməsinə böyük əhəmiyyət verilir. Qocaların problemlərinin öyrənilməsinə artan diqqət bütün dünyada gedən demoqrafik, tarixi-mədəni, sosial-psixoloji dəyişikliklərlə əlaqədardır. Yaşlı insanların sırasının artması dünyadakı ictimai-sosial proseslərə, həyat fəaliyyətinin bir çox - siyasi, mədəni, iqtisadi və tibb kimi sahələrinə öz təsirini göstərir. Yaşlı insanların problemlərinə diqqət problemin aktuallığını görməyə və qocaların həyatın ayrılmaz hissəsi olduğunu anlamağa imkan yaradır.

XX əsrdə insanlığın biososial inkiafında çox mühüm hadisələr baş verib və bu da ömrün uzanmasındakı inkişaf tempi ilə xüsusilə diqqəti cəlb edir. Tarix boyu insa-

nın ömrünün müddətinə nəzər salsaq bunu daha aydın görə bilərik: daş dövründə insanın ömrünün davamlılığı 18 yaş, Roma imperiyası dövründə orta yaş həddi 35 yaş idi. Orta əsrlərdə yaşı 100-ə çatan insanları ilahiləşdirib, onlara qeyri-adi varlıq kimi baxırdılar. Alimlərin fikrinə görə insan genetik olaraq 120-150 il yaşamaq üçün proqramlaşdırılıb. Demoqrafik məlumatlara əsasən əhalinin sosial-ekonomik statusunun və sosial-gigiyenik şəraitin yaxşılaşması planetdə yaşlı insanların ildə 2,4 % artmasına şərait yaradıb. Bəzi proqnozlara görə 2020-ci ilə yaşlı insanların sayı 1 milyarda çatacaq. Demoqraflar da bu prosesin qaçılmaz olduğunu təsdiqləyir, yəni, dünya “yaşlı insanların” əsrinə qədəm qoyur. BMT-nin 2002-ci ildə qocalıqla bağlı ikinci assambleyasında Əhalinin qocalmasının dünyada gedən bütün proseslərə: milli-ənənəvi, maliyyə-iqtisadi, siyasi, mənəvi-etik kimi sahələrinə təsir edə bilən sosial-demoqrafik problem olduğu ilə razılaşdı. Sonuncu demoqrafik məlumatlara görə dünyanı

demoqrafik bəla gözləyir. Bu gün dünyada hər 10 nəfərdən birinin yaşı 60-dan yuxarıdır. Proqnozlara görə isə, 2050-ci ildə 5 nəfərdən biri bu yaşda olacaqdır. Buna görə də hər dövlətin qarşısında duran problemlərdən biri də, yaşlı insanların ömrünü artırmaqla onların cəmiyyətin iqtisadi, siyasi, mədəni həyatında fəal iştirakını təmin etməkdir, yəni cəmiyyət yaşlı insanların psixi və fiziki sağlamlığının qeydinə qalmalıdır.

1963-cü ildə ĞST (Ümumdünya Sağlamlıq Təşkilatı) yaşlı insanları aşağıdakı qruplara bölüb:

1) İctimai fəal – fiziki cəhətdən fəal qocalar, təsərrüfatı idarə və ailəyə kömək edə bilən, eyni zamanda əmək fəaliyyətini davam etdirən;

2) Fərdi aktiv yaşlılar- özünə xidmət etməyi və məhdud ərazi həddində fəaliyyət göstərən;

3) Fəal olmayan yaşlılar- özünə qulluq etməyi bacarmayan və xəstə, yəni daimi himayəyə ehtiyacı olan insanlar.

Beynəlxalq təsnifata görə gerontogenez dövrü (qocalma dövrü) kişilərdə 60 yaşdan, qadınlarda 55 yaşdan başlayaraq üç mərhələyə bölünür: yaşlılıq, qocalıq və uzunömürlülük. 1965-ci ildə keçmiş SSRİ-də yaşa dolmuş insanları aşağıdakı yaş qruplarına bölmüş-

dülər: yaşlı insanlar- kişilər 61-74, qadınlar 56-74 yaş hədlərində; qocalıq yaş dövrü isə həm kişi, həm də qadınlar üçün 75-90 yaş hədlərində 90 yaşdan sonra isə uzunömürlülər sayılırdı.

Ötən yüzilliyin məlumatlarına görə dünyada uzunömürlü əhali ən çox Andorrada (83,5 yaş), ən qısa isə Mozambikdədir (31,3 yaş). Uzunömürlü ölkələr sırasına ABŞ, Yaponiya, Vyetnam, Böyük Britaniya, Fransa, Almaniya və s. kimi ölkələr daxildir. Ən çox yaşayan isə yapon qadınlardır. Bütün dünyada qadınlar kişilərdən 4-5 il çox yaşayır. Qadınların kişilərdən çox yaşaması onun bioloji cəhətdən kişilərdən daha dözümlü və güclü olmasındadır. Qadının bioloji funksiyasından irəli gələrək təbiət onu dözümlü orqanizimlə mükəffətləndirib. Qadın hormonlarının sayəsində qadınlar yaşlaşanda bir çox xəstəliklərdən qoruna bilirlər. Psixoloji cəhətdən də qadınlar kişilərdən möhkəm olduğundan kişilərdən fərqli olaraq yaşlılığı, qocalığı nisbətən sakit qarşılayırlar. Onlar özlərini ailədə, cəmiyyətdə gərəkli hiss etməyə qismən nail ola bilirlər. Tənhalığa da Qadınlar tənhalığa kişilərdən daha dözümlülüdür. Həyat yoldaşını itirən kişi üçün tənhalıq daha dözülməzdir, nəinki qadın üçün. Qocalıq nədir?

Qocalıq yaş keçdikcə sürətlənən və orqanizmin uyğunlaşmaq qabiliyyətinin azalması ilə müşayət olan qanunauyğun bioloji prosesdir. Qocalığın xoş və ya xoşagəlməz yaş dövrü olması barədə bir sıra fərqli münasibətlər mövcuddur. Əsrlər boyu çox sayda filosoflar, sosioloqlar, siyasi xadimlər, şairlər, yaşlılar bu suala cavab verməyə cəhd etmişlər, lakin cavablar tərifdən bədbinliyə qədər müxtəlifdir.

Qocalıq nədir? Ömrün mülayim payızı, yoxsa sərt qış çağıdır? Kimi xarakterinə uyğun olaraq qocalığı mülayim payız, kimi də sərt qış kimi qarşılayır. D.Rayqorodkiy “Qocalığın psixologiyası” adlı kitabında yazır: “Qocalıq-bu ömrün elə bir dövrüdür ki, bu vaxt vacib olan, “illəri ömrə əlavə” etmək deyil, “ömrü illərə” əlavə etməkdir. Qocalıq - tək-cə rolların dəyişdiyi deyil, həm də yeni identikliyin formalaşdığı dövrüdür.” Təbii ki, bu zaman gənclik dövründə meydana gələn “Mən kiməm? sualı ömrün qurub çağı insanın qarşısında durursa, o insan çox vaxt ümitsizliyə qapanır.

Yaşlılıq dövrünün ən fəal müdafiəçisi “Böyük Katon, və qocalıq haqqında” dialoq yazmış qədim roma filosofu, siyasi xadimi Mark Tuli Siseron (b.e.ə.106-43) olmuşdur. Siseron ustalıqla qoca-

lığı müdafiə edir və tərifləyərək, qocalığın insan və cəmiyyət üçün ən dəyərli dövr olduğunu qeyd edirdi. O qocalığın əleyhinə olan aşağıda sadalanan dörd əsas arqumentə qarşı çıxırdı: 1) qocalığın insana ictimai həyatda aktiv iştirakına mane olmasına; 2) qocalığın insana müxtəlif xəstəliklər və köməksizlik gətirməsinə; 3) cinsi həyatdan məhrum etməsinə; 4) insanı ölümün yaxınlaşması ilə qorxuzmasına. Siserona görə, müdrək insan üçün qocalıq yaş dövrü ömrün ən qiymətli dövrüdür. Yəni, bu dövrdə beyni dumanlandıran gənclik ehtirasları sakitləşir, insan ömrü boyu yığmış olduğu təcrübə kimi xəzinəyə sahib olur. Xarakterin gücü, sağlam düşüncə tərzii ilə yaşlı insan çox şeyə nail ola bilər və bununla da o çox gənc-lərdən daha üstündür. Qədim Romalı şair, filosof, siyasi xadim Seneka (1 əsr) isə qocaların özlərini cəmiyyət üçün gərəkli hiss etmələrinin vacib olmasını qeyd edirdi. Ona fikrincə, insan həyatı onun davamlılığında, uzunluğunda deyil, yaşanmış ömürdə nə qazanması və nəyə nail olması ilə dəyərləndirilir.

Bütün bunlara baxmayaraq, qədim filosofların (Yuvenal, Maksimilian, Qorasiya və s.) bir çoxu qocalığı ömrün bədbin və kədərli

dövrü kimi xarakterizə edir. Bir çox məşhur alimlər və rəssamlar lap ahıl yaşlarına qədər yaradıcılıq qabiliyyətlərini qoruyub saxlayıblar (Hippokrat, Platon, Kopernik, Tolstoy, Verdi, Mikelancelo və s.). Kant, Nyuton, Spenser özlərinin elmi sistemlərini ahıl vaxtlarında yaratmışdılar.

Orqanizmin qocalması böyümənin dayanmasından başlayan fizioloji prosesdir. Canlı orqanizmin qocalmasının qarşısını almaq, vaxtı dayandırmağa cəhd kimi qeyri-mümkündür. Bununla belə, qocalma prosesini ləngitmək, yubatmaq mümkündür. Səmərəli gigiyena, qida və digər ekoloji faktorlara riayət etməklə qocalma prosesini ləngitmək olar. Müasir elmdə qocalmaya müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Daha çox diqqət isə psixoloji qocalmaya və onunla bağlı meydana çıxan suallara yönəlib.

Psixoloji baxışlarda qocalığın tədqiqinin obyektiv elmi əhəmiyyəti var və onun əsasında insanın bütün ömrü boyu inkişafının bioloji və psixoloji faktorları arasındakı qarşılıqlı əlaqə durur. Biologiyada qocalma haqqında 200-dən artıq nəzəriyyə mövcuddur, lakin bu nəzəriyyələri iki böyük qrupa bölmək olar – “proqramlaşmış” və “proqramlaşmamış” qocalıq. Bi-

rinci yanaşmaya görə qocalma – bütün canlı orqanizmlərin təkamül prosesində verilən və genetik təyinatı olan bioloji xüsusiyyətidir. İkinci qrupun mövqeyinə görə, qocalma – ömür boyu yığılmış “səhvlərin və fəlakətlərin” nəticəsidir.

Psixologiyada da biologiya kimi yaşlılıqdan qocalmaya keçmənin sərhəddi aydın deyil. Psixoloqların yaşlılıqda gedən proseslərlə bağlı düşüncələrini də iki qrupa bölmək olar. Bir qrup alimlər (N.Korsakova, O.Molçanova və b.) qocalığı kompensasiya prinsipi əsasında analiz edir, digər qrup (E.Erikson, R.Pekk, P. Baltes və b.) isə insan psixikasının şəxsiyyətin inkişafında başqa və yeni keyfiyyətli mərhələsinə keçməsinin mümkünlüyünü analiz edirlər.

Qocalıq- insanın ömründə olan son dövrdür. Onu təyin etməyin ümumi metodu pasportdur. Buna baxmayaraq, heç də həmişə bioloji, psixoloji yaş pasport yaşına uyğun gəlmir. Uzun müddətli qocalıq isə insan ömründə “durğunluq” dövrü kimi hesab olunub. İnsan kədər və ağrı ilə növbəti ad gününü qarşılayır, üzündəki hər qırışa görə narahatlıq keçirir, utanır. Cəmiyyətdə olan neqativ fikrin təsiri altında insanın özünə və imkanlarına inamı azalır. Bəs psixi və psixoloji qocalma nədir?

Bir çox nüfuzlu psixoloqların apardıqları tədqiqatların nəticələrinə görə, yaddaşın zəifləməsi heç də qocaların hamısında müşahidə olunmur. 65 yaşlı və böyük qocaların 90% - də yaddaşın zəifləməsi əhəmiyyətsiz dərəcədə müşahidə olunub. Yaşlı insanlar keçmiş həyatlarında baş verən hadisələri dəqiqliklə xatırlayırlar. Diqqətin pozulması isə əsasən dalğınlıqla, hərəkətlərin davamlılığındakı dolaylıqla, fikirlərin tez-tez dəyişməsi ilə müşahidə olunur. İntellektin dəyişməsi isə müxtəlif formalarda təzahür edir. Bir çox yaşlı insanlar yüksək intellekti ahl yaşlarına qədər qoruyub saxlayırlar. Bu zaman yaşlı insanın biliyinin səviyyəsi intellektə müsbət təsir edir. Belə insanlar yaşlılığın mahiyyətini dərk edir və həyatın yeni tələbatlarının öhdəsindən effektivlə gəlirlər. Aparılmış tədqiqatların nəticələrinə görə, müxtəlif xarakterli qocalmalar insanın duyğu, qavrayış, təfəkkür, yaddaş kimi psixofizioloji funksiyalarına xasdır. 70-90 yaş hədlərində qocalarda yaddaşı müəyinə edərkən xüsusən, mexaniki təssüratların, əyani yaddaşın da zəifləməsi müəyyən edilmişdir. Yaşlılıq dövründə aparıcı yaddaş növünün məntiqi yaddaş növü olduğu müəyyən edilmişdir.

Yaşlılıq və qocalıq yaş dövrü bir fərd kimi insanda baş verən müxtəlif dəyişiklikləri, illər boyu yığılmış ehtiyatda olan imkanları və potensialı aktuallaşdırmağa yönəlmiş olan prosesdir. Yaşlı insanlarda psixoemosional sferada partlayışlar olmur. Emosiyalar nisbətən sakitləşir, sonradan müdrüklüyə çevrilən təmkinlilik və mühakimə yürütmək bacarığı əmələ gəlir. Digər tərəfdən yaşlı insan ətrafdakıların, yaxınlarının diqqətin, qayğısına daha çox ehtiyac duyur. Bəzən çox incik, kəsəyən və kaprizli olur. Amerikada psixoloji ədəbiyyatda Elder Abuse termini ilə xarakterizə edilən psixi vəziyyət tez-tez işlənir. Belə halda olan yaşlılar ünsiyyətdə problem yaradır, tez-tez küskünlük yaradırlar.

Sosial və psixi faktorlar şəxsiyyətin qocalma prosesinə öz təsirini göstərir. Qocalığın necə keçməsi bir neçə faktorlardan; genetik proqramdan, keçirilmiş xəstəliklərdən, stresslərdən, gündəlik həyat tərzindən və s. asılıdır. Qocalığın başlaması və qocalıq həyatı müxtəlif insanlarda əhəmiyyətli dərəcədə fərqlidir. Bununla belə qocalığın ömrün sönən dövrü kimi xarakterizə edilməsi tamamilə səhvdir. Bu yaş dövründə insan müdrüklüyə, həyatın dolğunluğunu hiss etməyə, dəyərliliyini, vəzifəsinin

yerinə yetirilməsinə və öz şəxsiyyətini anlamağa can atır. Qərbdə və Amerikada “qoca” sözünü təhqiramiz söz kimi qəbul edirlər. Onlar “yaşlı nəsilədən olan vətəndaşlar” kimi çağrılmalarına üstünlük verirlər, “xala, əmi, dayı, baba, nənə” kimi müraciət formalarından imtina edirlər. Orada yaşından asılı olmayaraq hamıya adı ilə müraciət edirlər. Filosof M.Monten yazır: “Çalışmaq lazımdır ki, qocalıq qırıqları qəlbə deyil, üzə iz buraxsın.”

Qeyd etdiyimiz kimi, çox vaxt yaşlı insanlar keçirdiyi ömrün qiymətləndirilməsi ilə bağlı böhran yaşayırlar. Yaşlılıq dövrü yaşamış həyatın dərk, nəticələrinin yekunlaşması və nə isə etməyə cəhdlə nəticələnir. Həyatda əldə etdiklərindən narazı olan yaşlılar bəzən depressiyaya düşüb psixi halsızlıq keçirirlər. “Sağlam qocalıq” öz yaşını, həyat yolunu qəbul edənlərə aid edilir, “ağrılı, çətin qocalıq” isə öz həyat yolunu qəbul etməyənlərə şamil edilir. “Çətin qocalıq” keçirənlərə keçirdiyi həyat mənasız görünür və belə fikirlərin özü onu ümitsizliyə düşür edir.

Bəs, yaşlı insanlar kimdir? Yaşlı insanları müxtəlif qruplara bölmək olar: “gənc”, “qoca” və “ahıl” yaşlılara, qocalma prosesi-

nin müxtəlif keçdiyi kişilərə və qadınlara. Yaşlıların bəziləri qocalıqını böyük şəhərlərdə, bəziləri isə rayonlarda, kəndlərdə keçirir. Onların sırasında akademiklər və savadsızlar, ailəlilər və tənhalər, sağlamlar, xəstələr, əlillər var. Yaşlı və qoca insanlar monolit bir qrupu təmsil etmirlər. Uşaqlar, gənclər, yaşlılar kimi onlar da müxtəlif və mürəkkəbdirlər. Qocalmaya təhsilin səviyyəsi, məşğuliyyətin növü, şəxsi keyfiyyətlər, fəaliyyət təsir edir. Nəhayət, yaşlı insanlar dərk etmə sferasının səviyyəsinə görə də bir-birindən fərqlənir: bəziləri yaxşı yaddaşa, diqqətə, sonra da inkişaf etmək və təhsil almaq qabiliyyətinə malikdir, bəzilərinə isə zehni pozulma, şüurun çətinliyi müşahidə olunur. Bu faktorlar qocalığın necə keçməsinə, insanın özünü şəxsiyyət və cəmiyyətin üzvü kimi hiss etməsinə təsir edir. Bütün bu faktorlar öz növbəsində cəmiyyətin yaşlı insanları necə qəbul etməsinə təsir edirmi?

“Yaşlı insanlar”, “qocalar”, “ahıllar”, “veteranlar” kimi ifadələrin xatırlanması belə neqativ hislər yaradır. Bizim qocalığa münasibətimiz uşaqlıqdan mənimsəmiş olduğumuz yaş stereotipləri ilə bağlıdır. Bu stereotiplər mədəni ənənələr, ictimai mühit və kütləvi

informasiya vasitələrinin səyi nəticəsində qorunub saxlanır. Təəssüf ki, yaşlı insanların işəyaramaz, xəstə, intellektual cəhətdən tənəzzülə uğramış, tamdəyərli həyat yaşamayan insanlar olması barəsində formalaşan səhv fikrin özü də onların davranışına təsir edir. Bir çox yaşlı insanlar bu cür stereotiplərin təsiri altında əks şablonu təsdiq etməkdən çəkinərək özünü qiymətləndirməni bilərəkdən aşağı salır.

Böyük Azərbaycan şairi S.Vurğun hələ 50 yaşına çatmamış saçlarının tez ağarmasından narahatlıq keçirirdi. O hesab edirdi ki, hamipərəstişkarları, yaxınları, ondan soruşacaq: “Şair nə tez qocaldın sən?”. 100 il bundan əvvəl görkəmli rus yazıçısı A.P.Çexov “Kəndlilər” əsərində yazırdı: “Nənə müalicə olunmağı çox xoşlayırdı və tez-tez xəstəxanaya gedirdi. Orada isə hamıya onun 70 deyil, 58 yaş olduğunu deyirdi. Qarı güman edirdi ki, həkim onun əsl yaşını bilsə, onu müalicə etməyib deyəcək ki, onun müalicə olunmaq deyil, ölmək vaxtıdır.”

Gerontologiyanın, psixiatriyanın, psixologiyanın, sosiologiyanın yaşlılarla apardığı tədqiqatların əksəriyyətində yaşlılıq, qocalıq əsasən bədbin və kədərli dövr kimi təsvir olunub. Məsələn, yaşlı və

tənha insan belə təsvir olunur: “Psixofiziki imkanları azalan və maddi vəziyyəti pisləşən yaşlı insan təkliddə yaşam problemlərinin öhdəsindən çox çətin gəlir.” Yaşlılıq həyatının belə təsviri yaşamın bu dövrünü anlamağa çalışanlar üçün neqativ stereotiplər yaradır. Şübhəsiz, yaşlı vaxtı işini itirmə, yaxın bir insanı itirmə, sağlamlığın zəifləməsi, sosial statusun, nüfuzun zəifləməsinə depressiya ilə reaksiya vermək təbiidir.

Görkəmli sovet psixiatri E.Averbux 60-cı illərin əvvəllərində psixologiya üçün dərs vəsaitində qocalığı belə təsvir edir: “Qoca insanlarda əhval-ruhiyyə, özünüqiymətləndirmə aşağı düşür, qətiyyət-sizlik, özünəinamsızlıq, narazılıq hissi artır. Adətən, köməksizlikdən, tənhalıqdan, kasıbçılıqdan, ölümdən qorxdığı üçün onu daima həyacan, bədbinlik hissini təqib etdiyi qocalar pessimist, mizantrop, əsəbi, deyingən, küskün olurlar. Həyatdan zövq ala bilmirlər, sanki, həyatdan daha yaxşı heç nə gözləməirlər. Onlar eqoist və eqosentrik olurlar.” Bu sözlərin yazılmasından yarım əsrə yaxın vaxt keçsə də, qocalara olan münasibət nə elmdə, nə də cəmiyyətdə dəyişib. Alman psixoloqu H.Tomenin fikirlərinə görə, qocalara olan belə münasibəti psixolo-

giya elmi psixiatriyadan götürüb. Şübhəsiz, psixiatriya həmişə qocalıqdakı patoloji dəyişikliklərlə qarşılaşdığından qocalar barəsində belə fikir yürütməkdə haradasa haqlı idi. Psixologiya isə qocaların davranışında olan ləngliyi həyat qabiliyyətinin aşağı düşməsinə, xəsislik, inamsızlıq, çox danışmaq, xiffət, rigidlik kimi qəribəlikləri qocalıq dövrünün fərqləndirici cəhətləri kimi deyil, qocaların ruh və şüur səviyyəsinin qaçılmaz sonu kimi xarakterizə edir. Lakin son zamanlar qocalığı tədqiq edən tədqiqatçılar qocaların mənəvi səmərəliliyini itirməsi barədə olan tezislərin cəfəngiyyat olması və onların davranışındakı qəribəliyi şəxsiyyətin adaptasiyasının azalması ilə əlaqələndirirlər. Bu o demək deyil ki, yaşlı insanda heç bir psixi dəyişiklik olmur. Sadəcə olaraq psixi dəyişiklik bütün yaş dövrlərində müşahidə oluna bilər.

Zənnimizcə, yaşlılar barədə təsəvvürlərdə olan stereotiplər cəmiyyətdə həm qrup həm də fərd səviyyəsindədir. Makrososioloji analiz qocalara qarşı münasibətin cəmiyyətdə olan mənəvi dəyərlərə təsir etdiyini göstərir. Yaşlılara münasibət hər birimizdə müxtəlif olsa da, nəticə eynidir: yaşlı insana heç nə lazım deyil, o sakitcə oturub son saatını gözləməlidir. Dahi

Üzeyir Hacıbəyov “O olmasın, bu olsun” operettasını gənc ikən yazmışdır. O operettanın baş qəhrəmanını Məşədi İbadı qoca, vaxtı keçmiş insan kimi təsvir edib. Həlbuki, onun 50 yaşı var idi. 50 illik yubileyində Ü.Hacıbəyov deyir: “Mən indi başa düşmüşəm ki, Məşədi İbad heç də qoca deyilməmiş.” Doğrudan da, biz gənc olanda yaşlılara etinasızlıq göstərmiş, onların gərəksiz, vaxtı keçmiş qoca olduqlarını düşünürük, onlara xor baxırıq. Yaşlaşdıqca, yaşımızı hiss etmirik. Yaşlı insanlara olan neqativ münasibət öz növbəsində siyasətə, ideologiyaya, şəxsi dəyərlərə, həm də yaşlı insanların özünü cəmiyyətdə necə hiss etməsinə öz təsirini göstərir. Qocalma ilə bağlı stereotiplər cəmiyyətdə olan münasibətləri özünəməxsus qəlibə salır. Əlbəttə, bu o demək deyil ki, cəmiyyətdə yaşlı insanların neqativ obrazını yaratmaq üçün hər hansı məqsədyönlü iş aparılır. Əksinə, xalqımızın yaşlı insanlara, “ağsaqqallara” qarşı özünəməxsus etik qaydalar məcmusu var. Onların fikrinə hörmətlə yanaşılır, hamıya onlardan örnək götürmək tövsiyə olunur. Buna baxmayaraq, yaşlı insanların sosial statusunun aşağı düşməsi, adət etdiyi yaşayış tərzindən uzaqlaşması, maddi ehtiyac onları hörmət ediləcək obraz

olmaqdan uzaqlaşdırır və bu da, şübhəsiz, onlarda stress yaradır.

İ.S.Kon qocaları bu kimi sosial-psixoloji tiplərə ayırır: birinci tipə aktiv yaradıcı qocalar aid etmək olar, bu qocalar təqaüddə olsalar da, ictimai həyatda, gəncliyin tərbiyəsində iştirak edir, heç bir zərər hiss etmədən fəal həyat sürür; ikinci tip qocalar təqaüddə olmalarına baxmayaraq özlərini rahat hiss edir, Əvvəllər vaxt tapmadıqları işlərlə (istirahət, əyləncə, qiraət) məşğul olurlar; üçüncü tip (əsasən qadınları aid etmək olar) bütün qüvvələrini ev işlərinə yönəltdir; dördüncü tip qocaların isə həyatının mənası, bütün qayğısı şəxsi sağlamlıqlarının qeydinə qalmaqdadır. Bu qocaları firavan qocalar kimi səciyyələndirmək olar. Firavan qocalarla birgə İ.S.Kon mənfi tip qocaları da müəyyənləşdirir: a) aqressiv, qoca deyingənlər, dünyada gedən bütün prosesləri, gəncliyi, ətraf aləmi, bir sözlü özündən başqa hamını və hər şeyi tənqid edib başqalarını usandıran qocalar; b) özündən və həyatdan ümidini üzmüş, tənha, qəmgin, itirilmiş imkanlara görə özünü günahlandıran bədbin qocalar.

Qocalıqdan danışarkən yaşlı və gənc nəsil arasındakı konfliktlərdən danışmaya bilmərik. Bu konfliktlər hərdən elə həddə çatır ki,

hətta bu iki nəslin nümayəndələrinin bir mənəziddə yaşaması belə böyük problemə çevrilir. Bir-birini anlamamaq, daha doğrusu anlamamağa çalışmamaq, ədavət hər iki tərəfin sağlamlığına, psixi halına öz təsirini göstərir. Xüsusilə illər uzununu adət etdiyi gündəlik professional işindən ayrılan təqaüdcülər üçün daha çətin olur. Onlar gündəlik iş rejimini, həyat tərzini, tempini, adətlərini dəyişdiyindən doğmalarının və yaxınlarının sevgisinə daha çox ehtiyac duyurlar. Bəs belə konfliktlərin baş vermə səbəbləri nədir?

Öncə qeyd etmək lazımdır ki, yaşlıların və gənclərin həyata baxışları, mənəvi dəyərlərə münasibəti, enerjisi, temperamenti bir-birindən köklü fərqlənir. Lakin bu faktorların konfliktlərə gətirib çıxarılması yol verilməzdir. Problemlər tərəflər arasında qarşılıqlı hörmət olmadıqda, dözümsüzlük olanda daha da sərtləşir. Cəmiyyətdə, ailədə xeyirxah, xoş atmosfer yaratmaq üçün hər nəslin özünəməxsus müsbət keyfiyyətlərini qiymətləndirmək lazımdır.

Yaşlı insanlar unudurlar ki, özləri də nə vaxtsa gənc olublar və hər bir gənc kimi, indi də heyfslənərək xatırladıqları səhvlər ediblər. Ona görə də yaşlı insanlar gəncliyi yerli-yersiz tənqid deyil, öz

təcrübələrinə əsaslanaraq səhvlərdən çəkinmək üçün öyüd-nəsihət verməlidirlər. Onlar gənclikdə olan enerjini və təşəbbüsü pozitiv istiqamətə yönəltməli, onlardakı müsbət başlancığı, inkişafa meyli rəğbət-ləndirməli, əldə etdikləri uğurlara sevinməyi öyrətməlidirlər. Bəzi ailələrdə yaşlıların nüfuzu o qədər çoxdur ki, gənclər belə ailələrdə söz demək hüququna malik deyil-lər. Şərqi mədəniyyətində valideyn qarşısında “borc” hissi o qədər bö-yük olur ki, hərdən övlada şəxsi həyatını yaşamağa belə imkan vermir. Yaşlı, əlil ana öz xəstəliyi ilə qızını hədələyərək ona şəxsi hə-yatını qurmağa imkan vermirdi. Tək və atılmış olmaqdan qorxan ana qızının övladlıq hissi ilə oynayırdı. Nəticədə ana bu dünyanı tərk etdikdən sonra şəxsi həyatı alınmamış və yaşlanmış qız öz növbəsində yaxın qohumlarının qarşısında “borc” problemini aktual-laşdıraraq onları hədələməyə baş-layır. Digər ailədə isə yaşlı ağsaq-qal övladlarının, nəvələrinin, hətta bacısının, qardaşının övlad-larının şəxsi həyatını idarə edir. Vaxtı ilə hamıya maddi və mənəvi dayaq durmuş ağsaqqal indi onları “bor-clu” olmaqları ilə hədələyərək, həyatlarına yerli-yesiz müdaxilə edərək, hamı üçün “gərəkli” ol-maqdan mənəvi zövq alır. Orta

nəslin nümayəndələri bu vəziyyəti nisbətən təbii qarşılıqlar da, gənc nəsil üçün belə hallar dözülməz olur. Belə gənclərdə yaşlılara qarşı kin, ədavət olur. Onlar yaşlı insan-ların fikri ilə üzdə razılaşa da, bildikləri kimi hərəkət edirlər. Belə halda heç bir qarşılıqlı anlaş-madan danışmaq olmaz. Zənnimizcə, böyüklərə, ağsaqallara hörmət, sevgi, diqqət vacibdir. Lakin bu sevgi, qayğı məcburi, “borclu” olduğu üçün deyil, övladların, gəncliyin mənəvi tələbatı olmalı-dır. Bu tip ailələr təkcə bizim üçün deyil, həm də avropa mədəniyyəti üçün də xarakterikdir.

Bununla belə ailələr də var ki, orada qocaları incidirlər, hörmət-sizlik edir, köməyi müqabilində nə isə alacağı təqdirdə edirlər. Yaşlı insanlar isə lazımı diqqəti, qay-ğını, qulluğu almaq üçün hər şeyə hazırdır. Xüsusilə, əgər o tənha-dırsa, uşaqlarına və nəvələrinə onların “sevgi” və “qayğısını” qazanmaq üçün onlara lazım olanı ödəməyə hazırdır. Lakin unutmaq olmaz ki, maddi dəyərlər insan münasibətlərinin meyyarına çevrilməməlidir. Gənclər unudur-lar ki, müəyyən zaman keçdikdən sonra onlar da qocalacaqlar. On-ların da doğmalarının diqqətinə, sevgisinə ehtiyacı olan vaxt ola-caq. Babaları, nənələri narahat

edən problemlər sabah onları da da narahat edəcək.

Əgər biz övladlarımızdan narazıyıqsa, deməli onları yaxşı tərbiyə etmişik. Qədim xalq rəvayətində deyildiyi kimi: “Qədimdə belə bir adət varmış: qocalmış, haldan düşmüş, yararsız yaşlıları bir səbətə qoyub şəhər kənarındakı dağa aparıb atırlarmış. Bir gənc ata öz kiçik yaşlı oğlu ilə birgə haldan düşmüş atasını səbətə qoyub şəhər kənarına gətirir. Atasını orada qoyub qayıdanda oğlu atasından səbəti götürməyi xahiş edir. Ata: ”Səbət sənə nəyinə gərəkdir?-deyə soruşduqda, oğlu cavab verir: “Bu səbət bir gün mənə də lazım olacaq” Ata öz səhvini başa düşür və yaşlı atasını evə gətirir. Rəvayətə görə, elə o vaxtdan həmin adət ləğv olunur.”

Əgər biz övladlarımızı tərbiyə edərkən onlara maddi dəyərlərin, karyeranın, nəyin bahasına olursa olsun məqsədə çatmağın vacibliyini aşılایırıqsa, bu zaman uşaqlar da öz növbəsində egoist, valideyndən ancaq almağa çalışan insan kimi böyüyür. Yaxşı qiymətin müqabilində övladlardan heç nə tələb olunmur: ev işlərində kömək, valideynlərə qayğı v s.. Uşaqlar isə böyüyərkən valideynə yuxarıdan aşağı baxır, qocalıqda onlarda yaranan qəribəliklərdən utanırlar.

Gənc valideyn hər hansı məsləhət üçün yaşlı insana müraciət edirsə, bu zaman yaşlı insana gərəkli olduğunu anlatmış olmaqla, özü də lazımlı, gərəkli fikir əldə etmiş olur və ailədə böyüməkdə olan övlad qocalara hörmət edildiyinin, sevildiyinin şahidi olur. Bu isə qocaların həyat tonusunun qalxmasına, öz gücünə və müstəqilliyinə inanmasını saxlayır. Çalışmaq lazımdır ki, hər bir ailədə belə qarşılıqlı anlaşma və harmoniya olsun.

Məşhur amerikalı həkim, Somatik Tədqiqatlar İnstitutunun banisi Tomas Hanna yazır: “Gəncliyin tərifi, alqışlanması qocalara nifrətin əks tərəfidir. Qocalma faktına həqarətlə baxmaq həyata nifrət etmək, həyatın mənasını anlamamaq deməkdir. Əgər biz həyat və qocalığın inkişaf və tərəqqi olduğunu anlamasaq, deməli həyatın əsas prinsiplərini anlamırıq.”

Cəmiyyəti, xüsusilə gəncliyi qocalıqla qorxutmaq olmaz. Qocalığa təbii bioloji proses kimi baxmaq lazımdır. Yaşlı insanlara heç bir yaş nəslində olmayan olmayan keyfiyyətlər məxsusdur. Bu həyati müdrüklük, bilik, mənəvi dəyərlərdir. Məhz müdrüklük bu torpaqda kifayət qədər yaşamış insanda ola bilər və cəmiyyətin inkişafı üçün əhəmiyyətli faktor ola

bilər. Senekaya görə, müdrüklük ağılı şöhrətpərəstlikdən azad edir. Müdrüklük təkcə iqtisadiyyat deyil, həm siyasət, həm etika, həm də mənəviyyatdır. Bu, cəmiyyətin inkişafı üçün yeni keyfiyyətdir- insan və cəmiyyətin inkişafında birlikdir.

Çox vaxt insan yaşlılıq dövrünü “sonun əvvəli” kimi qəbul edir. Yaşın artması ilə bağlı sınıntıya tənhalıq hissi əlavə olunanda yaşlı insanda plan qurmaq, həyatdan zövq almaq və yaşadığı hər gündə sevinc tapmaq daha da çətinləşir.

Yaşlılıq dövrünün üstünlüklərinə yaş artdıqca kamilləşmək, müdrüklük, düşüncələrində müstəqillik kimi şəxsi keyfiyyətləri əlavə etmək olar. Hələ 1979-cu ildə Harvard universitetinin psixoloqlarının apardığı eksperimentin nəticələri çox maraqlı olmuşdur. Psixoloqlar eksperimentdə iştirak edən 75 yaşlı qocaları psixoloqlar psixoloji cəhətdən yeniləşdirdikdən sonra onlarda görmə, eşitmə, dadbilmə duyğusunun, yaddaşın, hətta əzə-

lələrin yaxşılaşması müşahidə olunub. Eksperimentdən (psixoloji dəyişiklikdən) sonra onlar 20 il öncə yaşadıkları həyat tərzinə qayıdılar. Mütəxəssislərin fikrinə görə, aparılan eksperiment göstərdi ki, fikirlərimizi və əhvalımızı yönəltməklə özümüzü dəyişə bilərik. Bu tərzdə, qocalığı da nəzarətdə saxlamaq olar.

Beləliklə, yaşlı insanlar üçün bəzi məsləhətlər vermək istərdik:

Öz gücünüzü, imkanlarınızı dərk və istifadə edin. Gələcək üçün real planlar qurun. Yeni məqsədlərinizi müəyyənləşdirin. Əhatənizdəkilər üçün açıq qalın. Çalışın ailənizdə, beynəlxalq aləmdə, mədəniyyətdə gedən hadisələrdən xəbərdar olasınız. Öz “Mən”inizi qoruyun. Sizi “nümunəvi qoca” görmək istəyənlərə güzəştə getməyin. Taleyinizdən yerli-yersiz şikayətlər edib özünüz haqqında neqativ fikir formalaşdırmayın. Qoy sizin imiciniz həmişə pozitiv olsun.

Ədəbiyyat:

1. Əliyev R.İ. Şəxsiyyət və onun formalaşmasının etnopsixoloji əsasları. Bakı: Araz, 2007
2. Əliyev R. İ. Tərbiyə psixologiyası. Bakı, Nurlan, 2006
3. Шахматов Н. Ф. Психическое старение.- Москва, 1996

4. Ермолаева М. Практическая психология старости.- Москва, 2002

5. Ильин Е.П. Дифференциальная психофизиология мужчины и женщины.- СПб. 2002

6. Краснова О.В., Лидерс А.Г. Социальная психология старости. Академия-2002
7. Райгородский Д. Психология старости. Бахрах М-2004

ПСИХОЛОГИЯ СТАРОСТИ

В статье говорится, что считать старостью, ее первыми проявлениями, что такое возраст старости и каковы его границы. Основная трудность в определении этого понятия в том, что старение - процесс длительный, плавный и не существует точные границы. В целом старение- процесс индивидуальный, у одних людей он начинается раньше, у других позже.

PSYCHOLOGY OF AGING

In article to be said what to consider as an old age, its first displays that such age of an old age and what its borders. The basic difficulty in definition of this concept that ageing - process long, smooth also does not exist exact borders. As a whole ageing - process individual, at one people it begins earlier, at others later.

**СОВРЕМЕННАЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ ИСТОРИЯ И
СОВРЕМЕННАЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ ЛИТЕРАТУРА.
СТРАХ ПЕРЕД ОТЦОМ И СТРАХ ПОТЕРЯТЬ ОТЦА**

Касумова Г.Х.

Бакинский славянский университет

Современная азербайджанская литература не просто поддается психоанализу, а представляет собой уникальное поле для психоанализа. Это обусловлено прежде всего тем, что новейшая история народа и страны, в которой было столько трагического, нашла отражение в многочисленных художественных произведениях самого разного жанра.

Материал для настоящей статьи мы извлекли из романа А.Масуд «Свобода». Роман посвящен актуальным социально-политическим событиям 90-х гг. прошлого века. Обычно говорят, что прямых параллелей между историческими событиями и художественной действительностью проводить нельзя. Однако с романом «Свобода» все обстоит иначе. В целом он представляет собой поток сознания одного человека, его рефлексии на происходящее. Иногда автор пытается выстроить своеобразный нарративный дискурс, напоминающий былины или дастаны. В этих случаях он более

или менее объективно воспроизводит коллективную рефлексиию народа. Чаще же он сбивается на истерию индивидуального сознания, охваченного страхом.

В романе «Свобода» все видят сны. Знаменательно также, что все боятся во сне. Не только врач-психотерапевт Веисов боится засыпать, потому что знает об угрожающем характере сна. Боится академик, который потом так и умирает во сне. Боится ученый, знающий причину этого явления. Важно то, что боится и Генерал. Образ Генерала занимает совершенно исключительное положение в психологической структуре романа. Генерал не просто безгрешен, когда грешны все. Генерал – безупречен. Он – Отец нации. Он лишен пороков, даже намеков на порок. Именно поэтому, как неоднократно подчеркивается в романе, люди вызывают у него омерзение. Этот факт или фактор омерзения также играет в романе большую роль. Автор очень хочет, чтобы и читатель почувствовал омерзение. Важно, что омерзение

испытывается Генералом не только по отношению к окружению. Генерал испытывает отвращение к народу, которым согласился править. На встрече с родственниками погибших солдат и офицеров к нему подходит женщина: «*Bu böyük oğlum idi, yoldaş General.. İndi bircə oğlum qalıb, o da işləmir. Güzəranımız ağırdı.. Qeyd eləyin.. - arxadakılara dedi və fikirləşdi ki, bu millət ölüsüylə də alver eləyir*» (3,171) («Это был мой старший сын, товарищ Генерал.. У меня остался теперь единственный сын, и тот без работы. Живем тяжело ... Отметьте – бросил он тем, что были сзади, а сам подумал, этот народ и покойниками своими спекулирует»).

Более полноценного презрения к народу и невозможно было бы выразить. Особую роль здесь играет три знака: обобщающее *bu millət*, частица *də* и *alver eləyir* – причина презрения. Следовательно, Генерал испытывает презрение к своему народу, который все продал, а теперь торгует своими мертвецами. Разумеется, здесь отчетливо проявляется нарративная психология автора. То есть, возможно, Генерал и не испытывает такого сильного и очевидного отвращения к народу. Но автор повторяет то, что ходит из уст в

уста, то, что повторяет народ, обиженный и потрясенный предательством руководства, армии, продажных политиков. Отец Народа наделяется чувствами, которые переполняют сам народ. В этом отождествлении Отца и народа проявляется, возможно, самый значительный факт коллективного бессознательного отношения к той верховной силе, которая защищает, оберегает, наказывает и одаривает.

Важнейшим психологическим фактором в семантическом пространстве романа, на наш взгляд, является отсутствие любви. Поразительно, но в романе, написанном женщиной, совершенно отсутствует мотив любви. Только один раз и совершенно ущербно, поскольку без начала и без конца и непонятно о чем, обозначается в романе факт непонятого и неназванного чувства, которое вызывает у Генерала молодая вдова погибшего офицера. Это очень слабый эпизод как в художественном аспекте, так и в психологическом. Разумеется, отсутствие мотива любви в романе делает его психологически очень примитивным и ненастоящим. Видимо, автор постоянно ощущает свою ответственность за все написанное им. Вместе с тем ясно, что

нарративный дискурс романа значительно выиграл бы от реализации мотива любви. Более того, хорошо известно, что пассионарные личности реализуют параллельно волю к власти и волю к любви. Поэтому воля к власти тех людей, которые в романе представлены как пассионарии, также выглядит несколько искусственной, будучи лишенной воли к любви.

Автору романа удастся показать психологию современной толпы в критический период народной истории, однако лишенная любви эта народная жизнь как в целом, так и в отдельных ее проявлениях вызывает возражение. В романе серьезное значение приобретает фактор Отца. Все, что связано с этим образом и данной сюжетной линией является жизненным и правдоподобным. Однако и здесь отсутствует мотив, что значительно обедняет психологическое содержание романа. К.Хорни очень интересно рассуждает на сходную тему: «Например, человек влезает на дерево с целью продемонстрировать свое умение с высоты обозреть окрестности, или же спасаясь от дикого животного. В обоих случаях мы взбираемся на дерево, но мотивы этого разные. В первом случае мы

делаем это ради удовольствия, во втором – нами движет страх, и мы вынуждены сделать это ради безопасности. В первом случае мы свободны в выборе – взбираться или нет, во втором – мы вынуждены взбираться по необходимости. В первом случае мы можем выбрать дерево, которое наиболее подходит для нашей цели, во втором – у нас нет выбора – мы готовы взобраться на что угодно, например на флагшток или дом, лишь бы это служило цели защиты» (2,77).

Если экстраполировать образную ситуацию, изображенную К.Хорни, на роман, то автор изображает как раз картину взбирания на дерево из страха перед диким животным. Именно в этом состоит ущербность социальной ситуации, ее мотивов, характера протекания, следствий. Автор романа усиливает только мотив страха. Этот мотив доминирует с самого начала, он усиливается ярким изображением комической человеческой и властной сущности президента-востоковеда, волею судеб пришедшего к власти в самый трагический период новейшей истории народа. Мотив страха делается почти невыносимым в снах профессора-психотерапевта, академика и историка. Мотив

страха достигает кульминационной точки, поскольку боится своих снов даже Отец Нации, бесстрашный Генерал. Панический страх обуревают народ, когда Отец Нации отказывается руководить своими детьми. Автор так и не освобождает своих читателей от страха. В этом абсолюте страха есть что-то психологически ущербное. Подлинно нарративный дискурс, например, дискурс дастанов, былин, героических эпосов отличается конечным и стратегическим оптимизмом. В этом суть подлинно народного дискурса, и всякий ашуг, аэд; рапсод всегда выражает этот оптимизм, совершенно независимо от степени трагичности ситуации. Роман «Свобода» трагическим образом отличается от подлинно нарративного дискурса. Поэтому говорить о коллективном бессознательном здесь уже не приходится, и все эти *deyirlər* (говорят) уже делу не помогут.

Следует отметить, что мотив любви, будучи сильнейшим психологическим мотивом, детерминирует поведение как отдельного человека, так и толпы. Несмотря на негативность термина толпа именно он оказывается наиболее целесообразным в данном контексте. Об этом свидетель-

ствуют дискурсивно выраженные мысли самого автора, правда, приписываемые народу. Например, «*Gəlsin, azadlıq deyən dilimizi kəsin*» (3,56). («Пусть он придет и вырежет нам язык, кричавший о свободе»). Эта совершенно рабская, максимально психологически ущербная фраза выдается за верх совершенства и народной мудрости. То есть воли народа хватило только на то, чтобы предложить себя сильной личности для битвы. Не случайно сам же автор с уверенностью говорит о том, что Отец всегда испытывал сильное отвращение к окружающим (3,291). Интересно, а что же еще он должен был испытывать к ним?

Поразительно, но автор допускает очень серьезную психологическую ошибку, вставляя слова о свободе и в уста Отца Нации. Именно со свободой поздравляет Отец Нации народ, который страстно мечтает о том, чтобы ему отрезали язык, говоривший о свободе: «*Deyirlər, Ata bir müddət beləcə dinməz-söyləmən camaata baxandan sonra üzünü mikrafona yaxınlaşdırıb sakit səslə: - Yaşasın azadlıq!.. - deyibmiş. Deyirlər, onda camaat əvvəl çaşmış donuxmuş, əcaib üzlərlə bir-birinə baxmış, sonra bayaqdan bəri içlərinə yıgıb gərgin-*

gərgin saxladıqları nəfəslərini dərib: - Yaşasın!.. deyərək qışqırmışdılar. Deyirlər, kişinin bu sözündən sonra hamı elə bil özünə gəlmişdi, əl alıb bayaqkı kimi çığırışmağa, şüarları havada yellədib göyə fişənglər buraxmağa başlamışdılar»(3,61).

Серьезное значение имеет разграничение двух, на наш взгляд, полярных психологических ситуаций. Если первая характеризуется мотивом любви и поэтому носит характер удовлетворения насущных потребностей (мы считаем, что удовлетворение чувства любви есть именно удовлетворение одной из насущных потребностей), то вторая ситуация складывается на основе мотива страха и поэтому, несмотря на интенсивность и эмоциональный накал, все же остается вынужденной и психологически ущербной.

Страх приводит к навязчивости и, что очень важно, к неразборчивости. Это очень важный мотив, на который следует не просто обратить внимание, а проанализировать. Таким образом, приходится выделить в этой второй ситуации два важнейших, определяющих компонента. Этими двумя компонентами являются «навязчивость» и «неразборчивость». Действительно, как нарративный, так и

рефлексивный дискурс романа «Свобода» свидетельствует о доминировании этих свойств коллективного характера.

Народ или люди, или определенные социальные группы, которые стоят в романе за ключевой фразой бессознательного дискурса – «*deyirlər*», совершают действия, характеризующиеся и навязчивостью и неразборчивостью.

Неразборчивость проявляется прежде всего и категорическим образом в выборе того самого президента и тех самых сил, которые привели страну к катастрофе. Поэтому нарративный дискурс, манифестирующий коллективное бессознательное, с одной стороны, отстраняется от этого, с другой стороны, признается в этом. Отстранение от зла неразборчивости проявляется в постоянном удивлении, обнаруживаемом в словах, стоящих после ключевых слов: *deyirlər, deyirdilər, deyirdi*. Факт признания в неразборчивости содержится также в семантической структуре нарративного дискурса, в его эмоциональности, а не рациональности. Например, когда народ говорит «*gəlsin azadlıq deyən dillərimizi kəssin*», он высказывает вовсе не рациональное утверждение, а эмоциональное восклицание. С точки зрения ра-

циональной семантики такое приглашение отрезать язык целому народу является, разумеется, пустым или псевдознаком. Однако как эмоциональное, экспрессивное восклицание оно имеет очень большую силу. Здесь мы имеем дело с символом, определяющим психологическое состояние народной массы. При этом, конечно же, на интерпретационном уровне необходимо хорошо себе представлять, что вовсе не весь народ предлагал отрезать себе язык.

Несмотря на символический характер такого знакового обозначения, оно выполняет серьезную роль в нарративном контексте романа. Оно, действительно осложнено тогдашним психологическим состоянием народных масс. Определяющим в состоянии народа в тот год был страх, который доминировал и так или иначе проявлялся во всем, что говорилось и делалось.

Неразборчивость сделала логически обоснованной навязчивость состояния страха. Можно даже утверждать, что обсессивное состояние, сформировавшееся в год правления той комичной и трагической одновременно фигуры, актуально по настоящее время. Что позволяет нам это утверждать? Дело в том, что психологи-

ческое состояние азербайджанского народа продолжает характеризоваться особым нездоровым тонусом. Обычное для современного человека состояние тревоги является именно обычным, поэтому сознание не рефлексивирует над ним. Оно не носит знакового характера. В случае же с массовым тревожным состоянием современного азербайджанского общества наблюдается совершенно иная ситуация. Эта негативная ситуация характеризуется сохранением на знаковом уровне всех составляющих, всех конститuentов. Именно поэтому оно может быть охарактеризовано как обсессивное. В Словаре М.Годфрида термин обсессия сопровождается следующей дефиницией: «Обсессия (obsession: лат. *ohsessio* - обложение, осада, блокада). Навязчивые состояния: психопатологические явления, характеризующиеся внезапным, произвольным (вопреки воле) возникновением навязчивых мыслей, чувств, представлений, намерений при ясном сознании, критическом отношении к ним больного, но невозможности от них избавиться: 1) навязчивые идеи (- *ideative*): разновидность навязчивых состояний, сопровождающихся непреодолимым возникновением идей, образов, пред-

ставлений: конкретных (слова, объекты, цифры) или абстрактных (жизнь, смерть, существование Бога); опасения по поводу «допущенных» упущений, ошибки, небрежности, сопровождающиеся бесконечными проверками: 2) навязчивые действия (- impulsive): труднопреодолимое желание совершать определенные действия (порой аморального или опасного характера), зачастую сопровождаемое мучительными страхами; 3) навязчивые страхи (фобии; - phobique): навязчивое состояние, проявляющееся интенсивными и непреодолимыми страхами; наиболее распространенные содержания: болезнь, микробы, грязь» (1,82-83).

Подробный анализ текста романа со всей очевидностью позволяет увидеть структуру obsessions, описанную М.Годфридом. Интересно также отметить, что автор романа находит максимально серьезную символическую форму выражения obsessions. Разумеется, это сон. Поскольку сон в романе в определенном смысле носит доминирующее значение, можно сказать, что все персонажи романа страдают obsessions. Крайними полюсами являются президент и Генерал. Навязчивой идеей президента является абс-

трактная идея свободы. Думается, что сам президент знал, о какой свободе он говорит. Разумеется, он имел в виду национальную независимость. Другое дело, как он себе ее представлял. Автор же на протяжении всего романа всячески старается создать впечатление, что этот полоумный президент кричит о свободе, совершенно не зная и даже не думая о том, о какой свободе, от чего и от кого, он кричит.

Другой крайней точкой, или крайним полюсом представляется Генерал. Obsessions Генерала связана с его сном, или навязчивой идеей смерти, символически представленной в его снах как строящийся мавзолей.

Центральным образом, страдающим obsessions невротом является психотерапевт Веисов. Тот факт, что в романе obsessions невротом страдает психотерапевт, также может рассматриваться как символический факт. Значительно также, что врачу-психотерапевту, страдающему obsessions, все же дано будет авторской волей излечить Генерала. Более того, излечив Генерала, он сам умирает, т.е. фактически приносит себя в жертву герою. Значительно также, что умирает он во сне, причем во сне не означает, что он

спит. Во сне означает, что он видит свой постоянный сон. Таким образом, все страхи оказываются оправданными.

Как показывает развитие действий в романе, obsессией страдает весь народ, постоянно всего боящийся и без устали повторяющий «*deyirlər*». Поскольку неразборчивость и навязчивость оказываются доминирующими чертами как отдельных персонажей романа, так и всего коллективного образа азербайджанского народа, призыв к Отцу Народа отрезать народу язык, кричавший о свободе, и вообще прийти к власти также оказывается результатом неразборчивости. Дело в том, что в этом очевидная слабость дискурсивно выражаемой идеи автора, который вряд ли понимает, что допустил такую глубокую и серьезную ошибку. Непонимание автора, естественно, связано с отсутствием рефлексии, т.е. автор, создавая свой роман как некоторый дискурс, вовсе не думал заниматься параллельной рефлексией. Отсутствие мотива любви и доминирование мотива страха всецело определяют неразборчивость в выборе руководства. Однако повторяем еще раз, что это следует из психологического анализа романа. Как отмечает К.Хорни, «Жажда

любви и привязанности встречается столь часто в неврозах и столь легко узнается опытным наблюдателем, что может рассматриваться как один из самых надежных показателей существования тревоги и ее примерной силы. Действительно, если человек чувствует, что в основе своей он беспомощен в этом угрожающем и враждебном мире, тогда поиск любви будет представляться наиболее логичным и прямым путем получения любого типа расположения, помощи или понимания»(2,79).

Заключительная фраза приведенной цитаты удивительно точно экстраполируется на ситуацию романа «Свобода». Действительно, человек в основе своей беспомощен в этом мире. Суть в том, что этот мир является для него враждебным. Чем определяется враждебность мира по отношению к человеку? Прежде всего системой тех естественных стимулов, которые предлагаются каждому из нас. Это означает, что в любом социуме человек и масса оказываются задавленными предписаниями, непреложными правилами. И дело вовсе не в том, что разрушилась великая страна, и на ее обломках к политической власти пришли неучи. Во все не неучи

явились причиной глобального страха, тотального психологического дискомфорта, охватившего все общество. Можно привести в пример наше недавнее прошлое, которое, к счастью, все хорошо помнят. В принципе весь XX в. был веком непрекращающегося страха. Начало этого века было ознаменовано кровавыми событиями первой русской революции. Затем серия кровавых революций, первая мировая война, гражданская война, коллективизация, индустриализация, репрессии, вторая мировая война, опять репрессии, 50-е годы Венгрия, 60-е годы Новороссийск, Чехословакия. 70-е годы – Афганистан, 80-е годы – Чернобыль, горбачевская перестройка, 1988 – Карабах, 1990-й – Бакинская трагедия, и до сих пор один непрекращающийся кошмар страха за себя, за народ, за детей, за весь мир, в котором все делается с позиций силы и несправедливости.

Таким образом, жажда любви и привязанности, действительно, встречается очень часто и действительно определяет суть невроза. Враждебный мир стимулирует поиск любви и привязанности. Поэтому очень важно было показать любовь к Отцу Народа. Автор романа просто обходится без это-

го, тем самым делая психологически недостоверным и сам дискурс. Повествование становится надуманным и не действительным. Оно теряет гибкость и становится достаточно жестким, чтобы не верить автору. Иными словами, реальность нарративного дискурса вновь сменяется псевдо-реальностью авторского повествования. Коллективное бессознательное сменяется авторским эго, перед взором которого маячит только одна реальность – розги суперэго. Авторский страх быть наказанным доминирует и, возможно, определяет психологическую структуру романа. Возможно, он носит также подсознательный характер, но это всего лишь подсознание автора, в то время как нарративный дискурс, от которого автор отходит, манифестирует коллективное бессознательное. В этом и состоит его сила.

И еще одна психологическая особенность романа «Свобода» заключается в невротической реакции его автора на все описываемое. А все описываемое было всем происходящим. Тем более это имело отношение к недавней истории Азербайджана, поэтому каждый читатель может в принципе оказаться участником событий, изображаемых здесь. Данный

фактор значительно усиливает интенсивность дискурса. Причем интенсивность имеет отношение не только к читателю и к степени эмоционального накала, с которым он воспринимает описываемые события. Характерно то, что интенсивность и излишняя эмоциональность свойственны авторской позиции. Автор возбужден до предела, потому что он всецело ощущает себя непосредственным участником событий. Он наносит удары направо и налево, просто его удары на бумаге. Здесь мы видим очевидное вытеснение. Мы понимаем, что автор вполне мог бы и в жизни наброситься на своих оппонентов, но не сделав этого в жизни, он делает это в романе.

Современная ситуация в Азербайджане довела до предела накал страстей, связанный с возможностью приобщиться к власти. Если в условиях тоталитарного режима эти слои общества не могли и мечтать о власти, после разрушения великой страны и тоталитарной системы эти второстепенные люди делают бросок к власти и, как ни странно, добиваются ее. Все эти люди, включая, например, комического президента, его окружение и даже самого нарратора, являются безусловны-

ми невротиками. Важнейшей особенностью, подчеркивающей психическое состояние этих людей, выступает инстинкт соревнования. Всех этих людей делает немножко сумасшедшими азарт соревнования. Они стремятся победить, оказаться первыми, хотя, как оказывается на самом деле, им нечего противопоставить действительным, подлинным людям власти, таким как Отец Нации.

Таким образом, проделанный анализ позволил выявить существенные особенности психологии рефлексирующего сознания на стыке веков и социальных формаций. Крушение великого порядка тоталитарного режима усиливает страх возмездия на нарушение прагматических правил суперэго. Этот страх всегда присутствует, он носит подсознательный характер и обнаруживает себя независимо от воли нарратора. Авторское эго при этом всегда сознательно пытается убедить кого-то «сильного» в том, что он не виноват в нарушении законов, правил и норм. Это выражается в глубинном отстранении от собственной истории. Важнейшим средством такого отстранения оказывается высмеивание тех, кто нарушает прагматические правила.

Литература:

1. Məsud A. Azadlıq. Bakı: Azərbaycan tərcümə mərkəzi, 1998
2. Годфрид М. Психология и психиатрия. Терминологический словарь. – СПб.: ПИТЕР, 2003.
3. Хорни К. Невротическая личность нашего времени. СПб.: Питер, 2002.

**MÜASİR AZƏRBAYCAN TARİXİ VƏ MÜASİR
AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI. ATA XOFU VƏ ATANI
İTİRMƏK QORXUSU**

Məqalə müasir Azərbaycan ədəbiyyatının psixoloji təhlilinə həsr olunub. Tədqiqat obyektini kimi A.Məsudun “Azadlıq” romanı seçilir. Göstərilir ki, bu romanın mətni əslində müasir tarix üzərində refleksiyadan ibarətdir. Xalqın psixoloji halının əsas göstəricisini pragmatik qaydaların pozulmasını dərk etmə təşkil edir. Böyük Ata xofu məhz bununla bağlıdır. Eyni zamanda xalq Atanı itirməkdən Atanın cəzasından daha çox qorxur. Atanın varlığı və azadlığın itirilməsi pragmatik qaydaların bərpası kimi qəbul olunur.

**MODERN AZERBAIJANI HISTORY AND MODERN
AZRBAIJANI LITERATURE. FEAR OF FATHER AND
FEAR OF LOSING FATHER**

The article deals with psychological analysis of Azerbaijani literature. A.Masud's novel “Freedom” is the object the analysis. It is shown that the text of the novel is in fact the reflection on modern history. The understanding of breaking pragmatic rules is the main indicator psychological state of nation. The fear of great Father is namely connected with this. At the same time nation is more afraid of losing Father than his punishment. The existence of Father and losing of freedom are accepted as restoration of pragmatic rules.

ƏLİ ŞƏRİƏTİ FƏLSƏFƏSİNDƏ İNSAN ANLAYIŞI

Vəliyev D.C

BDU-nun Fəlsəfə tarixi və mədəniyyətşünaslıq kafedrasının aspirantı

Bəşəri ideyalar heç zaman heç nədən yaranmır və yarandığı zamandan öz mövcudluğunu qoruyub saxlamaq üçün daima mübarizə aparır. Məhz bu səbəbdən işlənəcək bu məqalədə biz yenidən insan probleminə müxtəlif prizmalardan toxunmağı vacib hesab edirik. Bu problemin həllində əsas istiqamətləndirici faktor kimi dünyada insanın statusunu, yerini müəyyən etmək və onu Şərq məktəblərinin düşüncə tərzində Qərb dünyagörüşü kontekstində nümayiş etdirməkdir. Şərq mədəni yüksəlişinin iki əsas istiqaməti olmuş və müəyyən dərəcədə birincisi təbiətə, ikincisi isə cəmiyyətə yönəlmişdir. Birinci hal hind-çin müsəlman mədəniyyətlərinə bağlı xüsusi orijinallığı ilə seçilən müxtəlif cərəyanların yaranması ilə müşahidə olunmuşdur. Bu mədəniyyətlərin əsasını təşkil edən prinsipial mövqe Qərbin antroposentrizminə qarşı Şərq antropokosmizminin qoyulması idi. Heç də təəccüblü deyil ki, Şərqi aparıcı filosofları Qərbdən gələn insan problemlərinin həll

edilmə ideyalarına həmişə tənqidi yanaşmışlar. Harvard universitetinin professoru müasir dövrün çox nüfuzlu filosoflarından olan Du Veymin bu barədə demişdir: “İnsan həyatı üçün vacib olan modelərdən biri konfutsian modeli ümumi fərz etmədə antropokosmikdir və bu antropoloji dünya ilə kosmik düzülüş arasında qarşılıqlı, daimi və dinamik təsir əlaqələri vardır.” (6.səh.127)

XX əsrin görkəmli müsəlman mütəfəkkiri Seyid Hüseyn Nəsrin yuxarıda qeyd edilən problemlər haqqında fikirləri Du Veymin fikirləri ilə heyranedicə dərəcədə üst-üstə düşür. O, yazır: “İslam daimi insanın təbiətdə olan mövcudluğunu qəhrəmanlıq nümunəsi kimi göylərin ifadəsinə qarşı çıxan Titanlar və ya Promoteylərdə görmürdü. Əksinə onun statusunu “Əbd Allah” sözlərində görürdü. Bu o deməkdir ki, insan xudbinlik və şüursuz surətdə təbiət üzərində qələbə çalıb onu özünə tabe etmək əvəzinə onunla birlikdə harmoniyada yaşmalıdır. Baxmayaraq Çin və müsəlman dünyasının

alimləri bir-birlərindən çox uzaqlarda yaşayıb yaratmış bu istiqamətdə söylənilən düşüncə və tənqidlər olduqca oxşardır. (6 səh 129) Bütün bizim yuxarıda tədqiq etmək istəyimiz problemlər rəsmi fəlsəfənin nümayəndələrinin fikirləri idi. Müasir insan problemlərinin həllində başlıca amilləri ortaya çıxarmaq həmişə “Kölgə fəlsəfəsinin” işi olmuşdur. “Kölgə fəlsəfəsi dedikdə bir az öyrənilən az tədqiq edilən, filosofları və onların ortaya qoyduğu ideyaları nəzərdə tutur və buna görə öz mövqelərimizi göstərmək üçün bu problemlərə özümüzə aid olan şərq düşüncə nöqtəyi nəzərdən baxmağımız çox vacib olardı. Buna görə də Azərbaycana daha da yaxın bölgə olan Orta və Yaxın Şərq filosoflarının yaradıcılığına diqqət yetirməyimiz bizə düzgün istiqamət vermək imkanı yaradardı. Bu bölgədə İslam dininin və Müsəlman fəlsəfəsinin güclü kökləri, ənənələri olduğu üçün biz insan probleminin həllində İslam dinində mövcud olan müxtəlif islahatçı düşüncələrə nəzər salsaq yanılmırıq. Bu istiqamətdə insan həyatı üçün mühüm olan etik və sosial problemlərə toxunan bir çox kitab və mühazirələr müəllifi təkcə müsəlman dünyasında deyil, eyni zamanda bütün Qərb dünyasında

tanınmış şəxsiyyətlərdən biri olan Əli Şəriətinin fikirlərilə tanış olmaq məqsədə uyğun olardı.

Şəriəti mövcud olan digər dini-ideoloji dünya görüşlərinin əksinə olaraq, islami dəyərlər vasitəsilə insanın yüksəlməsi və şəxsiyyət kimi formalaşmasını əsas ideoloji bir prinsip kimi ortaya qoyurdu. “İslam inancıyla, insan kimliyinin-fitrətinin-ayrılmazlığını, insanın sahib olduğu müstəqil iradə ilə iki qütbdən birini seçə bilmək qabiliyyətinin olması və bu iradəyə doğru istiqamətdə istifadə etməsi üçün önünə çıxan əngəlləri aradan qaldırmağın vacibliyini vurğulayır”. (1 səh 7)

Əli Şəriəti bütün fəaliyyəti boyunca bunun üçün mücadilə etmişdir. Zamanın şərtlərinə və güclərinə sahib olduğundan cəmiyyətin, xüsusilə gənclərin maarifləndirilməsində böyük rolu olmuşdur. “Gənclər gerçək şəxsiyyətlərini tapa bilmələri üçün, çürümüş bütün sosial qurumlarla-güclərlə mübarizə aparmaları üçün böyük bir cəhdlə Quranı və İslam tarixini yenidən öyrənməyə çalışdı”. (2 səh.3)

İlk əvvəl Əli Şəriəti fəlsəfəsində insan anlayışının mahiyyəti insanın yaranma prosesini və bu prosesə olan müxtəlif yanaşmaları nəzərdən keçirək.

Bu günkü mədəniyyət inancını insani, bəşəri, insan nəslinin davamlılığı mənalığında işlədilən “humanizm” üzərində quran insan üçün müasir dövrdə öz problemlərini həll etmək zəruriyyəti yaranır və bu zəruriyyət müxtəlif problemlər yaradaraq insanı çox çətin vəziyyətlərə salır. Bu problem keçmiş inam və dinlərin təsiri altında qalmış insan şəxsiyyətinin alçaldılmasına və itirilməsinə arxalanaraq öz mövcudluğunu qoruyub saxlamağa çalışır.

Keçmiş zamanlardakı dinlər vasitəsilə Tanrı iradəsi qarşısında insan iradəsinin acizliyini göstərmək üçün fərdin özünü Tanrıya qurban verməyə məcbur etməsinə, dualar, ibadətlər və yalvarışlarla insanın Tanrıdan həmişə istəkləri olduğuna inandırmışlar.

Belə bir vəziyyətdə getdikcə artan narazılığın nəticəsində Avropada baş verən elmi inqilab “humanizm” pərdəsi altında “müqəddəs güc” və “metafizika” üzərində qurulan “Tanrı inamlarına” qarşı çıxmağa başladı. (4 səh 142)

Sual oluna bilər ki, bəs İslam insanı Allahın və ya ilahi qüvvələrin qarşısında aciz və zəif bir məxluq kimi necə görür? İnsanın gücsüzlüyünü və ya zəifliyini müdafiə edir? Yoxsa bunun əksini mi irəli sürür?

Həqiqi islama inanmaq insana məxsus olana, insani dəyərlərə və insanın üstün keyfiyyətlərinə hörmət bəsləmək deməkdir. Bu nöqtəyi nəzərdən mövzunu daha yaxşı başa düşmək üçün ən əlverişli vasitə kimi insanın ilk öncə yaranması haqqındakı fəlsəfi mənbələrə istinad etmək çox yerinə düşərdi. Bu mövzu barəsində fəlsəfi düşüncələr çox olmasına baxmayaraq biz Həzrəti Musa, Həzrəti İsa, Həzrəti İbrahimin təbliğ etdikləri dinlərlə və bu dinlərin tamamlayıcısı olan İslam dini ilə yaxından təmas quraraq mövzunu daha da genişləndirəcəyik.

İnsan probleminə dini-islahatçı yanaşma prosesini Əli Şəriəti çox mühüm və aktual saymışdır. O belə hesab edirdi ki, mövcud olan müasir “Süni” sivilizasiyının, ideal cəmiyyətdə olan təbii münasibətlərin olduğu dövrə qayıtmağa ehtiyacı vardır. İslamı dəyərləri tədqiq edən şəxs kimi ideal cəmiyyəti o kamil insan olan Məhəmməd Peyğəmbərin dövrü hesab edirdi. Həmin dövrə qayıdışın əsas şərtini insanın ilahi təyinatının başa düşülməsində görürdü. İran filosofu İslam humanizminin inkişaf etməsində müasir cəmiyyətin oyanmasını, fəallığını xüsusi qeyd edirdi. Şəriəti qeyd edirdi ki, bir çox dini

fəlsəfi doktrinalar əvvəldən insanların xilasını, onların yaşayış-həyat tərzinin təkmilləşməsini öz ali məqsədi elan etmişdir. Lakin sonradan elə insanın özü özünü daha da çox əzablara düşər etmişdir. Burada söhbət Daosizmlə Buddizimdən və sonradan dəyişib fanatik mühəvizəkarlığa çevrilmiş Konfutsiançılıqdan gedir. Hətta vaxtilə dünya dini hesab edilən istismarçı dövlət zorakılıq ideologiyasına xidmət edən Xristianlıq dinini də buna misal göstərmək olar. İslamda olan həqiqi insan təlimi Məhəmməd Peyğəmbərin ölümündən sonra təhrif edilmişdir. Nəticədə müasir dövrdə din insanda təbiətin “çələngini” görmür. O zəhlətökən dilənçiyə, “gizli qüvvələrin” quluna çevrilmiş, hansı ki, onların üzərində hakim deyil və onlar onu daima alçaldıb şəxsi iradəsini əlindən alırdılar. Buna görə də Şəriəti insanın dini konsepsiyasının güclü surətdə islahatlaşdırılmasını təklif edir. Bu islahatlar nəticəsində müsbət nə varsa hamısını dirçəltmək, suni-yabançı isə kökündən məhv etməyi tövsiyə edirdi.

Əli Şəriəti insan probleminin həllində əsas nailiyyət əldə etmiş üç əsas istiqamət müəyyən etmişdir. Filosof bunları şərti olaraq Mistiklik, Bərabərlik və Azadlıq ad-

landırmışdır. Belə ki, hər bir insanda iki başlanğıc Aristotellik və dindarlıq vardır. Birincisi fəlsəfəçilik və təfəkkür nöqtəyi nəzərdən Qərb yönümlüdür. İkincisi isə tamamilə Şərqi məxsusdur. İnsan daima tərəddüd, təşviş və qeyri müəyyənlik halındadır. Şəxsiyyət, ümumiyyətlə cəmiyyət, Aritotelin, Konfusunin, Dekartın umumiyyətlə desək Qərb yolunun, yaxud da Lao-Tszienin, Buddanın, İsanın, Həllacın, Şərqi yolunun seçimi qarşısındadır. (5 səh 94)

Şəriətiyə görə birinci yol şərti olaraq yerlə, ikinci yol isə göylə gedir. Beləliklə, mistiklik həm Şərqi, həm də Qərbdə, ümumiyyətlə insan harada yaşamışsa, orada mövcud olmuşdur. Bütövlükdə Mistiklik insan təbiətinin cizgilərindəndir və onun elementləri insanın hər hansı bir dünyagörüşündə iştirak edir.

Təbiətin öyrənilməsi və insanın inkişaf yolları ilk insanda Mistik hissələrin əmələ gəlməsilə kəşf edildi. Bununla belə nitq, fikir və şüur heç də, insanlığın əsas əlaməti sayılmır. İnsan təbiətindən gələn intellektual təzahürü əminliklə mistik hislər hesab etmək olar. Əslində o insan və mütləq arasında mistik əlaqənin yaranmasına xidmət edir. Mistik hissələr elə bir tələbatdır ki, o insan üçün xarakterik olan daimi

narahatçılıq mənbəsinə və bu mənbə də, öz növbəsində, insanda olan tənhalığa, özgələşməyə qarşı mübarizəyə çevrilir. İdealın mövcudluğuna əminlik insanda sirliliyə qarşı inam yaratdı və mütləq ilə dostluğa can atdırır. Bu canatma insan təkamülünün səbəblərindən biri idi. Əli Şəriəti yazırdı ki, əgər biz bir anlığa insanın mistik hissələrini əlindən alsaq, o dərhal təbiət üzərində ağılıq və öz tələbatlarını müvəffəqiyyətlə təmin edən inkişaf etmiş, ağıllı və güclü heyvana çevrilər. Nə qədər insanda özgələşmə hisləri çox olursa bir o qədər sirlərini dərk etmək arzusu çox olur. Mistikləşmə mənəvi inkişafı əlaqələndirir və insana təbiət üzərində hakimolmağa kömək edir. Hətta Şəriəti incəsənətin mövcudluğunu mistikləşmə ilə əlaqələndirir. Lakin eyni zamanda Əli Şəriəti mistikliyin bəzi neqativ tərəflərini qeyd edir və bu düşüncələr Məhəmməd İqbalın insana aid sufi konsepsiyasının tənqidini yada salır.

Şəriətinin əsas məqsədi insanı ali məxluq olmasına inandırmaqdır. Lakin sufi doktrinalarında eqoizmə olan çağırışlar bu məqsədə güclü surətdə maneələr yaradır. Məhəmməd İqbal kimi Şəriəti də insan fəaliyyətini mənəvi yox sosial fədakarlığa istiqamətləndirirdi.

İran filosofunun fikrincə Allaha olan mistik yol əksər halda eqoistlərin yoluna çevrilir. Onlar bu yolla şəxsi xilaskarına can atır və cəmiyyətin taleyinə laqeyd olurlar. İnsanın fəlsəfi cəhətdən tədqiq edilən növbəti istiqamətlərini yarıdan konsepsiyasını ona təqdim etməkdir. Burada o ekzistensialist mövqedə duran filosofların J.P.Sartr, M.Haydeqqer, A.Kamyunun fikirləri ilə öz mövqeyini göstərməyə çalışmış və əksər hallarda onlara tənqidi yanaşmışdır. Sartra görə insan öz seçim qabiliyyətini dərk edərək şəxsiyyətə çevrilir. Bu seçim nə xarici amillərlə hesablaşır, nə də ki, Allah tərəfindən insana qoyulmuş dəyərlər sistemindən istifadə edilir. Şəriətinin fikrincə, Sartr bu meyarların mənbəyini göstərməklə, insana yaxşı ilə pisi ayırmasına kömək etməmişdir. O hətta ekzistensialistlərin etikasında olan qüsuruları və dağıdıcılığı görürdü ki, onlar insana azad iradə və seçim təqdim edərkən bu nadir bacarıqdan istifadə yollarını izah etməmişlər. Ekzistensialistlərə görə Allah və yaxud təbiət insana həyat verir. Lakin nə onun son məqsədini, insan məxluqunun nə olduğunu, nə olacağını başa salmayıb. O başa salmayıb ki, insan öz daxili boşluğunu insan şəxsiyyətinin təkamülü nəticəsində necə doldurub özünü

yaratma ilə məşğul ola bilsin. Şəriəti belə hesab edirdi ki, fəlsəfi nəzəriyyələri, insan dəyərlərinin ilahi mənşəli olmasını etiraf etmədən onlara müvəffəqiyyət qazandıрмаq olmaz və nəticədə ekzistensialistlər insan problemini təməmilə həll edə bilmirlər. Bütün tənqidi məhz o, bu konsepsiyanın görkəmli nümayəndəsi olan Sartra, Kamyu və Haydeqqərə yönəldir. O qeyd edirdi ki, Sartr Dostoyevskinin ardınca “Allahsız hər şeyə icazə var” nəticəsində gəlmişdir. Əli Şəriəti Sartr “pessimizmi” və fəlsəfədə “Kamyu absurdunun” təsiri altında mənəvi böhran keçirdiyini xüsusi qeyd edir. İslamda ekzistensializm kimi insana özünü dərk etmək, öz arzu və imkanlarını başa düşməkdə kömək edir, lakin İslamda pessimizmə qəti yer yoxdur. Dünyanın esxatoloji şəkli ortaya çıxanda Qurani-Kərim dindarlara gələcəyə inam verir, onun əziyyət və çalışqanlılığına baxılacağına, sonra isə bunun müqabilinin tam ödəniləcəyinə əminlik verir. Şəriəti ikinci istiqaməti şərti olaraq Bərabərlik adlandırır. Bu ideya nəzəriyyəçilərinin əsas səhvi ondan ibarət idi ki, həqiqi dinlərin əsas özülü olan bərabərsizliyə qaşı mübarizə ideyalarını görmür və onlar bu cür dini dünyagörüşlərə çox soyuq münasi-

bət bəsləyirdilər. Bu da öz növbəsində şox böyük tarixi səhvlərə gətirib çıxardı. Dinlə əlaqənin kəsilməsi nəticəsində insan birölçülü olurdu. İran filosofu belə hesab edirdi ki, həqiqi dinlər bir ideala can atırlar. Bu ideali bütün bəşəriyyət arzulayır. Bütün tarix boyu insanlar haqq, ədalət, təkmilləşdirmə axtarışında, müharibələri cilovlamaq arzusunda olub. Lakin bu arzuya çatmaq yolları müxtəlifliyi ilə seçilir. İslam humanizmi isə özündə olan mənəvi istiqaməti insana aydın surətdə göstərir və insanın mənəviyyatının təkmilləşdirilməsinə xidmət edir.

Çox geniş yayılmış üçüncü istiqamət olan Ekzistensializmi Əli Şəriəti Azadlıq adlandırır. Ekzistensialistlərin əsas xidmətini Şəriəti onda görürdü ki, onların məqsədi mənəvi həyatın dayağını itirmiş insana böyüklüyünü qaytarmaq və insan özü – özünü yaradandır konsepsiyasını ona təqdim etməkdir. Sonuncu fikirlərə o həmişə tənqidi yanaşmışdır. Bu, şərti olaraq, mistiklik, bərabərlik və azadlıq adlandırılan fəlsəfi konsepsiyaları araşdırarkən, belə nəticəyə gəlmək olar. Hər üç istiqamət şəxsi dəyərlərin inamını müstəqil surətdə insana necə qaytarmaq sualına cavab axtarırları ilə məşğul olur. Lakin bu

axtarırlar geniş təbəqələrin dinə inamı olduğu yerdə yox, çünki də olsa mənəvi meyllənmənin artdığı cəmiyyətlərdə bu istiqamətlər öz bəhrəsini verə bilər. Ancaq bu istiqamətlərin hər birinin öz çatışmamazlığı vardır. Bu çatışmamazlıqların aradan qaldırılmasının yeganə yolu bu məktəblərin bir nəzəriyyə altında birləşdirilməsidir. Mistiklərin gizliliklə vəhdətə, bərabərlik tərəfdarlarının sosial ədalətə və ekzistensialistlərin seçim azadlığına çağırışlarını birləşdirməklə bu günün ən vacib sualına - insana necə şəxsi ləyaqət hissələrini qaytarmaq - cavabını verəcəkdir. Çoxölçülülük, tarazlaşdırılmış və

müntəzəmlik keyfiyyətləri bu üç cərəyanın çatışmamazlığıdır. Lakin bu üç cəhət həqiqi İslam üçün xarakterikdir. Belə ki, mistiklik onun doğulma və mövcudluq səbəbidir. Qurani-Kərimdə qeyd edilmiş sosial ədalət İslamın təməlidir. Nəhayət, həqiqi İslam insanı azad iradəsinin sahibi görür. Beləliklə, insan problemini həllində biz müsəlman mənəvi mədəniyyət kontekstində baxışlarımızı digər cərəyanların bu problemə olan baxışları ilə paralel olaraq araşdırdıq və belə nəticəyə gəlmək olar ki, başqa cərəyanların təməlini təşkil edən istiqamətlər İslamda vəhdət halında çıxış edə bilərlər.

Ədəbiyyat:

1. «Qurani Kərim». Ankara 1993.
2. Ali Şəriati .İslamı anlamaq. İstanbul 1997.
3. Ali Şəriati .Kendini devrimci yetişdirmək.İstanbul 1997.
4. Ali Şəriati .Özə dönüş. İstanbul 1999.

5. Шариати А. «Религия против религии».
6. Шариати А. «Исламоведение» Мешхед. 1979.
7. Петрушевский И. П. «Ислам в Иране в 12-15 веках». Л. 1966.
8. Гольдциер И. «Култ святых в Исламе» М. 1938

ПОНЯТИЕ ЧЕЛОВЕКА В ФИЛОСОФИИ АЛИ ШАРИАТИ

В статье раскрываются религиозно-философские воззрения Иранского теолога и философа Али Шариати на сущность человека. Человек создан по образу и подобию божьему благодаря божьей воле. Символ человека в Коране пророк Адам. Здесь подробно рассматривается процесс создания Богом первого человека. Акцентируется религиозно-реформаторский подход автора к данной проблеме, подчеркивается мысль о том, что в сознании современного человека сочетаются два стиля мышления – западный и восточный. Человек – высше существо, обладающее разумом. Взгляды А.Шариати рассматриваются на фоне воззрений его современников, в частности, Ж.П.Сартра, А.Камю, М.Игбала, С.Насера и др.

CONCEPT OF THE PERSON OF PHILOSOPHY ALI SHARIATI

In article religious-philosophical views Iran the theologian and philosopher Ali Shariati on essence of the person reveal. The person is created just like divine thanks to the divine will. A symbol of the person in the Koran prophet Adam. Here process of creation by the God of the first person is in detail considered. It is accented it is religious - the reformatory approach of the author to the given problem, the thought that in consciousness of the modern person two styles of thinking - western and east are combined is underlined. The person - above a being possessing reason. A.Shariati sights are considered against views of its contemporaries, in particular, Z.P.Sartra, A.Kamju, M.Igbal, S.Nasera, etc.

ÇAVUŞLARIN ŞƏXSİYYƏTİNƏ VERİLƏN PSIXOLOJİ TƏLƏBLƏR

Qəmərlı C.R.

Təhsil Problemləri İnstitutunun dissertantı

Respublikamız müstəqillik əldə etdikdən sonra digər sahələrdə olduğu kimi hərbi sahədə də əsaslı işlərin aparılması, müasir standartlara, dövrün tələblərinə cavab verən ordunun formalaşmasına zəruri ehtiyac yarandı. Ordu quruculuğunda ilk növbədə kadr hazırlığı, yüksək ixtisaslı peşəkar zabit heyətinin fəaliyyəti mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bununla belə kiçik komandir heyətinin, eləcə də çavuşların hazırlanması da vacib məsələlərdəndir. Burada isə diqqət yetirilməli məsələlərdən biri də psixoloji hazırlıqla bağlıdır. Kollektivdəki psixoloji mühit, qarşılıqlı münasibətlər sisteminin qurulması, iradi keyfiyyətlərin formalaşması və s. bu kimi xüsusiyyətlər hərbcilər üçün daha vacib sayılan psixoloji problemlərdəndir.

Hərbi kollektivdə hökm sürən mikroiklim, onun döyüş hazırlığı, nizam-intizamı və s. komandirlərin, xüsusən də kiçik komandirlərin yəni – çavuşların öz üzərinə düşən vəzifələri nə dərəcədə bacarıqla yerinə yetirmələrindən, kollektivlə münasibətlərini necə qurmala-

rından, tabeliklərində olanları necə idarə etmələrindən əhəmiyyətli şəkildə asılıdır.

Dahi Çin sərkədəsi və hərbi nəzəriyyəçisi Sun-Tzı özünün "Hərb sənəti haqqında" əsərində kiçik komandirlərin rolu haqda deyir: "Əgər əsgərlər güclü, komandirlər isə zəif olarsa, onda orduda intizamsızlıq baş alar. Əgər komandirlər güclü, əsgərlər zəif olarsa onda düşmənin əlinə keçmək olar" (6, s.264).

G.K.Jukov yazır: "Mənim çoxillik təcrübəm göstərir ki, harada kiçik komandirlərə inam yoxdursa, onlar daim böyük zabitlərin nəzarəti altındadır, orada heç vaxt kiçik komanda heyəti ola bilməz və təbii ki, yaxşı bölmələr də ola bilməz" (3, s.36).

Çavuş vəzifələrinə bir qayda olaraq müvafiq kursları bitirmiş hərbi qulluqçular təyin olunurlar. Çavuş kursları gələcək çavuşların hərbi biliklərini artırmaq, idarəetmə bacarıqlarını təkmilləşdirmək, eləcə də onlara yüksək komandir və metodiki keyfiyyətlər aşılamaq məqsədi ilə keçirilir. Bəs görəsən çavuşluğa namizədlər hansı psixo-

loji parametrlərə istinadən seçilməlidirlər?

Çavuşuğa namizədlər bir qayda olaraq döyüş və ictimai-siyasi hazırlıqdan qiymətləri "yaxşı" və "əla" olan, nümunəvi hərbi intizamlı, bacarıqlı, təşkilatçılıq qabiliyyətinə malik olan əsgərlər olmalıdırlar. Lakin bundan əlavə namizədlər arasında psixoloji seçimin aparılması da zəruridir. Bir çox əsgərlərin içərisindən çavuşluğa namizədlərin psixoloji seçimi yalnız psixoloji keyfiyyətləri onlara çavuşların funksional vəzifələrini müvəffəqiyyətlə idarə etməsinə imkan verəcək əsgərlərlərin seçilməsidir.

Namizədlərin psixofizioloji seçimi ilə bir qayda olaraq zabit və gizirlər məşğul olurlar. Ona görə, onların seçim metodologiyasını bilmələri və şəxsiyyətin öyrənməsi metodlarından bacarıqla istifadə etmələri vacibdir. Yaxşı hazırlıqlı zabit və ya gizir çavuşluğa namizədləri 20-25 gün ərzində öyrənməklə, onların yararlı olub-olmamaları barədə müəyyən nəticələr əldə etməyə qadirdir. Yadda saxlamaq lazımdır ki, namizədlərin seçiminin etibarlılığı daha çox zabitlərin psixoloji və metodiki hazırlığı, eləcə də təşkilatçılıq bacarığından asılıdır.

Çavuşluğa namizədlərin şəxsiyyətlərinin öyrənməsi dörd bir-biri

ilə əlaqəli strukturları özündə birləşdirir: biopsixi xassələr (yaşı, irsi xüsusiyyətləri, instinkt və qabiliyyətləri, yüksək əsəb fəaliyyəti və temperamenti); psixi proseslər (hisləri və qavrayışı, təsəvvürü, təxəyyülü, yaddaşı, diqqəti və s.); psixososial təzahürləri (biliyi, bacarığı, vərdisləri, təcrübəsi); sosial xassələri (xarakteri, imkanları və s.).

Zabitlər döyüş növbəsində, səfərdə, məşğələlərdə, sıra meydanında, əsgər yataqxanasında çavuşun işini ciddi təhlil etməklə, ideal çavuşun hansı təşkilati-komandirlik, sosial-mənəvi, pədoqoji və psixoloji keyfiyyətlərə malik olduğunu müəyyən edə bilər. Buna rəğmən zabit çavuş şəxsiyyətinin psixogrammasını tərtib edə bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, şəxsiyyətin öyrənməsi üçün heç bir metodika universal hesab edilə bilməz. Ona görə də namizədlərin psixoloji seçiminin təkmilləşdirilməsi üçün insanın eyni keyfiyyətini qiymətləndirmək məqsədi ilə müxtəlif metodlardan istifadə olunmalıdır.

Təcrübə göstərir ki, zabitlər çavuşların fəaliyyətini təhlil etmək üçün müxtəlif üsullardan istifadə edirlər. Bunlara: çavuşların fəaliyyəti barədə sənədlərin öyrənməsi, xidmətin yekunlarının və qabaqcıl çavuşların təcrübəsinin araşdırıl-

ması, çavuşlarla və onların komandirləri ilə fərdi söhbət aparılması, ayrı-ayrı çavuşların xidməti xasiyyətnamələrindən ümumi nəticə çıxarılması, sorğu, anketləşdirmə və s. daxildir.

Çavuş şəxsiyyətinin daha əhəmiyyətli və zəruri keyfiyyətlərinin müəyyən edilməsi üçün, ilk növbədə çavuşun temperamenti, xasiyyəti, bacarığı və təmayülü kimi şəxsiyyət xassələri psixoloji təhlil olunmalıdır.

Temperament şəxsiyyətin fərdiliyinin daha sabit, dinamik və informativ əlaməti hesab edilir.

Məlumdur ki, temperament tipindən asılı olaraq insanlarda düşüncə və davranışın, psixi aktın sürəti, dinamikliyi fərqli olur. Hələ Hippokrat dövründən insan psixikasının dinamik xüsusiyyətlərini səciyyələndirən sabit keyfiyyətlərə görə onu sanqvinik, fleqmatik, xolerik və melanxoliklərə aid edilməsi arasında vasitəli qarşılıqlı əlaqə mövcuddur.

Məlumdur ki, sanqvinik fəal və cəldir, insanlarla asan dostlaşır, həyatsevər və fəaliyyətlidir, lakin yeknəsəq və usandırıcı işi sevmir. Fleqmatik davranışdan daha təmkinli və səbirlidir, özünü saxlaya bilir, lakin fəallığı bir qayda olaraq azdır. Xolerik tündxasiyyət və həddən artıq düzgünlüyü sevən

olur, tez-tez yüksək işgüzarlıq nümayiş etdirir, amma onun fəallığı və enerjisi gah həddən artıq çox olur, gah da müvəqqəti olaraq azalır. Melanoxolik həssas, emosional və xeyirxah olur, lakin çox vaxt qətiyyətsizlik və lənglik göstərir, yeni şəraitə çətin uyğunlaşır, uğursuzluğa tab gətirə bilmir, tez ruhdan düşür.

İnsanın temperamenti şəxsiyyətlərarası münəqişələr zamanı onun hərəkətlərinə çox mühüm təsir göstərir. Məsələn, xoleriki münəqişəyə cəlb etmək daha asandır, fleqmatiki isə əksinə, özündən çıxartmaq daha çətin (1).

Çavuşun xidmət fəaliyyətini təhlil etmək üçün bu tiplərin ümumiləşdirilmiş xasiyyətnaməsi maraqlıdır.

Sanqvinik temperamentli çavuşlara məqsədyönlülük və inadkarlıq, çeviklik və yeni mühitə tez uyğunlaşma, çətin vəziyyətlərdə dəqiq və inamlı fəaliyyət göstərmə bacarığı, düşüncə aktivliyi, diqqətin cəmləşdirilməsi, dinamik işdə yüksək məhsuldarlıq, optimizm və yumora meyllilik, tez və asan ünsiyyət qura bilmək, və kollektivçilik, liderliyə təşəbbüs, tabelikdə olanlarla tez dil tapmaq və nüfuz qazanmaq, daim mənəvi inkişafa, özünütərbiyəyə cəhd göstərmə kimi müsbət keyfiyyətlər xasdır.

Sanqvinik - çavuşun xidmətə marağı itərsə, onda vəzifələrinə səhlənkar yanaşma, tənqiddə cavab olaraq inadkarlıq və tündməcəzlik, dostluqda etibarsızlıq, çətin vəziyyətlərdə ehtiyatsızlıq, laqeydlik kimi mənfi keyfiyyətlər təzahür edə bilər.

Xolerik temperamentli çavuşlara reaksiya cəldliyi, xidməti fəaliyyətdə hərəkətlilik və fəallıq, hamıdan öndə olmaq cəhdi, tabelikdə olanları bacarıqla idarəetmə qabiliyyəti kimi müsbət keyfiyyətlər xasdır. Çətin vəziyyətlərdə cəsərlə, fədakarcasına hərəkət edir, risk etməyi və təhlükəni dəf etməyi sevir. İctimai işdə böyük aktivlik, tənqidilik, təşəbbüskarlıq və müstəqillik göstərir. Xolerik mehribandır, emosional əlaqələri asanlıqla yaradır, inadla liderliyə can atır, ictimai fikrə və tabelikdə olanların qiymətinə həddən artıq hissiyatludur.

Xolerik temperamentli çavuşlarda hövsələsizlik və qərarlılıq, kobudluq və nəzakətsizlik, özündənrazılıq və lovğalıq kimi mənfi xüsusiyyətləri müşahidə etmək olar. Çox vaxt o, kollektivdə gərgin vəziyyət yaradır, tez-tez dostlarını dəyişir, zəiflərin çatışmazlıqlarına açıq-aşkar gülür, kinli və intiqam hissli olur. Xoleriklərin əhval-ruhiyyəsi sabit olmur, hisləri

çox tez və gözlənilmədən dəyişir. Xoleriklər bölmələrdə konflikt və gərginlik mənbəyi ola bilərlər. Rütbədən məhrum edilənlər, adətən intizam pozanlar qrupuna rəhbərlik edir, neqativ ənənələri yayırlar.

Fleqmatik temperamentli çavuşlara xidmətdə və işdə etibarlılıq, inam və özünü ələ almaq bacarığı, inadkarlıq, əziyyətlərə və məhrumiyyətlərə dözümlülük, tabelikdə olanlar arasında nüfuzluluq, onlara kömək etmək arzusunda olmaq, bir və ya iki əsgərlə sədaqətli dostluq etmək, çətin vəziyyətlərdə çəkinmədən fəaliyyət göstərmək, emosional yüklənmədən qorxmaq, konfliktə girməmək, qarşıya qoyduğu işi sona çatdırmaq istəyi kimi keyfiyyətlər xasdır.

Fleqmatik temperamentli çavuşun çatışmazlığı bunlardır: yeni bilik və bacarıqlara çətin yiyələnmək, komanda və siqnallara cəld reaksiya verə bilməmək, pis vərdişlərdən və düşüncələrdən əl çəkməyə cəhd göstərməmək, tənqiddə sakit reaksiya vermək, ictimai işlərdə passivlik, tabeliklərində olanların bəzilərinə qabaqcadan əmələ gəlmiş yanlış fikirlə yanaşmaq, tənbel və ətalətli olmaqdır. O, eyni zamanda bir neçə işi yerinə yetirmək, bir tapşırıqdan dərhal digərinə keçmək iqtidarında deyil.

Melanxoliklərin daha çox 3 növünə – müvazinətsiz (hərəkətlilik, müvazinətsizlik, zəiflik), zəif (müvazinətsizlik, zəiflik, ətalətlilik) və ətalətli (zəiflik, ətalətlilik, müvazinətlilik) rast gəlinir.

Müvazinətsiz melanxolik temperamentli çavuşlar böyük rəislərin əmr və komandalarını tez mənimsəyir, ictimai işdə aktiv olur, yeni və faydalı ideya irəli sürməyi göstərən, disput aparmağa qadir olurlar. Sakit mühitdə kiçik komandır vəzifələrinin öhdəsindən asanlıqla gəlir, daim fəaliyyətlərə hazır olurlar. Bununla yanaşı onlarda cılızlıq, müvazinətsizlik, impulsivlik, düşünülməmiş hərəkətlərə meyillilik, kobudluq və qıcıqlandırma, öcəşmək və qabaqcadan hasil olan yanlış qənaətə əsaslanmaq kimi mənfi keyfiyyətlər özünü büruzə verir. İnamsızlıq və böyük rəislərdən qorxu hissi də onlara xasdır, yeni tapşırığı almazdan öncə həyəcanlanır, onu çox çətinliklə yerinə yetirirlər. Adətən kollektivdə nüfuz qazana bilmirlər və digər çavuşlarla konfliktlərə girirlər.

Zəif melanxolik temperamentli çavuşlar ədalətlidir, səyi və çalışmaları ilə fərqlənirlər. Onlarda icraçılıq, yüksək məsuliyyət hissi, prinsipiallıq, ədalətlilik, qayğıkeşlik, xeyirxahlıq, təcəlliyyində olan-

lara qarşı nəzakətli münasibət, eyni zamanda özünə və tabelərə tənqidi yanaşma kimi keyfiyyətlər xasdır. Onları bəzən mehriban və yaxşı dost, kollektivin qəlbi də adlandırırlar.

Bu temperamentli çavuşların fəaliyyət və ünsiyyətdə çatışmazlıqları tez məyus olmaq, qərarlılıq və ehtiyatlılıq, qapalılıq, adamayovuşmazlıq, zəif təşəbbüskarlıq və özgəsinin təsiri altına düşmə, pessimizm və inadkarlıqdır.

Ətalətli melanxolik temperamentli çavuşlara gündəlik fəaliyyətlərinin icrasında çalışqanlıq və səliqəlilik, sabit və sakit əhval-ruhiyyədə olmaq, ciddilik və taktikilik, dostluqda özünü tənqidilik və sadıqlıq kimi keyfiyyətlər xasdır. Tabelikdə olanlarla nizamnamə qaydalarına müvafiq qarşılıqlı əlaqələr qurur, nadir hallarda mübahisə edir, konfliktlərdə iştirak etmir, tabelikdə olanların xahiş və təkliflərinə diqqət göstərirlər, tərifi sakit qəbul edir, öz fəaliyyətlərini dərinədən təhlil edirlər. Lakin onların bu cür çatışmazlıqları ola bilər: bir fəaliyyət növündən digərinə keçərkən ciddi çətinliklər, mürəkkəb vəziyyətlərdə hərəkətlərinə əminsizlik, reaksiyalarının tormozlanması və təhsildə passivlik, təhlükəli şəraitlərdə qərarlılığın və təşəbbüskarlığın olmaması, kol-

lektivin fikrinə və rəislər tərəfindən tənqidlərə biganəlik və tənbəllik.

Baxılan temperament tiplərin təhlilindən aydın olur ki, bir temperamentın üstünlüyü (məsələn, fleqmatikin) digər temperamentin (məsələn, melankolik) çatışmazlığıdır. Ümumiyyətlə həyat və fəaliyyətdə yalnız bir temperament tipii üçün xarakterik olan təmiz temperamentlərə çox nadir hallarda rast gəlinir. Bir qayda olaraq, hər bir araşdırılan çavuşda elə keyfiyyətlər aşkar olunur ki, onları heç bir konkret temperament tipinə aid etmək olmaz. Bununla belə, müşahidə və tədqiqatlar göstərir ki, güclü, hərəkətli və müvazinətli əsəb sistemi olan çavuşlar zəif, ətalətli və müvazinətsiz əsəb sistemli çavuşlardan daha yaxşı nəticələrə nail olurlar. Ümumilikdə sanqvinik, xolerik və fleqmatik temperamentli çavuşların xidməti və döyüş aktivliyi, zəif əsəb sistemli çavuşlardan daha yüksək olur.

Təcrübə göstərir ki, istənilən temperamentli əsgərə çavuş üçün tələb olunan keyfiyyətlər aşılamaq mümkündür, lakin bunun üçün müxtəlif vaxtlar tələb olunur: sanqvinik-əsgərə az, ətalətli melankolik-əsgərə daha çox. Belə ki, sanqvinik və xolerik temperamentli əsgərlər eyni çağırışdan olan və eyni ümumtəhsil hazırlıqlı melankolik

xolerik temperamentli əsgərlərdən daha tez kiçik komandir, eləcə də hərbi mütəxəssis vəzifələrini qavrayır, böyük enerjiyə malik olur və qətiyyətlilik tələb olunan gərgin şəraitlərdə çətin tapşırıqları kifayət qədər səmərəli həll edirlər. Özünüidarəetmə və icraçılığı xolerikdən daha tez fleqmatikə; təşkilatçılıq keyfiyyətləri melankolikdən daha tez xolerikə; qayğıkeşlik və xeyirxahlığı fleqmatiklərdən daha tez melankoliklərə aşılamaq olur.

Temperament xarakterin inkişafını müəyyən edir, fərdi xüsusiyyətlərin və insanın ətraf reallığa münasibətinin yaranmasına kömək edir və ya mane olur. Çavuşun xarakteri tabeliyində olanlar, böyük rəislər və digər insanlarla münasibətdə (rəhmlilik və ya sərtlik, nəzakətlik və ya kobudluq, doğruluq və ya yalançılıq), əməyə münasibətdə (əməksevərlik və ya tənbəllik, səliqəlilik və ya pıntilik, səbirlilik və ya hövsələsizlik), özünüqiyətləndirmədə (özünü tənqid və ya özündən razılıq, tələbkərlilik və ya səhlənkarlıq) təzahür edir. Bununla yanaşı, xarakterlə iradi keyfiyyətlər arasında bir bağlılıq vardır. Bu özünü daha çox ekstremal şəraitdə bürüzə verir. Mülki həyatla müqayisədə hərbi xidmətdə daha çox rastlaşan çətinlik və təhlükələri dəf etməyə

hazırlıq, qorxmazlıq və özünü ələ alma bacarığı, qərarlılıq, məqsədyönlülük və s. bu kimi keyfiyyətlər zəruridir.

Qeyd etmək lazımdır ki, heç də bütün çavuşların işləri komandir vəzifələrinə təyin olunduqları andan etibarən yaxşı gedir. Onların bəziləri komandirlik fəaliyyətinin ilk vaxtlarında ya tabeliklərində olanlarla zəif davranır, ya da kobudluğa üçtünk verirlər. Məhz bu dövrdə çavuşların zabitlərin köməyinə ehtiyacı daha böyükdür.

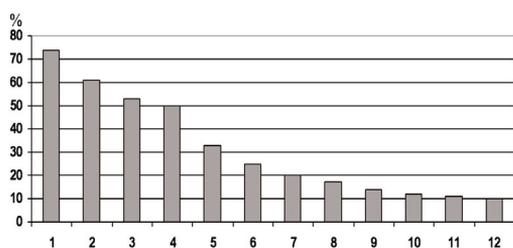
Əsgərlər çavuşu ilk növbədə onun mənəvi keyfiyyətləri, tabeliyində olan ayrı-ayrı şəxslərə deyil, bütün manqaya, taqıma real münasibətinə görə qəbul edirlər. Sorğu aparılan əsgərlərin böyük əksəriyyəti (77%) kiçik komandirin başlıca keyfiyyətlərinə düzgünlük və ədalətlik, canıyananlıq və tabeliyində olanların qayğısına qalmaq bacarığı cavabı vermişlər. Adətən əsgərlər çavuşun ümumiləşdirilmiş portretinə insaniyyətlik, kollektivçilik, dostsevərlik, ciddilik və özünə tənqidi yanaşmaq kimi mənəvi keyfiyyətləri daxil edirlər.

Başqa insanlar kimi çavuşlar da tabeliklərində olanlarla davranma və xidməti fəaliyyətə münasibətlər xəttini müəyyən edən keyfiyyətlərə və çatışmazlıqlara malikdirlər.

Çavuş kurslarında təhsil alan əsgərlərlə aparılan sorğu nəticəsində məlum oldu ki, çavuşun ən dözülməz çatışmazlıqları sırasına çılğınlıq, tündməcazlıq, kobudluq, qışqırıqçılıq, hərəkətlərində hövsələsizlik aid edilir. Əsgərlərin 61%-i laqeydlik, diqqətsizlik, tabelikdə olanların fikirlərinə biganəlik; 53%-i özündənrazılıq, təkəbbür, lovğalıq, rütbəsi, vəzifəsi və xidmət müddəti ilə öyünmək və s. aid edirlər. Hər iki nəfərdən biri iradəsizlik, zəifxasiyyətlik, cəsərsizlik, ağciyərlilik, inamsızlıq və utancaqlıq; hər üç nəfərdən biri – əməksevərliyin olmaması, tənbellik, fiziki cəhətdən zəiflik, savadsızlıq, anlamazlıq, inadkarlıq; hər dörd nəfərdən biri – paxıllıq, simiclik, yalnız öz qayğısına qalmaq, yaltaqlıq, yalnız rəisə xoş olmaq naminə iş görmək, qeyri dəqiqlik, ədalətsizlik, tabelikdə olanların bəzilərini özünə yaxın bilmək və onları digərlərindən üstün tutmaq; hər beş nəfərdən biri həyasızlıq, abırsızlıq, qeyri-ciddilik, zorakılıq; hər altı nəfərdən biri öcəşkənlik, bezikdiricilik, şəxsi nümunənin olmaması; hər yeddi nəfərdən biri tabelikdə olanlara fərdi yanaşma bacarığının, onun vəziyyəti dərk etmə hissiyatının olmaması; hər səkkiz nəfərdən biri işdə səliqəsizlik, pıntilik, qorxaqlıq, tabeliyində

olanları müdafiə etməkdən çəkinmək; hər doqquz nəfərdən biri kinlilik, qisasçılıq, hər cür alçaqlığa qadir olmaq; hər on nəfərdən biri məsuliyyətsizlik, işində təşəbbüskarlıqsızlıq, düşünülməmiş qərar qəbul etmək və nəticələrində dəyişkənlik kimi xüsusiyyətləri söyləmişlər.

Aparılan sorğunun nəticələrini aşağıdakı diaqramla veririk.

Diaqramda çavuşların tabeliklərində olanlarla davranma və xidməti fəaliyyətə münasibətlərindəki çatışmazlıqlar üfiqi, faiz göstəriciləri isə şaquli olaraq göstərilmişdir.

Dözülməz keyfiyyətlər sırasında eləcə də fiziki təhqir, vəzifə borclarına səhlənkər münasibət, özünə qarşı tələbkarsızlıq, hədsiz dərəcədə hakimiyyətsevərlik, vəzifələrindən sui istifadə, yalançı dostcanlıq, özündənrazılıq, hiyləgərlik və s. xüsusiyyətlər söylənilmişdir.

Araşdırmalar göstərir ki, bəzi çavuşların mənəvi keyfiyyətləri mövcud şəraitdən və ya tabeçiliyində olanlarla ünsiyyətin təsiri ilə

dəyişə bilər. Əsasən tipik şəraitlərdə təzahür edən keyfiyyətlərin təhlili daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Müəyyən edilmişdir ki, çılğınlıq və ya təsadüfi bağirtı çavuşa bağışlanılır, lakin intiqamçılıq, qisasçılıq, ikiüzlülük və ya məkirli niyyətlər üçün vəzifədən sui istifadə isə əsgərlərin şüurunda acı izlər buraxır, qanqaraçılıq və inciklik hissi doğurur.

Bir çox bölmələrdə nizamnamə-denkənar qarşılıqlı münasibətləri və konfliktli halları araşdırarkən müəyyən olunmuşdur ki, daha əhəmiyyətli səbəblər bölmədə birliyin, çavuşlarda isə kollektivçilik və liderliyin olmamasıdır.

Kiçik qrup daxilində liderlik dedikdə məqsədlərə nail olmaq üçün qrupu arxasınca apara bilən rəsmən insanın aktiv fəaliyyət prosesi başa düşülür. Lider dedikdə – heç kim tərəfindən seçilməmiş və təyin edilməmiş, digər hərbi qulluqçularla yaxşı münasibətlər qurmağı bacaran və onlar arasında nüfuza malik olan şəxs başa düşülür. Liderin nüfuzu nə qədər böyükdürsə, qrupun fəaliyyətinin səmərəliliyi də bir o qədər çoxdur. Əgər qrupda kifayət qədər nüfuza malik olan çavuş-lider yoxdursa, çox vaxtlar gərgin anlarda müxtəlif pozuntularla nəticələnən gərgin atmosfer yaranır.

Çavuşun lider olması üçün, onun zəruri keyfiyyətlərə malik olması və şübhəsiz ki, bu keyfiyyətlərin üzə çıxarılması üçün müvafiq şərait olmalıdır. Beləliklə, kiçik komandirlərin liderliyinin keyfiyyətini qiymətləndirən cəhətlər bunlardır: xüsusi biliklərə malik olmaq, təşəbbüskarlıq və intellekt, yüksək əxlaqlılıq və ədalətlik hissi, aktivlik və özünə inam, tabeliyində olan şəxsi heyətin işini təşkil etməyi bacarmaq, konkret vəziyyətlərdən çıxmaq və məsuliyyəti öz üzərinə götürmək bacarığı.

Çavuşun liderliyini öyrənərkən, onun motivləri və dəyərli oriyentasiyalarının araşdırılması məsləhət görülür. Bir çox hallarda liderliyə cəhd öz dostlarına lazımlı olmaq, xidmətdə kömək etmək arzusu ilə də izah edilir. Bununla yanaşı davranışlarında əsası eqoistik motivlər olan, karyera və nüfuz xatirinə hakimiyyətə can atan liderlərə də rast gəlinir. Lider-çavuş əsgərlər tərəfindən "özümüzünki", lakin "bizlərin ən yaxşısı" kimi qəbul edilməlidir. Onun şəxsi keyfiyyətləri adətən, tabeliyində olanların oxşar keyfiyyətlərindən bir qədər yüksək olmalıdır. Lakin o qədər yox ki, onu qəbul etməsinlər və rədd etsinlər.

Namizədlərin seçilməsində onun məktəb, orta-texniki məktəb, ali

məktəb və digər mülki müəssisələrdən gətirdiyi xasiyyətnamələrdə liderliyə meyilliyinə də fikir vermək lazımdır. Belə ki, bu meyllər adətən hələ məktəb yaşlarından, qrup şəklində fəaliyyətə, ictimai işlərə maraq şəklində özünü biruzə verir.

Yaxşı inkişaf etmiş nitq – komandir səsi də liderliyə kömək edir. Səsdə qətiyyət və hakimlik, sözlərin lakonikliyi və sakit intonasıya tabelikdə olanlara müsbət təsir göstərir.

Çavuş şəxsiyyətinin təmayülünə və çavuşun qabiliyyətinə olan tələblər də bu fəaliyyət növündə nəzərə alınmalı vacib şərtlərdəndir. Əgər zabit çavuşluğa namizəddə komandirlik və liderlik təmayülü aşkar edə bilirsə, deməli seçim problemi uğurla başa çata bilər. Gəncin orduda hansı dəyərlərə meyil etməsi yaşadığı, boya-başa çatdığı ailənin və mühitin adət-ənənələrindən çox asılıdır: çox yemək, çox yatmaq, nəyin bahasına olursa olsun kollektivdə özünü təsdiq etmək, biliklərə yiyələnmək, hər-hansı bir mənfəət əldə etmək, idman dərəcəsi əldə etmək və s. bu qəbildəndir.

Çavuş şəxsiyyətinin psixogramını hərbi, ictimai-siyasi və xüsusi bilikləri qısa bir zamanda qavraması ilə təzahür edən, hərbi-ixtisas

və təşkilati-komandir fəaliyyətinə yiyələnmə bacarığı, eləcə də onları xidmətdə və davranışda düzgün tətbiq etmək bacarığı tamamlayır. Qabiliyyətlər dəyişilməz və statik bir şey deyil, onlar anadangəlmə istedad və qabiliyyətlərin bazasında inkişaf edə və ya əksinə vaxt keçdikcə sönmə bilər.

Tədrisdə nailiyyətin əldə olunması ilk növbədə çavuşluğa namizədin özünün çavuş olmaq istəyindən asılıdır. Müşahidələr göstərir ki, fəaliyyət motivləri, əsgərin dünya görüşü, maraq və istəkləri çavuşun bacarıqlarının inkişafında əhəmiyyətli rol oynayır. Öyrənə bilmək bacarığı həmçinin, əsgərin iradi keyfiyyətlərinin inkişaf mərhələsini də müəyyənləşdirir.

Çavuşun başlıca bacarıqlarından biri də əməksevərliyi, istənilən şəraitdə əsgəri inadkarlığıdır. Deməli, diaqnoz qoyarkən, çavuşluğa namizədin bacarıqlarını müəyyən edərkən, ilk növbədə onun işgörmə qabiliyyətini aşkar etmək lazımdır.

Çavuşun təşkilatçılıq qabiliyyətini yaxşı bilmək vacibdir. Çünki bu, onun komanda vermək və verilmiş hakimiyyətdən istifadə etmək, tələbkarlıq və nəzarət etmək, hərbi-intizamı möhkəmləndirmək və tabeliyində olanları birləşdirmək, nizamnamə və təlimatlardan biliklərini fəaliyyətində tətbiq et-

mək, tabelikdə olanlara kömək etmək, onları sözdə və əməldə səfərbər etmək bacarığını əks etdirir. Yaxşı təşkilatçı, bölmənin aktiv xidməti fəaliyyətində hər bir əsgərin yerini dəqiq müəyyən edə bilər. O, bir qayda olaraq tabelikdə olanların fərdi keyfiyyətlərini qiymətləndirməyi bacarır, tabelərin işlərinə və əməllərinə qarşı yaxşı yaddaşı var, əsgərlərin vəziyyətindən asılı olaraq onların hər birinə fərdi yanaşmağı bacarır. Çavuş tərbiyəvi işi təşkil edərkən, tabelikdə olanların hər birinin hərbi şəraitdə inkişafını qabaqcadan görməyi bacarmalı, pedoqoji takt nümayiş etdirməlidir.

Əgər çavuş fərdi tərbiyə işini təkcə "ağıl vermək" və cəzalandırmaqla qurmağa cəhd edərsə, tabelikdə olanlara həssas yanaşmağı, onları inandırmağı və əksinə fikirlərindən döndərməyi, kömək etməyi və mənəvi dəstək verməyi bacarmırsa, bir qayda olaraq uğursuzluqla üzləşir.

Hərbi qulluqçunun statusu onun şəxsiyyətlərarası münasibətlər sistemindəki hüquq, vəzifə və imtiyazlarını müəyyən edən mövqedir. Müxtəlif qruplarda eyni əsgər müxtəlif statuslara malik ola bilər.

Şəxsiyyətin sosial funksiyası, yəni hərbi qulluqçunun qəbul

olunmuş normalara müvafiq davranış forması statusundan və ya qrupdakı mövqeyindən asılı olaraq onun rolunu müəyyənləşdirir.

Status da rol kimi rəsmi (formal) və qeyri-rəsmi (qeyri-formal) ola bilər. Məsələn, manqa komandiri statusu bu vəzifəni tutan çavuşun rəsmi statusudur. Lakin mümkündür ki, kollektivdəki liderlik rolu ona deyil, daha hazırlıqlı əsgərlərdən birinə məxsus olsun.

Tədqiqat nəticəsində məlum olmuşdur ki, hər bir hərbi qulluqçu öz vəzifə səlahiyyətlərindən başqa müəyyən rola müvafiq olan bəzi funksiyaları yerinə yetirir. Hərbi kollektivdə orta hesabla 10-12 bu cür rolların olması təxmin edilir: lider, usta, biləyən, zarafatçıl, tənbel, sülhsevər, üsyançı, hakim, dindar, qapazaltı, icraçı və sair.

Hərbi qulluqçunun bu rollardan hər hansını yerinə yetirməsi bir çox faktorlardan asılıdır: onun peşəkar hazırlığının səviyyəsi, ümumi erudisiyası, fərdi-psixoloji keyfiyyətləri, fiziki göstəriciləri, qrupda müəyyən edilmiş adət-ənənələr, əsgərin inkişaf səviyyəsi, kollektivin ona təsiri və s.

Müəyyən olunmuşdur ki, tənbel, üsyançı və zarafatçıl deyil, lider, usta və biləyənlər kiçik komandirlərə qarşı daha konfliktli-

dirlər. Məhz lider, usta və biləyənlər çavuşun funksional vəzifələrini normal yerinə yetirməsinə mane ola bilərlər.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi hərbi kollektivdə qarşılıqlı münasibətlər iki əsas formada özünü büruzə verir. Birincisi – rəsmi münasibətlər. Bu münasibət hər bir hərbi qulluqçunun funksiyasını, onun vəzifələrinin həcmi, hüququnu və məsuliyyətini müəyyənləşdirən bölmənin təşkilatı strukturundan asılıdır. İkincisi qeyri-rəsmi münasibətdir. Bu münasibətlər şəxsiyyətlərarası simpatiya və antipatiyalar sistemi kimi formalaşır. Başqa sözlə, qeyri-rəsmi münasibətlər heç bir sənədlə nizamlanmır və hərbi qulluqçuların bir-birini necə başa düşməsinə, yəni hər bir insanın fərdi-psixoloji keyfiyyətlərinə əsaslanır.

Şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə hansı formanın aparıcı olması haqda birmənalı fikir söyləmək heç də asan deyil. Lakin problemin daha dərindən araşdırılması nəticəsində aydın olur ki, hərbi kollektivdə rəsmi münasibətlər həmişə həlledici rol oynamışdır və oynayır. Kollektivə yeni hərbi qulluqçuların gəlməsi ilə əlaqədar dəyişən qeyri-rəsmi münasibətlərdən fərqli olaraq rəsmi münasibətlər daha sabitdir.

Çavuşlar tabelikdə olanların formal və qeyri-rəsmi qeyri-formal qarşılıqlı münasibətlərinə daim nəzarət etməli və ona həvalə edilmiş kollektivi bacarıqla idarə etməyi bacarmalıdır. Bəllidir ki, hərbi kollektivdə düzgün qarşılıqlı münasibətlərin qurulmasında kiçik komandirlərin təbelyində olanlara təsir göstərə bilməsi əsas məsələlərdəndir. Bunun üçün çavuşa tabelikdə olanlar arasındakı münasibətlərinin xarakteri, mikroqrupların tərkibi və onların liderləri, həmçinin özlərinə hərbi xidmətdə dost tapa bilməyənlər haqqında ətraflı informasiyaya malik olması vacibdir. Çavuşun tabeliyində olanların şəxsi münasibətləri barədə etibarlı informasiya əldə edə bilməsi üçün xüsusi psixoloji və pedoqoji yol və üsulları bilməsi də çox vacibdir.

Yuxarıda deyilənləri ümumiləşdirərək belə nəticəyə gələ bilərik ki, çavuşluğa namizədlərin seçimi şəraitdən, xidmətin xarakterindən, tutacağı vəzifədən və xidmət etdiyi kollektivdən asılı olaraq müxtəlif meyarlar üzrə aparıla bilər. Bununla yanaşı çavuşun fərdi-psixoloji xüsusiyyətləri, mənəvi, emosional-iradi, intellektual, sosial və fiziki keyfiyyətlərinin aşkar edilərək nəzərə alınması da vacibdir.

Bütün bunlar isə aşağıdakı keyfiyyətlərlə vəhdətdə götürülməlidir:

Vətən qarşısında borc hissi və xidməti fəaliyyətə maraq;
düzgünlük və insafılıq;
əməksevərlik və insanlarla işləmək arzusu;
icraçılıq və intizamlılıq;
emosional-iradi dözümlülük;
çətin və riskli şəraitlərdə cəsərət və igidlik;
düşüncə müstəqilliyi və zirəklik;
müşahidəçilik və operativ yaddaş;
şifahi nitqin aydınlığı və dürüstlüyü;
başqalarına lider və nümunə olmaq bacarığı;
kollektivçilik və psixoloji uyğunlaşma;
insanları idarəetmə, öyrədəbilmə və tərbiyəetmə bacarığı;
fiziki inkişaf və idman göstəriciləri;
güclü, müvazinətli və hərəkətli əsəb sistemi.

Zabitlər peşəkar psixoloqlarla qarşılıqlı əlaqədə olmaqla, çavuşluğa namizədlərin psixoloji seçimini bilavasitə özləri təşkil etməli və keçirməlidirlər. Bütün bu deyilən psixoloji xüsusiyyətlər nəzərə alındıqda həm hərbiqulluqda şəxsi heyətin uğur qazanması güclənir, həm də hərbi kollektivdə müsbət psixoloji iqlim şəraiti formalaşır.

Ədəbiyyat:

1. Барабанщиков А.В., Давыдов В.П., Феденко Н.Ф. Основы военной психологии и педагогики М.: Просвещение, 1979
2. Жуков Г.К. Воспоминания и размышления. М.: Агентства печати новости, 1971
3. Подоляк Я.В. Личность и коллектив. М.: Воениздат, 1989
4. Подоляк Я.В. Практические вопросы военной психологии. М.: Воениздат, 1987
5. Сунь-Цзы У-Цзы. Трактаты о военном искусстве. М.: - Санкт-Петербург, Terra Fantastica, 2003
6. Философия и военная история М.: Наука, 1979
7. Шрамченко А.Ф. Вопросы психологии в управлении войсками. М.: Воениздат, 1973
8. <http://education.gender-az.org> Münaqişələrdə şəxsiyyətin davranışının əsas gender modelləri.
9. <http://spps.hl.ru/> Дружба и войсковое товарищество – залог победы в бою.
10. www.redstar.ru/ Какой он, младший командир?
11. <http://bitva.biz/> Психология военнослужащего.

**ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ТРЕБОВАНИЯ
К ЛИЧНОСТИ СЕРЖАНТОВ**

В статье исследована формирование личности сержантов, их личностно - психологические особенности, а также их влияние на формирование психологического климата в военном коллективе. Подчеркивается, что при отборе кандидатов в сержанты наряду с профессиональной подготовкой необходимо принимать во внимание их психологические особенности.

**PSYCHOLOGICAL REQUIREMENTS TO
PERSONALITIES OF SERGEANTS**

The article shows us analysis concerning personality formation of sergeants, their personality-psychological characteristics, as well as their influence on psychological climate formation in military communities. It is emphasized that psychological specifics should be taken into account while selecting candidates for sergeant service equally with their professional training.

YARADICILIQ VƏ QABİLİYYƏTLƏRİN PSIXOLOJİ PROBLEMLƏRİ

Seyid Mahammad Rashidi

İran Astara Azad Universitetinin müəllimi

Insanların bacarıq və digər şəxsi özəlliklər baxımından fərqli olduqları və hətta bu fərqi ölçülə bilməyi ta qədimdən insanların diqqətini cəlb etmişdir. Lakin intellekt və bacarıq haqqında elmi araşdırma XX əsrin əvvəllərindən başlanmışdır. Psixoloqların diqqətini cəlb edən “yaradıcılıq” məfumu “intellekt” məfumu ilə əlaqədardır. Buna görə də yaradıcılıq anlayışını daha yaxşı və daha düzgün dərk etmək üçün zəka haqqındakı görüşləri qısaca da olsa nəzərdən keçirməyimiz yaxşıdır.

Psixoloqların intellekt haqqında verdiyi tərifləri üç qrupa bölmək olar: tərbiyə və təhsil anlamında (pedaqoji anlamda), analitik anlamda, funksional anlamda. Pedaqoji psixoloqların fikrincə, zəka öyrənmə bacarığı və təhsilin inkişafı ilə sıx bağlıdır. Buna görə də bir növ təhsil bacarığı sayılır.

İntellekti analitik anlamda götürən alimlər hesab edirlər ki, zəka təcridi təfəkkürə malik olmaq, problemin həllini bacarmaq və yeni vəziyyətlə uyğunlaşma bacarığıdır. İntellektin ən yaxşı analitik tərifini Amerika psixoloqu

D.Veksler vermişdir: “intellekt ağıl, düşüncə, məntiqi iş və effektiv davranış deməkdir”. Funksional tərifə gəldikdə isə A.Binenin dediyi kimi: “zəka müxtəlif test (sınaq) vasitələri ilə ölçülə bilən bir şeydir”(Şükuhi,1993).

Franses Dalton (1883) insanlarda fərdi fərqləri öyrənib müqayisə edən ilk alimlərdən biridir. O inanırdı ki, intellekt bacarığı ilə hissi seçimi arasında əlaqə vardır. C.M.Kettel də Dalton kimi fərdi fərqləri ölçməyə başladı və birinci dəfə olaraq 1890-cı ildə “psixotestlərdən” istifadə etdi (Şərif,2003). A.Bine və Viktor Henri 1985-ci ildə Dalton və Kettel in işlərini tənqid etdilər. Onlar Fransada bir məqalə çap etdirərək bildirdilər ki, hissi seçimi ilə Dalton və Kettelin nəzərdə tutduqları hərəkət bacarıqları və eləcə də intellektin yüksək bacarıqları arasında bağlılıq yoxdur. Buna görə də zəkani yalnız yaddaş, diqqət, dərk etmə və analiz etmə bacarıqlarının müqayisə ilə ölçmək olar.

A.Bine və Teodor Simon 1905-ci ildə Fransada geri qalmış uşaqları seçmək üçün birinci dəfə olaraq

standart intellekt testi hazırladılar. Bu test vasitəsilə uşaqlarda məsələni dərk etmək, həlli yolları tapmağı və asional təhlil bacarıqları müqayisə olunurdu.

İlk standart intellekt testi buraxılmaqla eyni halda psixometriya elminin atası sayılan Çarlz Spirmen müxtəlif zəka testlərini bir sıra qruplara tətbiq etdi və onların arasındakı bağlılıqları hesablayaraq (g)-ümumi intellekt amilini və (s) özəl intellekt amillərini (onların mövcudluğunu) irəli sürdü.

Terstoun 1938-ci ildə Spirmenin nəzəriyyəindən tam fərqli bir nəzəriyyə irəli sürdü. Onun fikrincə, intellekt aşağıdakı 7 müstəqil amildən ibarətdir: nitq bacarığı, səlis danışma bacarığı, saymaq bacarığı, dərk etmə bacarığı, analiz və nəticə çıxarma bacarığı, yaddaş. S.Bert faktik analiz metodunu təşkil etdikdən sonra digər psixoloqlar bu metoddan psixometriyada istifadə etdilər. Misal üçün, Quilford həmin metoddan istifadə edərək, ağıl quruluşunu öyrənməyə başladı və bu haqda üç yönlü bir meyar irəli sürdü: proseslər yönü beyin əməliyyatından, mərifət, yaddaş, uyğunlaşdırıcı təfəkkür, çarpazlaşdırıcı təfəkkür və qiymətləndirməni ehtiva edir. Məzmun yönü beyin əməliyyatının məlumat bazası: baxışla əldə edilən məlu-

mat, qulaqla əldə edilən məlumat, məlumatın təzahür forması, mənalandırma və davranış məlumatlarını ehtiva edir. Nəhayət, hasilat yönü: məlumatlandırma və sınaq formasıdır ki, birlikləri, sinifləri, əlaqələri, sistemləri, əvəzətmələri və istiqamətləri ehtiva edir.

Beləliklə, Quilfordun meyarı 150 növ zəkani ehtiva edir ($5*5*6=150$). Onun ən mühüm nailiyyəti o dövrə kimi diqqətdən yayınan çarpazlaşdırıcı təfəkkür məhfumunu irəli sürməyidir. O, bu amili təqdim etməklə təhlil, yaradıcılıq, tənqidi düşüncənin öyrənilməsinə və məsələnin həllinə zəmin yaratdı.

R.Kettel belə bir görüş irəli sürdü ki, (g) amili iki amildən axıcı və büllurlaşmış amillərdən ibarətdir. Onun fikrincə, axıcı zəka təcridi əlaqələrin dərkini və analizi bacarığıdır. Büllurlaşmış intellekt isə öyrənmə proseslərində axıcı zəkаныn fəaliyyəti nəticəsində inkişaf edir. O, faktik analiz metodundan istifadə edərək iki növ zəkаныn, axıcı və büllurlaşmış intellektlərin hər biri üçün bir sıra amillər təklif edir.

Qarşıda belə bir sual dayanırdı ki, görəsən intellekt Spirmenin (g) adlandırdığı ümumi, bütöv və özünəməxsusluğu ilə seçilən amildir, yoxsa Terstoun, Kettle və

Quilford kimi alimlərin dediyi kimi çoxamilli bir fenomendir? Vernon (1960-1961) həmin suala cavab olaraq ierarxiya nəzəriyyə-sini irəli sürdü. Bu nəzəriyyəyə əsasən intellekt bütöv bir kompleksdir, lakin eyni halda bir sıra qrup və fərdi bacarıqlardan ibarətdir. Bu piramidin başında (g) ümumi amili yerləşir və aşağı səviyyədə olan bütün bacarıqları birləşdirir və bütün intellekt sınaqlarında iştirak edir. Bu ümumi amil iki əsas amil qruplarına bölünür: nitq-təlim, hərəkət (praktika). Həmin əsas qrupların hər biri öz növbəsində neçə budaq qrup amillərinə, nitq, say, yaradıcılıq və ... bacarıqlar kimi amillərə bölünür. Nəhayət, budaq amillərin özü daha kiçik, yaxud özəl amillərə bölünür.

1970-ci illərin son illəri və 1980-ci onillikdə dərk etmənin tərəfdarı olan psixoloqlar məzmun və quruluş deyil, zehni bacarığı, zehni proseslər aksiyasını diqqət mərkəzinə aldılar. Misal üçün, Piaje də uşaqların beyin inkişafının müxtəlif mərhələlərini araşdırıb öyrənərkən testin cavabına deyil, cavabın keyfiyyətinə və səbəbinə diqqət yetirirdi. Mərifət və məlumatlandırma psixologiyasında intellektin öyrənmə, düşünmə, həlletmə bacarıqları və digər mərifət prosesləri ilə əlaqəsi öyrənilir. Sternberq

deyir: “intellekt təhsil və həyat problemlərin həllində istifadə edilən düşünmə və öyrənmə bacarıqlarından ibarətdir (Eyken, 1985, s.219). Onun fikrincə, zəka neçə cəhətdən, yaxud neçə mərifət prosesindən ibarətdir. Bu proseslərin ikisi və müqayisə, xüsusi əhəmiyyətə malikdir”. Beləliklə, Sternberq intellekti araşdırarkən məlumatlandırmadan istifadə edir, beyin quruluşunun əvəzinə isə intellekt funksiyasını, intellekt aksiyasını irəli sürür (məlumatlandırma, planlaşdırma və nəzarət, təhlil etmə). O, ənənəvi test əvəzinə öyrənmə, düşünmə, yaddaş və həlletmə qabiliyyətləri haqqında əldə edilmiş laboratoriya nəticələrindən istifadə edir.

Qardner (1989) analiz, intellekt, məntiq və biliyin eyni mənada olmadığı fikrinə inanaraq zəka haqqında yeni bir görüş irəli sürdü. Onun bu fikri bir çox təlim planlaşdırıcıları tərəfindən sürətlə müsbət qarşılandı. Qardner intellekti “məsələlərin həlli, yaxud bir neçə mədəniyyətdə dəyərli hesab edilən əmtələrin istehsal bacarığı” kimi tərif elədi (Qardner və Hate, 1989). O, zehni proseslərlə əlaqədar bioloji və mədəni problemlər haqqında fikrini irəli sürdü. Onun bu çıxışı nitq və riyazi bacarığa əsaslanan zəka haqqında ənənəvi görüşlə fərqlidir (Marnat, 2003).

Yuxarıda deyilən 7 növ intellekt aşağıdakılardan ibarətdir:

1-Məntiqi-riyazi intellekt meyarları kəşf etmə, müqayisə analizi və məntiqi təfəkkür bacarıqları ehtiva edir. Bu növ intellektə malik olanlar müxtəlif məlumatları bir-birilə əlaqələndirmək üçün məntiq və ədəd meyarlarına əsaslanırlar. Riyazi əməliyyatı məntiqə əsaslanaraq sürətlə yerinə yetirirlər. Ətrafda baş verənlərlə maraqlanırlar və onları sınamaq istəyirlər.

2-Dil-nitq intellekti yazılı və şifahi dilə son dərəcə həssas və sözlərdən bacarıqla istifadə edənlərə şamildir. Belə intellekt sahibi olan adamlar yazmaqda, oxumaqda, hekayə danışmaqda, nitq söyləməkdə, öz fikrini ifadə etməkdə çox bacarıqlı olurlar.

3-Vizual intellekt insanda məsələyə müdaxilə edib zehni təsvir yaratmaq yolu ilə həll etmə və, eləcə də görüşü düşüncəyə çevirmə bacarığı yaradır. Belə adamlar öyrənmək üçün xəritədən, göstəricilərdən, təsvirlərdən və filmlərdən istifadə edirlər.

4-Musiqi intellekti musiqiləri bir-birindən seçmək, müəyyən mahnılar bəstələmək və musiqidən zövq almaq kimi bacarıqları ehtiva edir. Belə adamlar səslərə, havalara və musiqi meyarlarına əsaslanaraq düşünürlər. Eşitdikləri mu-

siqilərə (istər sevdikləri musiqi olsun, istər sevmədikləri) dərhal reaksiya verirlər.

5-Fiziki hərəkət intellekti bədən hərəkətlərini nəzarətə almaq bacarığı, əşya və alətlərdən məharətlə istifadə etmək bacarığı, məsələləri həll etmək üçün bədən üzvlərindən qismən, ya tam istifadə etmək bacarığı, məlumatları analiz edib ötürmək üçün ixtiyarında olan fəza həcmindən düzgün istifadə etmə bacarığı, göz-əl arasında uyğunluq və digər fiziki-psixi bacarıqları təmin edir.

6-Şəxsiyyətlərarası (interpersonal) intellekt başqalarının məqsəd, maraq və duyğularını bilmək və onlarla əlaqə yaratmağını təmin edir. Belə adamlar təşkilatçılıq və başqalarına nüfuz etmək bacarığına malik olurlar. Kollektiv üzvləri arasında sülh və əməkdaşlıq yaradırlar.

7-Şəxsiyyətdaxili (intrapersonal) zəka özünü dərk etmə qabiliyyətini, duyğularını, qorxularını və maraqlarını dərk etmə bacarıqlarını təmin edir. Belə adamlar öz daxili hissiyyatlarını, rüyalarını, başqaları ilə əlaqələrini, öz güclü və çatışmayan cəhətlərini öyrənməyə çalışırlar. Bu zəkaya sahib olanların yaşayışları plan əsasında olur.

Qardner 1999-cu ildə iki növ intellektin, naturalist və eqzisten-

sialist zəkaların olduğunu irəli sürdü. Naturalist zəka səbəb olur ki, təbiət hadisələrini və onların arasındakı əlaqələri müşahidə, sınaq və təsnifat uolu ilə öyrənsin. Eqzistensialist zəka varlıq və insan haqqında, həyatın mənası, həyat və ölümün məfhumu, həyatda insan ağı varlığın meydana gəlmə səbəbi kimi müşkül suallara cavab verməyə çalışma bacarığı.

İntellekt və zehni bacarıqlar haqqında fərqli görüşlərin olduğuna baxmayaraq onların özləri önəmli şəxsiyyət özəlliklərindən, insan şəxsiyyətinin dərk etmə özəlliklərindəndir. Şəxsiyyətin mərifət cəhətini nəzərə almadan öyrənmək hərtərəfli ola bilməz. İnsan şəxsiyyətinin mərifət özəlliklərinin iki əsas cəhəti zəka və yaradıcılıqdır. Onların arasında yaxın əlaqənin olduğuna baxmayaraq bəzi psixoloqların fikrincə zəka və yaradıcılıq ayrı-ayrı strukturlar hesab olunurlar.

Yaradıcılıq insanın yeni və faydalı əsərlər yaratma qabiliyyətidir (Sternberq və Lubart, 1999). Onların ilk xidməti psixozanaliz, geştalt psixologiyası və psixometri sahələrindəki yaradıcılığın öyrənilməsinə olmuşdur. Freyd və onun davamçıları inanırdılar ki, psixi etiraz yaradıcılıq qabiliyyətinin əmələ gəlməsində əsas rol oynayır. Yara-

dıcı adamlar psixi münaqişələri daha yaxşı həll edə bilərlər. Freydin davamçılarından bəzisi, o cümlədən, Datuş (1960) bu fikirdə idi ki, yaradıcılıq psixoloji xəstəliklərə qarşı şüursuz müdafiə vasitəsidir. Vertheimer kimi geştalt psixoloqların (1945) məsələnin bilik (dünyagörüşü) yolu ilə həllinə dair fikirləri yaradıcı təfəkkürün olduğunu göstərir. Ənənəvi psixometrik görüşdə isə, Qilford (1950-1967) yaradıcılığı çarpazlaşdırıcı təfəkkür bacarıqlarından ibarət bir toplu termininə çevirdi (Karr, 2004).

Amerika psixoloqlarının fikrincə, intellekt və yaradıcılıq ayrı-ayrı qurğulardır. Burt və Vernan kimi Britaniya psixoloqları inanırlar ki, yaradıcılığın olması yüksək intellektin müəyyən səviyyəsindən yaranmaqdən asılıdır. Əslində isə yaradıcılıq şəxsiyyət, maraq, atıfə və mərifət sahələrinə aid xüsusiyyətlərdəndir. Qetsel və Cekson (1962) fərqli yaradıcılıq və intellekt səviyyəsinə malik olan iki qrup məktəblilərin təhsil funksiyasını araşdırdılar.

Birinci qrup yüksək yaradıcılıq, lakin aşağı zəka səviyyələrinə, ikinci qrup isə əksinə, yüksək zəka, lakin aşağı yaradıcılıq səviyyəsinə malik idi. Birinci qrupa aid şagirdlər təhsil funksiyası baxımından ikinci qrupla müqayisədə

daha yaxşı idi, lakin müəllimlər və sinifdaşlarla uyğunlaşmadıqlarına görə daha az sevilir, daha az qəbul olunurdular. Tədqiqatçılar belə bir nəticəyə gəlirlər ki, yaradıcılıqla intellekt arasında (zəka dərəcəsi 120 olana qədər) bağlılıq vardır. Lakin 120-ni aşdıqdan sonra iki müstəqil qurğu kimi çıxış dirlər. Torrans və Makinnon da öz araşdırmalarında həmin nəticəyə çatmışlar (Povel Jans, 1972).

Makinnonun fikrincə yaradıcı adamların obrazları aşağıdakı xüsusiyyətlərə malik olur:

- Ənənəvi və dəbdə olan həll yollarından çəkinən və axıcı düşüncəyə malik olan;
- Uyğunlaşma qabiliyyətinə malik olan;
- Konvensiya xarakterli ənənə və meyarlara tabe olmayan;
- Sosial həssaslıqdan yararlanan;
- Tənqidi qəbul edən;
- Geniş diapazona malik olan;
- Rəssamlıq, musiqi və s. kimi bir, yaxud bir neçə sahədə bacarıq, istedad sahibi olan (Sətiyi, 2003).

Vallaç və Koqan bir qrup şagirdləri tədqiqata cəlb edərək onların intellekt və yaradıcılıq qiymətlərinə görə dörd qrupa böldülər:

1.Yüksək yaradıcılıq, yüksək zəka;

2.Yüksək yaradıcılıq, aşağı zəka;

3.Aşağı yaradıcılıq, yüksək zəka;

4. Aşağı yaradıcılıq, aşağı zəka.

Bu şagirdlərin davranış və təhsil funksiyası göstərir ki, birinci qrup şagirdlər öz davranışlarını, eləcə də sosial mühiti asanlıqla nəzarət altına alır və sərbəst şəraitdə tam uyğunlaşa bilirlər.

İkinci qrup şagirdlər isə bir çox hallarda özlərinə və sosial mühitə qarşıdırlar, digərlərini onlara borclu bilirlər. Lakin belə adamlar təzyiqdən və məhdudluqdan kənar və sərbəst bir mühitdə müvəffəqiyyət hissi keçirirlər.

Üçüncü qrup şagirdlər məktəb nailiyyətinə öyrəşənlərdir. Məktəb nailiyyəti həyatda onların əsas məqsədi sayılır.

Dördüncü qrup şagirdlərə gəldikdə isə onlar təlimlərdən nigrançılıq keçirir və müvəffəqiyyətləri də az olur (Alikən, 1985).

Yaradıcılıq, mərifət prosesləri, obraz xüsusiyyətləri və psixofizioloji proseslər sahələrində aparılan tədqiqatlarda ömürlük inkişaf və yaradıcılıqla əlaqədar sosial tekstura araşdırılmışdır (Simanton, 2000). Csidszentmihalyinin nəzəriyyəsinə əsasən (1996) yaradıcılığın inkişafı müxtəlif amillərdən asılıdır. O cümlədən aşağıdakı amillərə işarə etmək olar:

Mədəniyyət və cəmiyyət. Bütün tədqiqatçılar üçün lazım olan informasiyanı təmin edən sərbəst cəmiyyət hər hansı bir yeni fikri müsbət qarşılıyır və eyni zamanda mənfi xarakterli sosial-siyasi, iqtisadi və mədəni qanun-qaydalarından uzaqdır. Buna görə də yaradıcılıq istedadların yetirilməsi və inkişaf etdirilməsinə şərait vardır.

Tədqiqata cəlb olunmuş sahə: hər hansı bir tədqiqat sahəsində informasiya və məlumatlar diqqətlə qeydə alındıqda, eləcə də mövcud bilik və informasiya ilə yeni fikirlər arasında əlaqə və bağlılığa şərait yarandıqda yaradıcılıq daha çox büruzə edir. Əksinə, donuq fikirlərin hakim kəsildiyi və hər hansı bir yeniliyin qarşısında müqavimət göstərilən sahələrdə yaradıcılığın inkişafı məhdudlaşır.

Ailəvi təcrübə: maraqlanmağa, tədqiqatçılığa, tənqidi düşüncəyə, ifadə sərbəstliyinə və ənənəviçilikdən uzaqlaşmağa əhəmiyyət verən bir ailədə yetişib boya-başa çatan adamlarda yaradıcılıq daha çox inkişaf edir.

Şəxsiyyətə aid özəlliklər: yaradıcılığın inkişafına zəmin hazırlayan şəxsiyyətə aid özəlliklərdən aşağıdakıların adını çəkmək olar: özəl zövq və bacarıq, bacardığı sahədə çalışmaq üçün daxili marağın olması, çarpazlaşdırıcı təfəkkür

sahəsində inkişaf etmiş və sarsılmaz bacarıq, yeni təcrübələri qəbul etmək xüsusiyyəti, ənənəvilikdən xilas olmaq üçün hazırlıq (Csikszentmihalyi, 1966).

Sternberq və Lubart nəzəriyyəsinə (1999) əsasən yaradıcılıq aşağıdakı altı amilin sintezindən asılıdır:

- Mövzuları qeyri-ənənəvi yolla dərk etmək və öyrənməyə dəyər mövzuları seçmək qabiliyyəti.
- Araşdırma və tədqiqat sahələrinə aid kifayət qədər biliyə malik olmaq
- Problemlərin həllini yeni prinsiplə düşünmək kompleks mövzu nigarançılığı keçirən düşüncəyə malik olmaqla eyni halda kompleksin tərkib hissələrini düşünmək.
- Risk eləmək, maneələri aradan qaldırmağa lazım olan ardıcillıq, problemlərə və uğursuzluqlara dözmək, öz-yararlılıq (self-efficacy) kimi müəyyən şəxsiyyət özəlliklərinə malik olmaq.
- Sosial dəstəkdən, əlverişli sosial şəraitdən və mükafatlandırıcı cəmiyyətdən yararlanmaq.

Piokastro, Qardner və digər tədqiqatçılar tərəfindən Darwin, Piaje, Eynştein, Freyd, Pikasso,

Qandi və Can Stvart Mill alim və ixtiraçıların həyatının tədqiqi göstərmişdir ki, onlar yaradıcılıq səviyyəsinə çatmazdan əvvəl uzun illər boyu öyrənməklə məşğul olmuşlar. Lazımi bacarığı kəsb etdikdən və kifayət qədər püxtələşdikdən sonra öz yaradıcılıqlarını əksər hallarda vahid bir əsər şəklində deyil, bir-birilə əlaqədar əsərlər şəbəkəsi şəklində təqdim etmişlər.

Başlanğıcdan yaradıcılıq zirvəsinə aparan mərhələlər düz bir xətt üzərində deyil, enişli-yoxuşlu ilanvarı bir xətt üzərində yerləşir.

İnsan yeni bir əsər yaratmaq üçün tədqiqat sahəsinə aid olan qanun qaydaları və prinsipləri mənimsəməli, sonra isə bəzi fikirlərlə razılaşmamalı və nəhayət, yeni fikirlər irəli sürməlidir (Sternberq, 1999). Fars tədqiqat ədəbiyyatını araşdırdıqdan sonra (1999) belə bir nəticəyə yetişmişdir ki, sənətkarlar və alimlər adi camaatdan tam fərqli bir şəxsiyyətə malik olurlar. Onlar yeniliyi müsbət qarşılayırlar, özlərinə inanan, ambisionist, iqtidarda olmaq və makroçu adamlarıdır, ənənəyə nadir hallarda tabe olurlar. Yaradıcı adamlar qruplarının arasında da müəyyən fərqlər vardır. Yaradıcı sənətkarların həyəcan stabilliyi daha azdır. Yaradıcı adamlarda ya-

radıcılıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün lazım olan daxili maraq xarici maraqdan daha çox rol oynayır (Sternberq, 1999).

Tədqiqatımızın hədəfi Tehranın orta məktəblərində təhsil alan şagirdlərin şəxsiyyət və yaradıcılıq arasındakı əlaqəni öyrənmək olduğu üçün şəxsiyyət haqqında bəzi qeydlər zəruridir. Şəxsiyyət haqqında iki mühüm görüş vardır: genetik xüsusiyyətə əsaslanan görüş və sosial mövqeyə əsaslanan görüş. Birinci görüş insan şəxsiyyətini daxili və genetik amillərə, ikinci görüş isə sosial mövqeyə bağlayır. İki görüşün sintezindən aşağıdakı tərif çıxarmaq olar: “Şəxsiyyət bir sıra özəlliklər və xüsusiyyətlər toplusudur ki, onun davamlı reaksiyasına səbəb olan meyarları müəyyənləşdirir” (Murpi Deyvid Şafer, 1991)

Şəxsiyyət xüsusiyyətləri nəzəriyyəsinə əsasən insanın təcrübə və davranışlarının mühüm cəhətlərini bir sıra xüsusiyyətlərə əsaslanaraq izah etmək olar. Bu xüsusiyyətlərin hər biri cəmiyyətdə uyğunlaşaraq yayılmışdır. Misal üçün xüsusiyyət baxımından adamların çoxu orta eksternalıqda, daha az hissəsi bu xüsusiyyətin iki qurtaracağında yerləşir. Son illərdə bu nəzəriyyə beş amilli şəxsiyyət əsasında izah olunur (Mak Kra və Kosta,

1999). Həmin meyar əsaslanaraq insan şəxsiyyətini beş amillə bəyan etmək, izah etmək olar. Bu beş amilin hər biri altı xüsusiyyətdən yaxud 6 budaq amildən ibarətdir. Bu amillər və onların budaq məcmuəsi aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Nevrosisizm (N). Bu amil həyəcan stabilliyi və uyğunlaşma ilə əlaqədardır. Onun xüsusiyyətləri iztirab, depressiya, utancaqlıqdır.

2. Eksternalizm (E). Bu amil camaatla qaynayıb-qarışmağa, aktiv olmağa, şadlığa yönəlməyə və risk qəbul etməyə yönəlməklə əlaqədardır. Onun budaq sifətləri aşağıdakılardan ibarətdir: istiqanlılıq, səmimilik, camaatla qaynayıb qarışan, yaxud kollektivizm, cəsərlilik, aktiv olmaq, həyəcan tərəfdarı olmaq, müsbət həyəcanları daha rəğbətlə qarşılamaq.

3. Təcrübə qəbul etmək (O). Bu amil təcrübələrə açıq olmaq, zəngin təxəyyülə malik olmaq, daxili və xarici dünya ilə maraqlanmaq, sərbəst düşüncə və ənənəyə uymamaq xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır. Aşağıdakı sifətləri ehtiva edir: təxəyyül, estetika, emosionallıq və həyəcanlandırıcı əməllər, geniş düşüncə və dəyər meyilləri.

4. Ürəyə yapışmaq. Bu amil qrup daxili sevilməklə əlaqədardır. Bu amilin verdiyi yüksək qiymət insansevərliyi, həmrəyliyi və hu-

manist meyilləri göstərir. Budaq amilləri aşağıdakılardan ibarətdir: etimad, açıq danışmaq, insansevərlik, təvazökarlıq, yoldaşlıq, həlimlik və ürəyiyumşaqlıq.

5. Vicdanlı olmaq (C). Bu amil özünü ələ almaq, əzmlı olmaq, işləri plan əsasında görmək və müvəffəqiyyət meyilləri ilə əlaqədardır. Budaq amilləri isə aşağıdakılardan ibarətdir: layiqli və bacarıqlı olmaq, nizam-intizamlı olmaq, üzərində olan vəzifəni başa düşmək, uğur üçün çalışmaq, özünü ələ almaq, uzaq görünlik, ehtiyatla qərar qəbul etmək (Kosta, Mək Kra, 1992).

Bu 5 amil və onları təşkil edən budaq amillər böyük nümunə qrupların faktiki analizi nəticəsində əldə edilmişdir. Mak Kranın nəzərincə beş amilli şəxsiyyət meyarı nəzəriyyəsi Ayzenkin şəxsiyyət nəzəriyyəsinə (1990) (Ayzenkin fikrincə insan şəxsiyyəti üç xüsusiyyətlə, nevrozisiya, eksternalizm, psixosisiya ilə izah edilməlidir) və Kettelin 16 amilli şəxsiyyət nəzəriyyəsinə əsaslanır. Çünki bu meyarın ilk iki amili Ayzenk meyarında (E) və (N) amilləri ilə üst-üstə düşür. (A) və (J) amilləri də psixosisiya ilə əlaqədardır. (A) amilində az qiymət alanlar başqaları ilə soyuq əlaqədə olur, (C) amilində az qiymət alanlar isə

ictimai qanun-qaydaya bağlı olurlar. Bu xüsusiyyətlərin ikisi də psixosisiyaya yönəlişi göstərir. Bundan əlavə Kettelin on altı amilli şəxsiyyət meyarının testinə dair ikinci faktik analiz dörd makro-

amilə gəlib çıxır: qeyri-bağlılıq, inad, izzət, eksternalizm. Bu dörd amilin özü də Mak Kra və Kostanın 5 amilli meyarlarına bənzəyir (Şərifli, 2003).

Ədəbiyyat:

1. Aiken, Lewis R. Psychological Testing and Assessment. Massachusetts. Allyn and Bacon Inc. 1985
2. Carr, Alan. Positive Psychology. The Science of Happiness and Human Strengths. Taylor&Francis. 2004
3. Darling, N. and Steinberg L. Parenting Styles As Context. An Integrative Model. Psychological Bulletin. 1993
4. Gardner, Howard. Intelligence Reframed. Multiple Intelligence for 21century.
5. Jones P.T. Creative learning in Prospective. University of London Press LTD.
6. Murphy Kelyin R. and Davidshofer O. Psychological Testing. Principle and Application. 2nd edition. 1991
7. Pervin I. and John O. Handbook of Personality. Theory and Research. New York. Guilford. 1999
8. Sternberg. Handbook of creativity. Cambridge University press.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ТВОРЧЕСТВА И СПОСОБНОСТЕЙ

Статья посвящена проблеме творческой способности личности и его связи с интеллектом. Автор, сравнивая итоги различных исследований, выдвигает мнение о творческой способности личности. В частности, автор затрагивает проблему общей закономерности развития творческого потенциала личности.

CREATIVE ACTIVITIES AND PSYCHOLOGICAL PROBLEMS OF THE ABILITIES

This article dedicated to creative activities of person and its relation with intellect. The author of this article comparing results of different researches puts forwards ideas regarding creative abilities of person. Author also touches to general appropriateness of development of person's creative potential and to diagnostic of creative abilities.

BÖHRAN DÖVRÜNDƏ FƏRDİ RESURLAR VƏ MÜQAVİMƏT QABİLİYYƏTİ - BASIC PH MODELİ

R.H.Qədirova

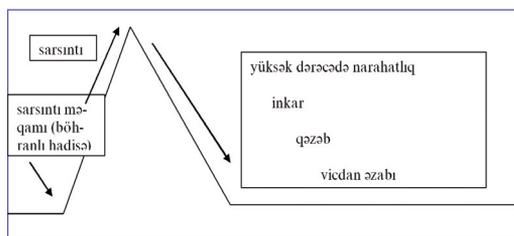
BDU-nun psixologiya kafedrasının dosenti

Böhrana insanın həyatında baş verən ən ağır hadisələrdən biri kimi baxmaq olar. Lakin böhran həm də zox maraqlı və həyəcanlandırıcı hadisələrdən biridir. Böhran öz təbiətinə görə dəhşətli sarsıntı olub, çox vaxt insanda güclü emosiyalar yaratmaqla yanaşı onun inkişaf etməsi və tərəqqisi üçün özündə qüvvə tapmasına imkan verir. Lakin bu zür halları ekstremal-böhranlı vəziyyətindən fərqləndirmək lazımdır. Böhran insan həyatının gündəlik bir hissəsi olaraq başqa tərəfdən öz intensivliyinə müvafiq olaraq xırda xoşagəlməzlikdən başlamış zəlzələ, müharibə, sevimli insanın itirilməsi kimi fəlakətə qədər təsnif oluna bilər. Bununla belə, alimlər böhranlı hadisənin fərqləndirici cəhətləri sırasında iki zəhəti xüsusi olaraq qeyd edir. Böhran insanın qəlbində dərin təşviş hissi doğurur və o, insanların həlak olması, təsərrüfata ziyan dəyməsi və güclü dağıntılarla əlaqədardır (Lahad, 2005). İnsanların davranış tiplərinin müxtəlifliyini nəzərə alsaq, məntiqi baxımdan belə gözləmək olar ki,

böhrana münasibət də çox müxtəlif olması ilə fərqlənəcəkdir. Fəlakətli hadisənin subyektiv tərəfi onun sarsıdıcı effekti və bununla əlaqədar nəzarət edilə bilməyən emosiyalar insanın özünü itirmiş vəziyyətə düşməsinə gətirib zıxara bilər. Adətən hamı elə güman edir ki, insan fəlakətlə və ya kəskin böhranla üzləşdikdə panikaya düşərək özünü köməksiz və zarəsiz hiss edir. Lakin tədqiqatlar onun əksinə göstərir. Əhalinin təxminən 70%-i kəskin böhranla üzləşdikdə yenidən fəaliyyət qabiliyyətini bərpa edir. Qalan 30%-dan 20%-i adi qısamüddətli müdaxilədən sonra normal fəaliyyətə qayıdır (Drabek, 1972). Bu məlumatlar birdə təstiq edir ki, bəşəriyyət öz təbiətinə görə böhranın öhdəsindən gəlmək sahəsində böyük təcrübəyə malikdir və tarix boyu insanlar ekstremal və dəyişkən şəraitdə fəaliyyət göstərməyi öyrənir. Demək olar ki, fasiləsiz böhranla mübarizə prosesində böhranlı vəziyyətə insanların müxtəlif reaksiyaları formalaşmış və bu reaksiyalarına görə insanlar bir-birindən fərqlənir. Bu reaksiyaları alimlər dörd qrupa bölür:

emosional, koqnitiv, fiziki və davranış reaksiyaları. Böhran keçirən insan kədər, qəzəb, təqsirkarlıq hissi, tənhalıq, yorğunluq, köməksizlik, sarsıntı, qüسسə, ümitsizlik, qorxu, vahimə, itki hissi, zaşqınlıq, alzalma kimi emosiyalar keçirir. Onun düşüncəsində, kiqnitiv sahədə inamsızlıq, zaşqınlıq, qarabasmalar (görmə və eşitmə) mövcuddur. İnsanın bədəni, fiziki reaksiyalarla prosesdə iştirak edir. Mədədə boşluq, sinədə boğazda sıxıntı, səsküyə qarşı yüksək həssaslıq, depersonalizasiya, tənqinəfəslik, əzələ zəifliyi, enerji zatişmazlığı, ağızın quruması kimi xoşagəlməz fiziki reaksiyalar özünü göstərir. İnsanın davranışı dəyişir: yuxunun pozulması, iştahın pozulması, huşsuzluq, sosial özünütəcrid, faciəli hadisə barədə yuxular, hadisəni xatırlamaq istəməmək, tez-tez köks ötürmək, daim həddən artıq fəallıq, göz yaşı tökmək, müxtəlif əşyaları toplamaq və saxlamaq.

Ümumən böhranlı hadisənin qurbanlarının keçirdiyi prosesi aşağıdakı modelin köməyi ilə təsvir etmək olar:

Göründüyü kimi, fəlakətlə üzlaşmış böhran vəziyyətində olan insanlar üçün zaman zox vacib amildir. Zaman keçdikcə böhranın nəticələrinin öhdəsindən gəlmək qabiliyyəti ümumən artır. Bununla bərabər, fəlakət şəxsiyyəti müdafiə edən kövrək təhlükəsizlik hissini çilik-çilik edir. İnsan zalışır gündəlik həyatını əsasən proqnozlaşdırır və planlarını qurarkən həyatın bir anda kəskin dəyişə biləcəyini fikirləşmir. Bədbəxtlik baş verdikdə insan ətraf aləmi başa düşmək qabiliyyətini bərpa etməli, həyata inamını qaytarmalıdır, başqa sözlə desək, onda fasiləsizlik hissi bərpa olunmalıdır. Bu isə, böhran zamanı insanın üzləşdiyi ən çətin məsələlərdən biridir. Müasir böhran psixologiyası fasiləsizlik hissini bir necə növünü ayırır:

- Koqnitiv fasiləsizlik: insanı əhatə edən dünya haqqında bütün bildikləri. Səbəb və nəticə arasında əlaqə, normalar, qaydalar, proseslər və hadisələr, məntiqi düşünmək qabiliyyəti.

-Funksional fasiləsizlik: bütün həyat boyu insanın yerinə yetirdiyi rollar: uşaq, valideyn, tərəfdaş, qulluqçu, direktor və s.

-Sosial fasiləsizlik: insanın mənsub olduğu qruplar: sosial strukturlar, ailə, iş, dostlar, qohumlar, həmkarlar.

-Emosional fasiləsizlik: insanın özünü emosional baxımdan ifadə etmək üçün istifadə etdiyi üsullar: sakitlik, qıcıqlanma, şənlik, öz aləminə qapılma, qəzəb, ümitsizlik.

-Psixoloji fasiləsizlik: insanın öz sağlamlığı barədə, öz bədəni barədə təsəvvürüdür.

Bu fasiləsizliklər böhranlı şəraitdə fəaliyyəti davam etdirmək qabiliyyəti baxımından çox əhəmiyyətli rol oynayırlar. Onlar sanki ətrafda baş verən hadisələri daxili sxemlərə uyğunlaşdırıb məntiqi baxımdan qruplaşdırır. Bəzən psixoloji fasiləsizliklərdən yaranmış uçurumun üstündən körpü salmaq üçün insana kömək lazımdır. Çox vaxt bu kömək həmin sahədə peşəkar tərəfindən həyata keçirilən sadə qısamüddətli müdaxilə qaydalarında təzahür edir. Böhrana müdaxilənin effektivliyi insanın müqavimət qabiliyyətindən asılıdır.

Müqavimət qabiliyyəti insanın stress və fəlakət hadisəsi ilə əlaqədar özünü ələ almaq kimi pozitiv qabiliyyətə deyilir. Müxtəlif sahələrdə geniş tətbiq edilən bu termin böhran psixologiyasında insan xarakterinin böhranlı vəziyyətdə səfərbər etdiyi bəzi müdafiə xassələrini ifadə edir. Müqavimət qabiliyyəti fəlakətli vəziyyətlərə müqavimət göstərmək, şəxsi və

şəxsiyyətlərarası problemləri həll etmək, stress və ya konflikt vəziyyətini özünə tabe etmək, onu minimallaşdırmaq, azaltmaq və ya ona davam gətirmək məqsədilə göstərilən səylərdir. Stresslə bacarmaq probleminə yanaşmalar çoxsaylı olsa da, hər bir insanın məxsusi, unikal mübarizə stili vardır. Bu stil insanın bütün həyatı boyu tədricən qazandığı mübarizə vərdişlərinin kombinasiyasıdır. Professor Muli Laad zəngin elmi tədqiqatların nəticələrinə, şəxsi söhbətlərə və məlumatların meta-analizinə əsaslanaraq BASIC Ph integrativ mübarizə və müqavimət modelini yaratmışdır. Bu model stressə qarşı mübarizənin müxtəlif üsullarını nümayiş etdirir [1, 2].

İntegrativ müqavimət modeli (BASIC Ph) İsraildə və bütün dünyada müvəffəqiyyətlə tətbiq olunur. Psixoterapevtlərin müxtəlif təhlükəsizlik qurumları ilə işində, təhsil sistemində, səhiyyə və sosial təminat müəssisələrində, dövlət və bələdiyyə idarələrində, psixoterapevtlərin təlimində bu modeldən istidadə olunur. Məsələn, bu model Tükiyyədə 1999 ildə baş vermiş zəlzələdən sonra, ABŞ-da 11 sentyabr 2000 ildə törədilmiş terror aktından sonra, Rusiyanın Beslan şəhərində 2004 ildə orta məktəbdə baş vermiş dəhşətli fa-

ciədən sonra, Cənub-Şərqi Asiya ölkələrində 2004 ildə baş vermiş təbii fəlakətdən sonra uğurla tətbiq olunmuşdur.

BASIC Ph modeli müdaxiləni həyata keçirən insanlara kömək etmək, böhranla mübarizə aparan insanın davranışını qiymətləndirmək və beləliklə həmin insana onun şəxsi üslubuna əsaslanan əhəmiyyətli kommunikasiya imkanını yaratmaq üçün nəzərdə tutulmuşdur. Modelin adında əks olunan amillər (B – etiqad və dəyərlər, A – affekt, S – sosiallaşma, İ – təxəyyül, C – koqnisiya, bilik və Ph – fiziki xüsusiyyətlər) böhran keçirən insanın bütün problemlə sahələrini əhatə edir. Model amilləri xarakterizə edir, onlarla bağlı neqativ davranış cizgiləri açır, onlardan səmərəli istifadə etmək yollarını göstərir, hənzinin, zox vaxt gözlənilməyən reaksiyaları müxtəlif riskləri əhatə edir və nəhayət terapevtik müdaxilə üçün tövsiyələr verir. BASIC Ph modelinin əsas amilləri və onlar haqqında qısa məlumat:

B – etiqad və dəyərlər. Öz missiyasını, əhəmiyyətini hiss etmək, “öz yoluna” inam. İdeyaların, köklərin dərk edilməsi, tarix, din.

A – affekt. Emosional dəstək, hissələrin "havasının dəyişməsi", kontakt, dram, empatiya, yazılı

mətnin və başqa metodların köməyi ilə öz hissələrini ifadə etmək.

S – sosiallaşma. Müəyyən qrupa və ya təşkilata mənsubluq; kömək üçün yaxın adama müraciət etmək qabiliyyəti. Öz rolunu və ya funksiyasını icra etmək, qrupda işləmək. Ailə resursları, ekspertlərin məsləhətləri, qrup halında müzakirələr və qrup halında dəstək.

İ – təxəyyül. Zoxtərəfli yaradıcı təfəkkür, problemlərin həlli, təxəyyülün köməyi ilə stressin azaldılması, relaksasiya (idarə edilə bilən obrazlar).

C – koqnisiya, bilik. İnformasiyanın toplanması, keçmiş təcrübə əsasında müstəqil təhsil, nəticələrin çıxarılması, cəmiyyətin qayda və qanunlarının öyrənilməsi, prioritetlər şkalasının yaradılması, əvvəlcədən hazırlanmış ssenarilər, mülahizələr, realist planlaşdırma, fəaliyyət proqramları.

Ph - fiziki xüsusiyyətlər. Relaksasiya, fiziki hərəkətlər, oyunlar, gəzinti, iş.

Neqativ davranış cizgiləri:

B – etiqad və dəyərlər. Fatalizm, mövhumatçılıq, fanatizm, pessimizm, zevikliyin olmaması

A – affekt. Emosiyalara aludəçilik, depressiya vəziyyətinə çatan göz yaşları, aqressivlik, ifrat həssaslıq.

S – sosiallaşma. Hakimiyyətdən / rəhbərdən tam asılılıq. Sosial

"coşqunluq", yalnız sənə oxşayan adamlarla ünsiyyətdə olmaq.

İ – təxəyyül. Vəzriyyəti inkar etmək, reallıqdan qazıb filmərə, kitablara, televiziyaya xəyallara qapanmaq. Reallıqnan kontaktı itirmək, ona məhəl qoymamaq.

C – koqnisiya, bilik. Sosial riqidlik, intellektuallaşma, faktları toplamağa hədsiz maraq, hisslərə məhəl qoymamaq..

Ph - fiziki xüsusiyyətlər. Hədsiz zox yemək, baş ağrıları, dərmanlardan və alkoqollu izkilərdən istifadənin artması, oğurluqlar.

Səmərə:

B – etiqad və dəyərlər .Daxili dəstək mənbəyi, ümid, özünü gərəklı və dəyərlı hiss etmək.

A – affekt. Yüngülləşmə, normallaşma, ilkin beynəlxalq ünsiyət dili, namusluluq.

S – sosiallaşma. Məsləhətlərə əməl etmək, ictimai rollar və funksiyalar, əks əlaqəni dəstəkləyən sosial və psixoloji dəstək, təbii qruplardan (ailə, sinif, icma) istifadə edilməsi.

İ – təxəyyül. Real aləmdən təcrid olunma və stressin mövcud olmadığı çoxölçülü ümid və uğurlar dünyasına qapılma. Dil baryerlərinin aradan qalxması. İmprovizə, yumor, gerçəkliyin perspektivlərini görmək.

C – koqnisiya, bilik. Sürətli təşkilatlanma, problemlərin həlli,

intellektdən istifadə edilməsi, tənəsüblərin gözlənilməsi, imkanların və alternativlərin yoxlanması.

Ph - fiziki xüsusiyyətlər. Məhdud milli xüsusiyyətlərin olmaması (bu halda ayrıca dilə ehtiyac yoxdur), azıqlıq, gərginliyin diffuziyası, sərbəstlik.

Risklər:

B – etiqad və dəyərlər. Lüzumsuz risk, dixotomik təfəkkur, müstəqilliyin itirilməsi.

A – affekt. İfrat həssaslıq, emosional çılğınlıq, ağlabatan mübarizə metodlarından imtina edilməsi.

S – sosiallaşma. Asılılıq, fərdiliyin itirilməsi, rəhbərə korkorana itaət etmək, yabanzılıq hissi, "sistemə qalib gəlmək" cəhdi.

İ – təxəyyül. Gerzəkliyə inamın itirilməsi, xəyallara aludəzilik, real faktların qəbul edilməməsi, risk.

C – koqnisiya, bilik. İntellektin emosiyalardan ayrılması, lüzumsuz özünü təhlil, müəyyən bir fikrin üzərində israrlılıq.

Ph – fiziki xüsusiyyətlər. İfrat fəallıq və əyləncə axtarışı, özünü yorub əldən salma.

Terapevtik tövsiyələr:

B – etiqad və dəyərlər. Kezmiş haqqında xatirələrələrə, sosial dəyərlərə, tarixi əlaqələrə əsaslanaraq sərbəstliyi təşviq etmək.

A – affekt. Fəaliyyəti özünüifadə istiqamətinə yönəltməli - ədə-

bi fəaliyyət, yaradıcılıq və s. Hislərin ifadə edilməsinin müxtəlif növlərini. Hislərin normallaşması.

S – sosiallaşma. Yerinə yetirilən funksiyaları dəstəkləmək və genişləndirmək, əhəmiyyətli tapşırıqlar vermək; sosial fəaliyyətin müxtəlif növlərini dəstəkləmək, ailə strukturlarını və iyerarxiyalarını qorumaq. Qarşılıqlı dəstək qrupları üçün görüş axşamları. Oxşar vəziyyətdə olan başqa icmalarla yerinə yetirilən funksiyaları dəstəkləmək.

İ – təxəyyül. Relaksasiya, idarə edilə bilən obrazlılıq, zoxtərəfli təfəkkür, oyun məharəti, təxəyyül ilə reallıq arasında fərq, rol oynamaq, biblioterapiya.

C – koqnisasiya, bilik. Dəqiq və etibarlı informasiya, qeyri-korrekt təfəkkür metodlarının təshih edilməsi, psixoloji tərəqqi mərhələlərinin öyrənilməsi.

Ph – fiziki xüsusiyyətlər. Relaksasiya, qrup halında idman, gəzintilər, birlikdə yemək hazırlamaq, başqa insanların rifahı naminə fəaliyyət, planlaşdırılmış fəaliyyət növləri.

Nəzərdən keçirdiyimiz BASIC Ph modeli böhran keçirən insanların problemlərini aradan qaldırılmasına kömək edən, onlara fəal fəaliyyət qabiliyyətini qaytarmaq üçün müasir və səmərəli vasitədir. Dünyanın bir çox ölkələrində mütəxəssislər İntegrativ müqavimət modelindən fərd, ailə, qrup, təşkilat, və icma səviyyəsində stressin öhdəsindən gəlmək üçün istifadə edir. Məqalədə əks olunan modelin müsbət xüsusiyyətləri Azərbaycanda böhrana müdaxiləni həyata keçirən mütəxəssislərin bu vasitəyə marağını artırmalı və onun praktiki olaraq geniş istifadəsinə işləməlidir.

Ədəbiyyat:

1 Lahad, M. (1997). BASIC Ph: The story of coping resources, In M. Lahad & A. Cohen, Community stress prevention, volumes 1 and 2 (pp. 117-145). Karate Shmona, Israel: Community Stress Prevention Centre.

2. Rosenfeld, L. B., Caye, J., Ayalon, O., Lahad, M., (2005) When their world comes apart: Helping Families and children manage the effects of disasters. Washington, DC: NASW Press.

ИНДИВИДУАЛЬНЫЕ РЕСУРСЫ И СОПРОТИВЛЯЕМОСТЬ В ПЕРИОД КРИЗИСА – МОДЕЛЬ BASIC PH

Бедствия и кризисные ситуации всегда были частью нашей жизни. Кризис можно рассматривать, как одно из тяжелейших событий в жизни человека, но, кроме того, это одно из самых интересных и захватывающих явлений. В этой статье рассматриваются проблемы связанные с влиянием кризисного или бедственного события на отдельного человека. Предметом обсуждения являются: реакции человека на стресс, основные непрерывности, личные методы борьбы и сопротивляемость кризису. Статья содержит краткое описание разработанной профессором Мули Лаад интегративной модели борьбы и сопротивления BASIC PH, которая демонстрирует различные стили борьбы со стрессом.

PERSONAL RESOURCES AND RESILIENCE IN TIMES OF CRISIS – THE BASIC PH MODEL

Disaster and crisis have always been part of our lives. Crisis may be considered to be one of life's least favorable experiences, yet it is undoubtedly one of its most challenging and intriguing phenomena. In this article problems connected with influence of crisis or disastrous incident on particular person have been discussed. Person reaction to stress, main continuity, personal methods of struggle and crisis resistance are current issue. The article contains concise description of the integrative model of coping and resiliency BASIC Ph developed by Prof. Mooli Lahad. This model demonstrates different styles of coping with stress.

VALİDEYN HİMAYƏSİNDƏN MƏHRUM OLMUŞ UŞAQLARIN SOSİAL-PSIXOLOJİ PORTRETI

Hüseynova G.Q.

*BDU-nun psixologiya kafedrasının dosenti,
psixologiya elmləri namizədi*

Uşaqlıq insan həyatının ən gözəl və qayğısız dövrüdür. Uşaq sanki bütün həyat problemlərindən, qayğılardan uzaq, yalnız sevinmək və sevilmək üçün yaşayır. Hər bir adam, adətən, həmin dövrü böyük məmnuniyyətlik hissi ilə xatırlayır, həmin dövrə qayıtmaq istəyir. Uşaqlıq yaşantılarının əsasında insan şəxsiyyəti formalaşır və bu yaşantıların xatirəsini insan bütün ömrü boyu qəlbində canlandırır.

Bəs görəsən, uşaq evlərində, internatlarda, ailədən kənar yaşayan, həyatının ən parlaq dövrünü valideyn qayğısından məhrum olub, küçələrdə böyüyən uşaqlar öz gələcək həyatına hansı xatirələri və yaşantıları aparacaq, bir şəxsiyyət kimi necə formalaşacaqlar? Ailə, xüsusən də ana qayğısından məhrum olan uşaq özünü atılmış, tənha, aldadılmış və lazımsız hiss edir. Bunun nəticəsi isə daha da ağırdır. Bütün bu neqativ yaşantılar uşaqlarda ədavət, düşmənçilik, qəzəb, kin və insanlara inamsızlıq kimi keyfiyyətlər formalaşdırır. İnsanlarla ünsiyyətdə olmaq

onlar üçün çox çətindir, çünki hər zaman ətrafdakılar tərəfindən aldadılacaqlarını və atılacaqlarını gözləyirlər. Əfsuslar olsun ki, uşaq evlərində, internatlarda atılmış uşaqların sayı artır və bu problemin cəmiyyətimiz üçün aktuallığı illərlə daha da kəskinləşir. Məhz buna görədir ki, biz söhbətimizi bu mövzu ətrafında qurmağı lazım bildik.

İlk növbədə, ana və doğmaların yoxluğu körpənin gələcəyinə təsiri nöqtəyi nəzərdən faciəli, fəlakətli və həlledici amil hesab olunur. Bir çox psixoloqların (Qoldfarb, A.Freyd, C.Boulbi və b.) fikrinə görə, körpənin ilk aylarında yaşadığı həyat şəraitindən törənən nitq inkişafının ləngiməsi məktəbəqədər yaş dövrünün sonuna qədər, hətta yeni ailəyə daxil olandan sonra da özünü göstərir. Hesab edilir ki, yalnız 9 ayına qədər körpə ailəyə qaytarılarsa, həmin pozuntuların yumşaldılmasına ehtimal var. Uşaq 2,5 yaşına çatdıqda isə inkişaf ləngiməsinin törətdiyi fəsadların bərpası mümkünsüz hesab edilir. Bəs ana ilə ayrılığın uşaq inkişafına bu dərəcədə təsirini nə

ilə izah etmək olar? İlk növbədə, ana – qida mənbəyidir. Əlavə olaraq o, köməksiz körpənin ilk və təbii himayəsi, mühafizəsidir. Aydın ki, məhz buna görə ananın yoxluğu körpəni öz köməksizliyini daha kəskin hiss etməyə vadar edir və qorxular yaradır. Qorxular isə təkrar olunaraq güclənir, fobiyalara çevrilir. (1)

Elmi-psixoloji mənbələrin çoxu göstərir ki, erkən yaşlarında uşağın ana məhəbbətindən məhrum olması onun əqli, psixi və şəxsi inkişafında böyük mənfi fəsadlarla nəticələnir. Qərb psixoloqları Avstriya, Fransa, Daniya və ABŞ-da apardıqları tədqiqatlar əsasında belə bir qərara gəliblər ki, hətta maddi və psixoloji cəhətdən qeyri-məqbul sayılan ailələrdə böyüyən uşaqlarla müqayisədə onların uşaq sığınacaqlarında yaşayan həmyaşıdlarının inkişafı xeyli geri qalır, bir çox hallarda isə psixi deffektivlik səviyyəsində olur. Müəlliflərin bir çoxu qeyd edir ki, uşaq evlərində tərbiyə alan 1 yaşlı körpələr süst, solğun, laqeyd, sönük olurlar. 2-3 yaşlı uşaqlarda sadalanan xüsusiyyətlərə nitq inkişafında gerilik, asılılıq və ətrafa marağın itməsi kimi keyfiyyətlər əlavə olunur. Kiçik məktəb yaşlarında isə həmin uşaqlarda tədris materiallarının mənimsəməsində ciddi

problemlər, yazı, hesab, mütaliyə və məkan təsəvvürlərinin formalaşmasında geriliklər müşahidə olunur. Bundan əlavə, internetlərdə yaşayan uşaqların böyüklərlə ünsiyyətlərində də çətinliklər yaranır. Bir tərəfdən onlarda böyüklər tərəfindən diqqətə və qayğıya, nəvazişə və xeyirxahlığa, xoş münasibətə və müsbət emosional kontakta kəskin tələbat duyulur. Digər tərəfdən, ətrafdakı böyüklərlə (tərbiyəçi-lərlə) ünsiyyətin yalnız davranış tənziyi ilə bağlı olması və emosional cəhətdən kasıb olması, böyüklərin tez-tez bir-birini əvəz etməsi, dəyişməsi, uşaqların bir qrupdan və ya bir internatdan başqasına keçməsi kimi amillər həmin tələbatın təmin olunmasını mümkünsüz edir. Nəticədə uşaqlar özlərini ətrafdakılar üçün lazımsız hiss edir, özlərinə inamsız olurlar, eləcə də digər şəxslər onlar tərəfindən lazımsız, əhəmiyyətsiz kimi qəbul olunurlar, insanlarla heç bir dərin bağlılıq yaranmır. Bu şəraitdə yaşayan uşaqların xasiyyətlərində təzahür edən aqressivlik, başqalarını ittiham etmək meyili, öz günahlarını danmaq istəyi kimi xüsusiyyətlər əslində münaqişə şəraitində onların davranışında psixoloji müdafiə formalarıdır.(4)

Valideynsiz uşaqlar ətraf aləmi “bizim” və “özgə”yə bölürlər. “Özgə”lərə qarşı birləşirlər, onlarla münasibətdə aqressiya nümayiş edirlər, onları öz məqsədləri üçün istifadə etməyə çalışırlar. Bütün “özgə”lərə qarşı onların öz xüsusi normativliyi mövcuddur. Lakin internatlarda yaşayan uşaqlar “öz” qrupları daxilində də çox zaman ayrılıb, təcrid olurlar; başqa uşaqlara qarşı aqressiv, hətta qəddar münasibət göstərirlər. Bu mövqe müxtəlif səbəblərdən yaranır, ən başlıcası isə valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşağın təmin edilməmiş məhəbbət tələbatından və onun emosional cəhətdən qeyri-sabit vəziyyətindən irəli gəlir.

İndi isə daha konkret olaraq Bakıda yerləşən bir neçə uşaq evinin sakinləri barədə bir qədər ətraflı söhbət açmaq istərdik (Xətai rayonu 3№-li, Nizami rayonu 1№-li uşaq evləri və “Ümid Yeri” uşaq evi). Qeyd etmək istərdim ki, bu məlumat bir neçə il əvvəl bizim rəhbərliyimiz və iştirakımızla keçirilən sosial-psixoloji tədqiqat zamanı toplanılıb. İlk növbədə qeyd etmək istərdim ki, həmin müəssisələrin balaca sakinlərinin demək olar ki, yarısı (48%) buraya valideynlərinin boşanması səbəbindən düşüblər: atalar vəsait vermirlər,

analar isə uşaqları maddi tərəfdən təmin edə bilmirlər. Uşaqların bir qisminin ataları həbsdə (12%), bir qismi körpəlikdən atılmışlardır (28%) və az bir hissəsi (6%) qaçqınlıq nəticəsində internatlara düşüblər. Müşahidə olunan uşaqların yalnız 30% tamamilə yetimdir. 3№-li uşaq evi daha səliqəli, maddi tərəfdən daha təminatlıdır və buranın sakinlərinin böyük əksəriyyətinin ailəsi var; valideynlər uşaqlara vaxtaşırı baş çəkir, tətillərdə evə aparırlar. Bəzən bir ailədən bir neçə uşaq birgə yaşayır.

Demək olar ki, hər gün uşaq evlərinə müxtəlif insanlar gəlir (öz şəxsi təşəbbüsləri ilə və ya humanitar təşkilatlar xətti ilə); onlar uşaqlara hədiyyələr gətirir, gülümsəyir, xoş sözlər deyib gedirlər. Uşaqlar artıq adət ediblər ki, hamı gedir və böyük əksəriyyət bir daha qayıtmır. Buna görə də çalışırlar heç kimə bağlanmasınlar. Onlar heç kimə etibar etmirlər. Zahirən mehriban və səmimi görünsələr də, əslində çox qapalıdırlar, özləri barədə məlumat verməyi, daxili aləmlərini açmağı sevmirlər. Emosional cəhətdən təminsizlik narahatlığa, həyəcana və stressə səbəb olur. Bir tərəfdən insanlarla onların arasında yaranmış sipəri və daxili boşluğu aradan qaldırmaq istəyi, diqqət, məhəbbət və qayğı

arzusu, digər tərəfdən səmimi münasibət, bağlılıq yaratmaqda acizlik. Uşaqların bir qismi xoş keçmişlə yaşamağı, xəyallara, uydurmalara, fantaziyalara dalmağı daha üstün tuturdular. Tədqiqatda iştirak edən bütün uşaqlarda ev şəraitinin emosional hərərətində, mehriban münasibətə ehtiyac duyulurdu. Eyni zamanda, həyacan, müdafiəsizlik, məzlumluq, düşmənçilik və ədavət hissi, aqressiya müşahidə olunurdu.

Bir neçə kəlmə də istərdim ailədən kənar böyüyən uşaqların digər qrupu – küçədə yaşayan uşaqlar barədə danışaq. Bu tədqiqat bir neçə il əvvəl kafedramızın əməkdaşları ilə birgə UNİCEF-in sifariş və sponsorluğu ilə keçirilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu layihə çərçivəsində ünsiyyətdə olduğumuz uşaqların küçədə yaşayıb və işləmələrinin əsas səbəbləri aşağıdakılardır: işsizlik və maddi çətinliklərlə bağlı miqrasiya (44%), müharibə şəraiti ilə əlaqədar qaçqınlıq və məcburi köçkünlük (34%), valideynlərin xəstəliyi, ölümü, boşanması, həbsə düşməsi, alkoqola meyilliliyi, evsizlik kimi problemlərlə bağlı (22%).

Tədqiqat əsasında əldə elədiyimiz bir neçə konkret nəticələrə diqqəti yönəltmək istərdim.

– “Küçə uşaqları” probleminin bütün dünya səviyyəsində ümumi mənbə və səbəblərə malik olması ilə bərabər konkret region və ölkələr üçün spesifik məqamlar da mövcuddur. Tədqiqatçıların gəldikləri nəticələrə görə küçə uşaqları fenomenindəki regional və ölkə fərqlərinin yaranması məhz sosial səviyyə ilə əlaqədardır:

Ağır maddi şərait. İqtisadi böhran.

Valideynlərin alkoqola meyilliliyi.

Regional hərbi konfliktlər. Qaçqın və məcburi köçkünlərin kütləvi axını.

– Sadalanan bu sosio-iqtisadi və siyasi amillərin “küçə uşaqları” hadisəsi ilə birbaşa əlaqəsi danılmazdır. Sosio-iqtisadi təbiətə malik obyektiv faktorlarla yanaşı psixoloji və pedaqoji xarakter daşıyan subyektiv faktorların da “küçə uşaqları”nın hadisə kimi reallaşmasında səbəbverici rolunu qeyd olunur. Məsələn, ailədaxili zorakılıq tez-tez rast gəlinən səbəblərdəndir.

– Aşağı iddia səviyyəsi və imkanlarına malik olaraq, “küçə uşaqları” çətinliklərlə və problemlərlə qarşılaşarkən passivlik nümayiş etdirməyə meyilli olurlar. Daxili rahatlıq vəziyyəti problemdən qaçış və özünə bəraət qazandırma va-

sitəsilə saxlanılır. Psixoloji müdafiə forması kimi aqressiya cinayətkar və qanunpozuculardan fərqli olaraq o qədər də tez-tez üzə çıxmır.

– “Küçə uşaqları” yalnız sosial baxımsızlıq səbəbindən deyil, həm də anadangəlmə aşağı intellektə görə kifayət qədər aşağı intellektual və yaradıcı potensiala malik olurlar.

– Əxlaq normativləri onlar tərəfdən daha çox “qorxu” səviyyəsində həyata keçirilir: cəzalandırılmaq qorxusundan, xüsusən də polis tərəfindən, bu uşaqlar ümümqəbul olunmuş normativlərə riayət edirlər.

– Bu uşaqlarda şəxsiyyətin inkişaf perspektivləri, demək olar ki, yoxdur: aşağı intellekt səviyyəsinə, aşağı iddia səviyyəsinə malik olmaqla, ideal və qəhrəmanların olmadığı halda, əsasən yaxın ətrafdakılara bələdləşməklə yüksəlmək, dəyişmək və daha yaxşı olmaq mümkün deyil. İddialarının aşağı səviyyəsi onların ideal və qəhrəman barədə təsəvvürlərində əks olunur. Çoxlarında ideal və qəhrəmanlar yaxın ətrafdan olan insanlardır. Bu isə romantizm, yüksək ideallar, maksimalizm, qətiyyətlik, qərarlılıq xarakterik olan yeniyetmələr və gənclər üçün tipik deyil. “Küçə uşaqları”nın sadaladığı şəxsiyyət keyfiyyətləri arasında iradi keyfiyyətləri yoxdur.

– Qərribə səslənsədə, əksəriyyətdə emosional vəziyyət tamamilə qənaətbəxşdir: gələcəyə optimizmlə baxırlar. Bu cür vəziyyət, bir tərəfdən, özünə və baş verənlərə qeyri-tənqidi münasibətin, öz mövqeyini və situasiyanın dərk olunma səviyyəsinin aşağı olmasının nəticəsidir. Digər tərəfdən, başqa, daha yaxşı həyat təcrübəsinin olmasının nəticəsidir.

– “Küçə uşaqları”nın professional sahədə də iddia səviyyələri kifayət qədər aşağıdır: kim olacaqları onlar üçün fərq etmir, tək pul qazansınlar. Onların çoxunun professional meyili onların hazırkı anda məşğul olduqlarından kənara çıxmır (xırda ticarət, çayxanalarda işləmək, təmir işləri və c.).

– “Küçə uşaqları” düzgün informasiya sahədən çıxarılmışlar. Bu uşaqların əksəriyyəti televiziya verilişlərinə baxmırlar (94%). Onlar məktəbdə oxumur: demək olar ki, 1/3 tamamilə savadsızdır (oxumağı və yazmağı bacarmırlar və yaxud bunu çətinliklə edirlər), yəni “küçə uşaqları” normal informasiya mənbələrindən onlar üçün vacib olan informasiyanı almaq imkanından məhrumdurlar. Bütün bunlar onlarda informasiya tələbatının azalmasına səbəb olur və informasiyanın qapalılığa gətirib çı-

xarır, bu da öz növbəsində adaptasiyanın ümumi səviyyəsini azaldır, yalnız onları sosial dibə, alta “adaptasiya etdirir”.(2)

Həyat prinsipləri hal-hazırkı təbii tələbatlarla müəyyən olunan, passiv, simasız kütləni ifadə edən, aşağı səviyyədə özünü və dünyanı dərk edən “küçə uşaqları” öz-özlüyündə cəmiyyət üçün təhlükə yaratmır, lakin digər insanlar (dini missionerlər, siyasi liderlər, asosial

qruplar və s.) tərəfindən istifadə oluna bilərlər. Sonda qeyd etmək istərdim ki, postsovet ölkəsi olan Azərbaycan cəmiyyətində də “küçə uşaqları” sosial problemlər sırasında ağırlığına görə xüsusi yeri olan bir problemdir. Əhalinin mənəvi tükənməsinin və yoxsulluğunun bariz təzahürlərindən olan bu məsələ özünə qarşı daha artıq diqqətin yetirilməsini tələb edir.

Ədəbiyyat:

1. Боулби Дж. Детям любовь и заботу.// Лишенные родительского попечительства. Хрестоматия. – под ред. В.С.Мухина. – М.,1991

2. Меджидова С.М. «Уличные дети» социологический и психологический портрет» -Баку, 2003

3. Мухина В.С. «Дети детских домов и школ-интернатов о себе»

// Лишенные родительского попечительства. Хрестоматия. – под ред. В.С.Мухина. – М.,1991

4. Фрейд А. Разлука с матерью.// Лишенные родительского попечительства. Хрестоматия. – под ред. В.С.Мухина. – М.,1991

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ИССЛЕДОВАНИЯ ЛИЧНОСТИ В НОВОЙ ЭТНОКУЛЬТУРНОЙ СРЕДЕ

Маммедли И.М.

Диссертант кафедры психологии БГУ

Понятие «маргинальность» традиционно используется для обозначения и анализа особого статуса личности или группы, пребывающих на границе или вне конкретной социальной структуры.

Эволюция социальной напряжённости в современном мире (межкультурные, этнические, религиозные конфликты, динамичные социально-политические процессы) привела к тотальной маргинализации человечества, и теперь маргинальность понимается как универсальный культурный феномен, коренящийся в групповых условиях человеческого существования, а социальный тип «маргинала», «чужака» рассматривается как социальная универсалия. Пространственное перемещение, мобильность, миграция являются собой безусловный фактор возникновения маргинальных ситуаций в силу того, что мигрант всегда в большей или меньшей степени лично, социально и культурно находится на дистанции от основной массонаселения. В связи с тем, что «маргинальный»

человек даже при пространственной близости остаётся «чужим», можно выделить следующие характеристики маргинальной ситуации:

- промежуточность, «пограничность» положения индивида;
- погружённость индивида в процесс переходности;
- феномен психологической «двойной» адаптации, когда индивид оказывается «между двумя местами или сразу в двух местах».

Все эти аспекты формируют особый «маргинальный» тип личности, отличающийся следующими специфическими качествами:

- обострённые рефлексия и самосознание;
- критическое, скептическое, иногда – циничное отношение к миру;
- релятивизм и безоценочность мировоззрения;
- отстранённость, психологическая отчужденность;
- замкнутость, внутренняя противоречивость.

Утрата самоидентификации, неопределенность социального

статуса, психологическая дезадаптация влечёт за собой моральную раздвоенность. Погруженный в процесс переходности мигрант представляет собой некий культурный гибрид, в повседневном существовании которого сплетаются традиции, культура двух различных народов. Неполная, неадекватная личностная самоидентификация в новой социокультурной среде может стать причиной маргинализации личности.

К формированию маргинального типа личности приводит относительная перманентность периода кризиса и степень травматизации личности. Человеку изначально присуще стремление к безопасности – порядку, привычке, повтораемости, продолжительности, предсказуемости. Степень травматизма зависит от глубины раскола с предыдущим порядком. В случае перехода из одной социокультурной среды в другую раскол с предыдущим порядком безусловен и достигает достаточной глубины.

Повреждающее действие длительной и интенсивной травмы на фоне низкого уровня адаптивных возможностей может вызвать социальную смерть личности с полной утратой ею самоидентичности, субъективности, свободы и

ответственности. С точки зрения травматичности процесса самоидентификации мигрант, находящийся в зоне перехода, наиболее уязвим.

В комплексе проблем, характерных для мигрантов, важное место занимают психологические последствия депривации и изоляции.

Термин «депривация» вошел в психологию благодаря английскому психоаналитику Джону Боулби, который считал, что результатами неудовлетворенных в раннем детстве потребностей в материнской любви и заботе становятся задержки в эмоциональном, физическом и интеллектуальном развитии ребенка. В социологии и социальной психологии этот термин стал использоваться в сравнительных исследованиях различных социальных слоев общества. В современной науке можно выделить два аспекта исследования социальной депривации, которые представляются очень важными для понимания психологических проблем вынужденных мигрантов. Первый связан непосредственно с понятием социальной изоляции как важной характеристики депривации. В этом случае социальная депривация определяется как недостаточность

контактов с окружающей средой, влияющая на психическое состояние человека и определяющая нарушение уже сложившихся механизмов социальной адаптации, которые могут привести к депрессии, тяжелым неврозам и психозам. Чем выше их изоляция в новой социокультурной среде, тем более серьезными и менее поддающимися коррекции становятся их психические расстройства. Например, есть данные, что количество психиатрических диагнозов растет в зависимости от длительности и характера изоляции мигрантов.(1)

Второй аспект отражен в широко известной в социальных науках теории относительной депривации Т.Гурра. Ее суть состоит в придании решающего значения проблеме реализации базовых потребностей человека и значимости субъективного восприятия расхождений между ценностными ожиданиями и не-реализованными возможностями, между ожидаемым удовлетворением потребностей и действительным их удовлетворением (Gurr, 1993). Эмпирические исследования показывают, что для вынужденных мигрантов характерна высокая степень фрустрации как базовых потребностей, так и

потребностей более высокого уровня, а также высокая степень расхождения между ожиданиями и реальной ситуацией.

Степень депривации и изоляции, которую переживают мигранты, в большей степени зависит от социальных параметров принимающего общества. В изучении их взаимосвязи со стратегиями адаптации мигрантов западными учеными накоплен значительный опыт. Уже упоминалось, что на успешность интеграции мигрантов существенно влияет сама миграционная политика принимающей страны.

Показано, что не только стратегии адаптации, но и состояние психического здоровья мигрантов зависит от политики, проводимой в отношении иммиграции. Фернхем и Бочнер выделили еще два важных параметра принимающего общества, облегчающих или затрудняющих адаптацию мигрантов. Это - культурная дистанция и отчетливость различительных признаков (раса, культура, язык, религия) между принимающим обществом и культурами мигрировавших этнических групп, степень внутренней гомогенности принимающего общества. Считается, что в культурно и этнически однородных обществах,

которые состоят из людей, имеющих преимущественно одинаковую этническую идентичность, больше препятствий для мигрантов на пути адаптации. В поликультурных странах, в которых этническая мозаичность общества - его важная характеристика, и где у людей развивается высокая чувствительность к их собственной и чужой культурной принадлежности, адаптация мигрантов проходит менее болезненно.

Исследования взаимоотношений между мигрантами и местным населением выявили еще ряд аспектов, проливающих свет на проблему адаптации. Среди линий анализа, наиболее актуальны следующие: ролевая и статусная структуры в контексте сценария «хозяева и гости», нацеленность на постоянное или, наоборот, временное взаимодействие; диффузное или компактное расселение мигрантов; численное соотношение меньшинств и большинства; степень включенности в общество (участник или наблюдатель) и наличие социальной ниши для мигрантов; степень распространности мигрантофобии.(2)

Оказываясь в новой социокультурной среде, в процессе взаимо-

действия с принимающим населением мигранты всегда испытывают затруднения, обусловленные различиями в традициях, обычаях, установках, поведении, ценностных ориентациях, сформировавшихся в разных условиях. У местного населения непохожесть мигрантов вызывает непонимание и раздражение, приводя к возникновению взаимной нетерпимости и конфликтам. Неприятие, со стороны принимающего населения, приводит к возникновению у беженцев и вынужденных переселенцев изоляционистских установок и ориентации на «своих». Объединение мигрантов в группы зачастую ускоряет и усиливает процесс их превращения в устойчивый объект негативных социальных установок. Исследования показали, что психологические проблемы, обусловленные депривацией и изоляцией, в большей степени характерны для мигрантов, проживающих в компактных поселениях. Помощь беженцам, живущим компактно в центрах временного размещения, всегда связана с решением специфических проблем, и вопрос о том, насколько оправдано такое расселение, не имеет однозначного ответа. Поселение беженцев и лиц, ищущих убежища, компакт-

ным способом, бесспорно, имеет на первых порах ряд преимуществ для людей, оказавшихся в чужой стране, без средств к существованию, крыши над головой, без знания языка и культуры. Однако компактное расселение беженцев, несомненно, облегчающее их жизнь в первый период пребывания в чужой стране, в дальнейшем может привести к развитию целого ряда негативных последствий как для общины в целом, так и для отдельно взятой личности. Скопление в одном месте множество страданий, неустроенных и обделенных, приводит к так называемому «эффекту гетто». Он выражается в деградации личности, ухудшении взаимоотношений между людьми, в росте иждивенческих настроений. Перекалывание на других чувства ответственности за свою жизнь и жизнь семьи приводит к тому, что у беженцев из центров временного размещения возникает эффект «выученной беспомощности», вызываемый пассивностью поведения, потерей личного контроля над ситуацией. В любом случае, даже, несмотря на негативные психологические последствия, временное размещение беженцев в специальных центрах может быть оправдано уже тем, что

оказывается единственной возможностью дать людям крышу над головой и позволяет им выжить физически. Но для того, чтобы человек выжил как личность, необходимы специальные действия помогающих организаций, которые бы стимулировали силу собственного «Я» человека: поощрение активности беженцев, их участия в принятии решений, возможности влиять на жизненные события. Отсутствие полноценного общения и взаимодействия с местным населением приводит к возникновению характерного для большинства мигрантов чувства отчужденности, ненужности и бесполезности.

Успешность адаптации во многом определяется также и психологическим состоянием и настроением человека. Анализ психологических проблем и психических расстройств вынужденных мигрантов показывает, что они носят комплексный характер, затрагивая все основные сферы личности: эмоциональную, когнитивную, поведенческую, мотивационно-потребностную, коммуникативную. Нарушения в различных сферах психического здоровья мигрантов, накладываясь одно на другое, могут привести к глобальным проблемам личности. Важ-

нейшая из них - кризис идентичности. Также следует выделить психосоматические симптомы и расстройства.

Нарушения в эмоциональной сфере вынужденных мигрантов очевидны и разнообразны - от безразличия, подавленности, потери интереса к жизни, заторможенности, переходящей в апатию и депрессию, до раздражительности, агрессивности, неконтролируемых вспышек гнева. Усиливается тревожность, повышается возбудимость, возникают резкие перепады настроения, фобические реакции. У подавляющего числа мигрантов встречаются серьезные расстройства сна: бессонница, трудности с засыпанием, ночные кошмары. Зарубежные клинические данные свидетельствуют, что наиболее частой причиной того, что вынужденные мигранты становятся пациентами психиатрических клиник, является депрессия. Депрессия, в свою очередь, приводит к тому, что эта категория людей оказывается в зоне повышенного суицидального риска.

В мотивационной сфере изменение в иерархии потребностей и ценностных ориентаций приводит к снижению уровня притязаний и резкому падению самооценки, тяжело переживать невозмож-

ность удовлетворения потребностей как высших, так и низших уровней.

Аффективным и мотивационным проблемам вынужденных мигрантов сопутствуют нарушения в когнитивной сфере. Отмечаются случаи расстройства всех основных познавательных процессов - нарушение памяти (амнезии - потери памяти; конфабуляции - наличие в памяти никогда не происходивших с человеком событий; сложности запоминания), рассеянность внимания, отвлекаемость, нарушения восприятия (например, времени), расстройства мышления (соскальзывание - произвольный уход от основной темы разговора; чрезмерная обстоятельность).

Серьезные проблемы обнаруживаются и в области межличностного общения: как в супружеских отношениях и отношениях с детьми, так и в сфере взаимодействия с представителями собственной и другой культуры.

Сами по себе события, как отмечал Р.Раге еще в середине 60-х гг. XX века, могут быть необходимыми, но недостаточными для прогноза изменений здоровья. Так, в некоторых исследованиях был обнаружен удивительно низкий показатель психических забо-

леваний среди мигрантов. Как выяснилось, их психическое здоровье определяется еще и тем, в какой миграционной фазе находится человек. Так, было показано, что первые годы жизни в новой стране оказывают более сильное воздействие на психическое здоровье, чем последние годы перед переселением из своей страны. (4) Поэтому, если проводить исследования психического здоровья мигрантов сразу же после их переезда, иногда можно не обнаружить существенных изменений, какими бы травмирующими ни были причины отъезда. В то же время нарушения психического здоровья могут быть значительными через несколько лет после переезда.

Результаты эмпирических исследований свидетельствуют, что серьезное ухудшение психического здоровья мигрантов связано не только с интенсивностью отдельных негативных событий, но и с их количеством. Вынужденный отъезд и жизнь в чужой культуре почти всегда включают события разной степени экстремальности в количестве, достаточном для того, чтобы вызвать физиологический и психологический стресс. Причем, казалось бы, на первый взгляд, не очень существенные события,

которыми насыщена жизнь вынужденных мигрантов, могут иногда оказывать на них более негативное влияние, чем утрата близких или потеря работы.(5)

Следует подчеркнуть, что далеко не всегда трудности, вызванные ситуацией вынужденной миграции (например смена языковой и культурной среды, отсутствие близких друзей или семьи), имеют только негативные последствия для психического здоровья. Они могут способствовать и положительным изменениям, например личностному росту, приобретению нового опыта, новых навыков.(1)

Наблюдения за мигрантами позволяют отметить их разное отношение к возникшим трудностям, а так же то, что некоторые из них сравнительно легко справляются с кризисными ситуациями, тогда как для других - это в прямом смысле непосильное бремя. Поэтому вопрос о роли самой личности мигранта, о значимости тех психологических качеств и особенностей, которые позволяют преодолеть травмирующие ситуации, сохранить целостность личности, избежать психических расстройств, требует тщательного изучения.

Литература:

1. Донцов А.И. Стефаненко Т.Г. Уталиева Ж.Т. Язык как фактор этнической идентичности// Вопросы психологии. 1997. № 4. с. 75-86.
2. Капицын В.М., Рубанов Н.С. Человек в меняющемся мире: гуманизация и новое мышление // Вестник МГУ. Сер.12. Соц.-полит. исслед. 1990. №4. с.15-21
3. Кочетков. В.В. Психология межкультурных различий. М.2002
4. Солдатова Г.У. Психологическая помощь мигрантам. Москва, Изд. Смысл, 2002
5. Солдатова Г.У. Психология беженцев и вынужденных переселенцев. Москва Изд. Смысл, 2001

**ŞƏXSİYYƏTİN YENİ ETNO-MƏDƏNİ MÜHİTDƏ
PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

Müəllif məqalədə marginalıq probleminə nəzər salır, marginal vəziyyətin xarakteristikasını verir. Deprivasiya və izolyasiyanın psixoloji nəticələri miqrantlar üçün xarakterik olan problemlər kompleksində mühüm yer tutur.

Adaptasiyanın uğurla keçməsi bir çox hallarda, həmçinin, insanın vəziyyəti və əhvalı ilə müəyyən olunur. Miqrantlar üzərində müşahidələr onların yaranan çətinliklərə müxtəlif münasibətini, eləcə də onlardan bəzilərinin böhranlı vəziyyətlərin öhdəsindən rahatca gəldikləri halda, bunun digərləri üçün, sözün əsl mənasında, daşınması mümkün olmayan yük olduğunu qeyd etməyə imkan verir.

**PSYCHOLOGICAL PECULIARITIES OF PERSONALITY
IN NEW ETHNO-CULTURAL CIRCUMSTANCES**

The author considers the problem of marginality, shows the character of marginal situation. The psychological outcomes of the deprivation and isolation play an important role in the complex of problems that are characteristic to migrants. The successful adaptation sometimes depends of the psychological situation and mood of human being as well as.

ŞƏXSİYYƏTİN SIYASI PROSESLƏRƏ TƏSİRİNİN SOSIAL-PSIXOLOJİ MƏSƏLƏLƏRİ

Mirzəyeva S.S.

BDU-nun "Eksperimental psixologiya"

ETL-in kiçik elmi işçisi

Şəxsiyyətin siyasi proseslərə təsirinin sosial-psixoloji məsələlərini aydınlaşdırmaq üçün şəxsiyyət və siyasət məsələlərini tədqiq etmək lazımdır. Hər hansı siyasi hadisənin inkişaf dinamikasında şəxsiyyətin rolunun müəyyən edilməsi əslində siyasi hadisənin özü ilə bərabər şəxsiyyətin təbii imkanlarının da qiymətləndirilməsini tələb edir.

Tədqiqatçı alim Fredi Qrinstayn şəxsiyyət və siyasət məsələlərini tədqiq edərək yazır: "Şəxsiyyət və siyasətin qarşılıqlı təsir məsələsinin öyrənilməsi müasir dövrdə aktuallıq kəsb edir. Siyasi xadimlərin şəxsiyyəti, başqa cür deyilsə, şəxsi keyfiyyətləri siyasi hadisələrə müxtəlif və saysız-hesabsız yollarla təsir göstərir və bunun nəticəsi siyasi proseslərdə daha qabarıq şəkildə özünü biruzə vermiş olur."

Şəxsiyyətin siyasi proseslərə təsirinin sosial-psixoloji məsələlərini birmənalı şəkildə yalnız tarixi hadisələrlə, siyasi dəyişilmələrlə bağlamaq təbii ki, olmaz. Burada məsələnin iki tərəfinə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Əvvəla, şəxsiyyətin

siyasi proseslərə təsir etmək iqtidarında olması, ikincisi isə siyasi proseslərin baş verdiyi məkan və zaman. Çox zaman tədqiqatçılar belə bir müddəanı əsas götürürlər ki, əslində siyasi hadisələrin gedişinə şəxsiyyətin elə bir təsir imkanları yoxdur. Və ya hadisələrin özü şəxsiyyətin ona təsirini stimullaşdırır. Başqa şəkildə deyilsə, şəxsiyyətlər olmadıqda belə bu və ya digər siyasi hadisənin, inqilabın baş verməsi mümkündür. «Tarixi şəxsiyyətlər yaradır» müddəası əslində düzgün deyil deyil. Əlbəttə, bu fikirlərə münasibət bildirdikdə nəyin düz, nəyin səhv olması qənaətinə gəlmək olmaz. Bunun üçün dünya siyasi sferasında keyfiyyət dəyişiklikləri yaradan siyasi hadisələrin, tarixin məhvərini dəyişən siyasi hadisələrin kiçik detallarla təhlilinin aparılması vacibdir.

Fredi Qrinstayn hesab edir ki, şəxsiyyətin siyasi proseslərə təsiri mürəkkəb və əksər hallarda şərh edilməsi mümkün olmayan bir məsələdir. O, fikrini əsaslandırmaq üçün bir neçə arqument gətirir. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Siyasi liderlərin şəxsiyyəti heç də hər kəs üçün maraqlı deyil və xüsusi əhəmiyyət kəsb etmir. Belə ki, onların davranış modelinin, siyasi rollarının müqayisəsi orta q məxrəcə gəlməyə imkan vermədiyindən, hesab etmək olar ki, onların şəxsiyyəti siyasi rol fonunda sanki “əriyir”, yəni şəxsiyyət məsələsi arxa plana keçirilir.

2. Müəllif hesab edir ki, siyasi hərəkət şəxsiyyətdən daha çox sosial gerçəkliklə determinasiya olunub. Bu amillərə iqtisadi faktları daha çox aid etmək olur, nəinki, siyasi liderin şəxsi keyfiyyətlərini.

3. Şəxsiyyətin şəxsi – psixoloji keyfiyyətləri – emosiyalarla, nevrozlarla, daxili çirkinliklərlə eyniləşdirilir ki, bu da daha çox psixiatrlar üçün tədqiqat obyektinə ola bilər.

4. Bu arqument əksər tədqiqatçılar tərəfindən dəstəklənir. Onların fikrincə, siyasi liderin şəxsi keyfiyyətləri ya az görünəndir, ya da siyasi davranış insanlara sosial xassələr-sınıf məqsədlər, milli dəyərlər və s. ilə determinasiya olunmuşdur.

5. Şəxsiyyət fenomeni siyasi element kimi əhəmiyyətli fenomen tək qəbul edilə bilməz. Belə ki, hətta onun tərəfindən qəbul edilmiş hər hansı siyasi hərəkət, təsir öz əhəmiyyətinə görə siyasi hadisələrin nəticələrinə təsir göstərə bilməz.

Bir sıra faktlar bu nöqtəyi-nəzəri təsdiq etsə də ayrı-ayrı məqamlar bunu inkar edir. Xüsusən də şəxsiyyətin siyasi prosesdən ayrılması, ona yalnız psixoloji varlıq kimi yanaşılması fikrimizcə, qənaətbəxş sayıla bilməz. Demək olar ki, siyasi proseslər öz mahiyyəti etibarilə insan amilinin içərisində qərar tutur. İnsan amili olan yerdə isə psixoloji qanunauyğunluqlardan danışmamaq olmaz.

Başqa bir tərəfdən siyasi hadisələrin tarixi-psixoloji planda təhlili göstərir ki, şəxsiyyət amili siyasi proseslərin fəvqündə durur. Bir sıra məqamlarda isə siyasi prosesin özü demək olar ki, şəxsiyyətin xüsusiyyətlərinə uyğun inkişaf edir.

Şəxsiyyətin siyasi proseslərə təsiri mexanizmi olduqca mürəkkəbdir və burada bir sıra əsaslı dəyişikliklər baş verir. Bunlardan biri şəxsiyyətin fərdiləşməsidir. Tarixi prosesin gedişində şəxsiyyətin fərdiləşməsi prosesi güclənir.

Məlumdur ki, fərdiyyət anlayışı insanın özünəməxsusluğunu, təkrarolunmazlığını, orijinallığını ifadə etmək üçün istifadə olunur. Şəxsiyyətin fərdiləşməsi prosesi insanın özünəməxsus dəyərlərinin dərk olunması, onun davranışında reallaşdırılması, ünsiyyətdə, görkəmdə öz təkrarolunmazlığının göstərilməsi, eləcə də kollektivdən,

onun meyillərindən asılılığının azalması, muxtariyyət qazanılması prosesidir.

Tarixi inkişaf prosesində şəxsiyyət özünün ilkin kollektiv başlanğıcından tədricən uzaqlaşır və analogi olaraq fərdi inkişaf onun özünütəyininin vasitsinə çevrilir.

Şəxsiyyətin siyasi proseslərə və kollektivə təsirinin tarixi məqamlarını E.Fromm özünün tarixi-psixoloji konsepsiyasında hərtərəfli şəkildə şərh etməyə çalışırdı. O, inanırdı ki, sosial tarix fərdiyyətin inkişaf etməsi ilə, hər bir ayrıca insanın inkişaf tarixi ilə müşahidə olunur. Özünün “Azadlıqdan qaçış” kitabında E.Fromm fərdiləşmə tarixi inkişaf prosesində fərdin özünün ilkin əlaqələrinin itirilməsində, zəifləməsində görürdü.

E.Fromm fərdiləşmənin inkişafının iki tarixi-psixoloji aspektini göstərir: birinci aspekt şəxsiyyətin inkişafıdır, ikinci aspekt isə tənhalıq, dünyadan ayrılma, iki dünyalıq, başqalarından ayrılma ki, bu da insanda həyəcan və qorxu hissi yaradır. Nəticədə insan öz fərdi xüsusiyyətlərindən, fərdiləşmə prosesindən əl çəkməli olur və onda cəmiyyətlə bir olmaq arzusu yaranır.

İnsanlarda yaranmış şəxsi həyəcan hissi qlobal tarixi hadisələrə, faciələrə gətirib çıxarır. Məhz bu

psixoloji əsasda E. Fromm görə kütləvi hərəkətlər, inqilabi təbəlüddatlar yaranır. Müəllifə görə alman faşizminin yaranması məhz belə bir psixoloji-tarixi prosesin nəticəsidir. İkinci bir yol- daha məhsuldar olan yol şəxsiyyətin təbiətlə və insanlarla spontan əlaqələrinin qurulması ilə bağlıdır. Bu prosesdə fərdiyyət sıxışdırılır, lakin bütünlüklə darmadağın edilmir. İtaliya renessansının XX əsrdə yüksəlməsini müəllif buna misal gətirir.

Şəxsiyyətin siyasi proseslərə təsirinin mexanizmini müəyyən-ləşdirmək üçün təbii ki, şəxsiyyətin məhsuldar yaradıcı fəaliyyətini də qiymətləndirmək vacibdir.

İnsanın həyat və fəaliyyət potensialı hər şeydən əvvəl tarixi planda qiymətləndirilə bilər. Ancaq xalqın tarixi yaddaşı o kəslərdə daha çox özünü göstərir ki, onlar tarixi hadisələrə siyasi proseslərə real təsir göstərmiş, mədəniyyətin və cəmiyyətin inkişafı üçün öz potensialından istifadə etmişdir. Qəhrəman, böyük düha, tarixi şəxsiyyətlər probleminə psixoloji baxış demək olar ki, onların yaradıcı fəaliyyətinin məhsuldar siyasətinin psixoloji şərtlərinin müəyyən-ləşdirilməsi ilə məhdudlaşır. Deməli, burada məsələni bir qədər genişləndirmək, yalnız psi-

xoloji deyil, həm də tarixi- psixoloji aspektdən yanaşmaq və məsələni bu səpgidə öyrənmək lazımdır.

Şəxsiyyətin siyasi proseslərə, tarixi hadisələrə təsirini çox vaxt ikili məzmununda səciyyələndirirlər. Yəni şəxsiyyət həmin proseslərə təsir göstərdiyi kimi cəmiyyət də şəxsiyyətə, onun fərdiyyətinin təzahürünə hərtərəfli təsir göstərir.

Tarixi şəraitin şəxsiyyətin formalaşmasına təsiri tarixi-psi-xoloji tədqiqatların hərəkətverici qüvvəsi kimi çıxış edir. Təbii ki, bu zaman şəxsiyyət tarixi prosesin obyekt kimi çıxış edir. Yəni şəxsiyyətə siyasi, iqtisadi, hüquqi, əxlaqi təsirlər onun tarixi inkişaf prosesində formalaşmasında, fərdiyyətinin təzahüründə əsaslı amil kimi diqqət mərkəzinə gətirilir.

Şəxsiyyətin tarixi özünəməxsusluğunun psixoloji tədqiqi özündə bir sıra prinsipial aspektləri əks etdirir:

1. Tarixi şəxsiyyət tipinin formalaşmasının əsas amillərinin səciyyəsi. Bunun üçün tarixi şəxsiyyət tipinin formalaşmasının qanunauyğunluqlarını, o cümlədən, sosializasiyasının tarixi şərtlərini tədqiq etmək lazımdır. Deyək ki, bir tarixi şəraitdə sosializasiyaya təsir göstərən amil, digər şərait üçün məqbul sayıla bilməz. Çünki,

tarixi situasiya, hadisələrinin inkişaf dinamikası mürəkkəbləşdikcə, şəxsiyyətin tarixilik kəsb etməsi də fərdiləşir.

2. Konkret tarixi şəraitdə şəxsiyyət komponentlərinin təşəkkülünün əsas meyillərinin, tendensiyalarının xarakteristikası. Bu prinsipi reallaşdırmaq, şəxsiyyətin sosializasiyasının psixoloji effektlərini və burada dominantlıq kəsb edən sosializasiyanın psixoloji mexanizmindən asılılığını tədqiq etmək zəruridir.

3. Şəxsiyyətin tarixi tipinin psixoloji portretinin yaradılması. Qeyd etdiyimiz prinsipi reallaşdırmaq üçün psixoloji xüsusiyyətlərin özünəməxsus simptomokomplekslərin özünəməxsusluğunu xarakterizə edən cəhətlərini ayırd etmək vacibdir.

Şübhəsiz ki, şəxsiyyətin siyasi proseslərə, tarixi hadisələrə təsirinin mexanizmində şəxsiyyətin sosiallaşması və konkret tarixi situasiyanın sosializiyası mühüm rol oynayır. Ancaq bununla belə, hətta bu mexanizmin özünün tam şəkildə açılması da məsələnin бүtүnlүklә həllinə rəvac verə bilməz. Çünki tarixi hadisələrin özü psixoloji effektdə malik olur.

Qərb və Amerika psixologiyasında şəxsiyyət və onun siyasi proseslərə təsiri məsələləri Z.Freydin

konsepsiyasından qaynaqlanır. Burada əks əlaqənin mexanizmi, yəni şəxsiyyətin formalaşmasında siyasi hadisələrin rolu travmatik təsirlərdə axtarılır. Tarixi hadisələrin kütləyə, şəxsiyyətə təsiri məsələləri Z.Freydin “Mousey və monoteizm” əsərində öz əksini tapmışdır. Bu konsepsiyaya istinad edən V.Zenger cəmiyyətin psixologiyasında baş verən hadisələrin kökünün elə cəmiyyətdən gəldiyini xüsusi qeyd edir. Sosial hərəkətlərin və kütləvi ixtişaşların kökünün tarixi-psixoloji səbəblərdən axtarılması ideyası, tarixi hadisələrin psixoloji effektə malik olması qənaətinin əsasını qoydu.

Şəxsiyyətin siyasi hadisələrə təsiri mexanizmi hər şeydən əvvəl həmin təsirin hansı formada həyata keçirilməsi, eləcə də təsirə məruz qalmanın psixoloji mexanizminin tarixi-psixoloji aspektləri K.Yunqun konsepsiyasında özünəməxsus şəkildə şərh olunmuşdur. Tarixi hadisələr, tarixi dəyişmələr Yunqa görə şüursuzluq sferasında baş verən fəallığın

nəticəsində mürəkkəbləşmiş psixoloji situasiyadır. “Real dəyişmələr Yunq izah edir ki, -insanın öz daxili aləmindən başlamışdır və bu adam bizlərdən hər hansımız ola bilər.”

Şəxsiyyətin siyasi hadisələrə təsiri göründüyü kimi onun şəxsi psixoloji xüsusiyyətlərindən və özünün şəxsi seçimindən çox asılıdır. Əks halda siyasi liderlər cəmiyyətin mürəkkəbliyindən və qarışıqlığından qorxmayaaraq başqaları ilə birlikdə xalqın xoşbəxtliyi naminə “özlərinin seçimini” edirlər. 1918-1920-ci illərdə Türkiyədə Atatürkün siyasi hərəkətləri, ölkəni parçalanmadan, işğaldan qorunması və s. buna misal ola bilər. Eləcə də Azərbaycan Respublikasında 90-cı illərdə baş verən hadisələr Heydər Əliyev fenomeni, siyasi lider, ümummilli lider səviyyəsində xalqın xoşbəxtliyi naminə özünü çətin situasiyalara atması, böyük və ciddi bir məsuliyyətin altına girməsi, şəxsiyyətin özünü-təyininin, ümumi milli hisslərin nə qədər üstün olduğunu göstərir.

Ədəbiyyat:

1. Əliyev B.H. Siyasi psixologiyada ümummilli lider problemi. Psixologiya jurnalı. 2004, №1, s.3-10

2.Mehdiyev R.Ə. Azərbaycanın inkişaf dialektikası. Bakı-2000, s.286

3.Mehdiyev R.Ə. XXI əsrdə milli dövlətçilik. Bakı-2000

4.Зубкова Е.Ю Лидеры и судьбы: посадник Георгия Маленкова Полис, 1991, №5, с.47

5.Херман М.Г. Составные части лидерства М. 1990, с. 30

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ВЛИЯНИЯ ЛИЧНОСТИ НА ПОЛИТИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ

В статье рассмотрены задачи изучения влияния фактора личности на политические процессы. Определение роли личности в динамике развития какого-либо политического события предусматривает одновременное развитие возможностей самой личности наряду с самим политическим событием.

В этом смысле исторические события обязательно являются связаны с человеческим - актором. Своими индивидуально-психологическими а также политическим и социальным поведением волевыми качествами личность превращается в вектор политически. событий.

Личность методами самовыражения может оказать влияние на людей и на исторические условия (события) на региональном а иногда и на глобальном уровне.

SOCIAL - PSYCHOLOGICAL PROBLEMS ACTING POLITICAL PROCESSES OF THE PERSON

In clause problems persons acting on political processes have been investigated. What definition of a role of the person in the political phenomena development of dynamics actually it together with incident would not be demands estimation natural opportunities. And consequently, historical incident happen are connected with the factor of the person. Specific features-psychological of the person, and also political the attitude, social the attitude, turns to strong-willed qualities and in vectors of political incidents, and in their leitmotiv's. With mechanical authenticity the person acts itself on a reality in historical conditions, and sometimes and in a global level.

РОЛЬ РОДИТЕЛЕЙ В СЕМЬЕ

Вердиева С.И.

Преподаватель кафедры психологии БГУ

Семья оказывает влияние на всю жизнь человека, но наиболее значительна ее роль в самом начале его жизненного пути, когда закладываются нравственные, психологические, эмоциональные основы личности. При этом, если учитывать, что на первые годы жизни ребенка приходится ряд важных «сенситивных пиков» развития (эмоций, познавательной активности, характера), то семейное воспитание оказывается практически незаменимым компонентом среди других социальных институтов. Вот почему, упуская возможности воздействия на ребенка в дошкольные года, семья лишается их вообще.

Настоящее воспитание в семье - большой труд: и физический, когда ухаживают за малышом, и умственный, когда речь идет о его духовном развитии. Человека воспитывают и развивают как положительные, так и отрицательные эмоции, но «лучший университет, - как писал А.С.Пушкин, - счастье. Оно довершает воспитание души, способной к доброму и прекрасному...». Сущность эмоциональных отношений между родите-

лями и детьми нашла глубокую и всестороннюю оценку в следующих словах В.А.Сухомлинского: «Нормальное нравственное развитие, гармония любви, счастья и труда (а от этой гармонии в сущности зависит моральное здоровье человека) возможны только при условии, если ребенок убежден: я кому-то очень, очень нужен. Я для кого-то безмерно дорог. Кто-то видит во мне смысл своей жизни. Но и я кем-то очень, очень дорожу, без кого-то не могу жить. Может быть, это убеждение не выступает в виде отчетливой мысли, но оно наполняет все человеческое существо ребенка переживаниями радости полноты жизни». Таким образом, В.А.Сухомлинский закономерно связывает это переживание с формированием у ребенка своего рода психологического базиса его дальнейшего нравственного развития, включая формирование «механизмов» ответственности и воли, достоинства и уверенности в себе. Последнее есть антитеза комплексу неполноценности, снижающему возможности самоутверждения и самореализации личности.

Как отмечал Н.Асланов, было бы несправедливо, говоря о развитии и формировании души ребенка, не отметить роли родителей в этом процессе. С самого начала развития человеческий зародыш претерпевает внутриутробные изменения. Он также сердится и брыкается, если ему становится неудобно. Неописуемо огромна роль матери в развитии зародыша, а в дальнейшем - ребенка. Трудности переносимые ею в период беременности, известны всем, ибо все мы рождены и воспитаны матерями. Родители играют важную роль в воспитании ребенка. И не только в его физическом воспитании, но и в личностном, духовном развитии. Несомненно, воспитывая ребенка, родители формируют его внутренний мир, как бы воспитывая вместе с его телом и его душу. От степени серьезности отношения к этой проблеме будет зависеть и будущее ребенка.

Вряд ли можно будет ожидать от детей, лишенных любви и ласки, нормального цивилизованного отношения к обществу. Такой ребенок постоянно будет чувствовать психологический дискомфорт. В результате, у него могут развиться отрицательные черты характера, он может стать агрес-

сивным, обиженным на весь мир, на жизнь и на окружающих его людей. Однако, следует подчеркнуть, что именно воспитание детей играет громадную роль в их дальнейшей жизни; от него будет зависеть сам «образ» человека.

Семейные взаимоотношения рассматриваются через призму восприятия ребенком окружающего мира. Поведение ребенка и его личностные характеристики определяются не только реальными условиями семейной жизни, но и их восприятием, степенью внутренней активности ребенка. Существует распространенное мнение, что мать в семье создает эмоциональный климат, от которого в большой степени зависит душевное благополучие ребенка, а отец играет роль в формировании мира ребенка, в образовании системы ценностей, основных этических оценок, а также картины самого себя. А дети, растущие без отца или при его неадекватном влиянии, нередко "хромают" в межличном общении - как со своим, так и с противоположным полом. Каждый из родителей обладает определенным авторитетом. Но степень влияния этого авторитета не абсолютная, она зависит от отношения родителей друг к другу. Отец не может

заменить собою мать, как и матери трудно заменить отца. Хотя в неполных семьях отец пытается взять на себя функцию матери, а мать пытается выполнить функцию отца, на самом же деле это видимость. В неполной семье между отцом и детьми, между матерью и детьми, всегда стоит третий, в первом случае мать, а во втором отец.

Во все времена велико и ничем не заменимо было место отца в семье. И природой и обществом каждый мужчина подготавливается к тому, что бы стать мужем, отцом, как и каждая женщина - матерью и женой. Человек всегда думает о том, что останется после него, когда он уйдет из жизни. Недаром подмечено, что человек как дерево, могуч своими корнями. Поэтому, вступая в брак, мужчина берет на себя огромную ответственность - быть отцом, опорой в семье.

Однако с распространением городского образа жизни, фактически все чаще семейной жизнью руководит женщина - жена, мать. Авторитет отца значительно упал, из-за сокращения доли участия его в семейных делах. В современных квартирах есть все, и дети часто не видят трудового примера отца. Его труд почти полностью

вынесен за пределы семьи. Другое дело мать. Хотя она тоже работает на производстве, рабочий день дома тоже существует. Однако, все равно отец - это сила, ум и опора семьи в житейских вопросах. По Адлеру, идеальный отец — это тот, кто относится к своим детям как к равным и принимает активное участие наряду с женой в их воспитании.

Общеизвестно, что отец в семье символизирует силу и защиту, и, когда отца нет, ребенок этой защиты лишается. Мама - это ласка, доброта, нежность, но мама не защитник и никогда им не будет. Особенно неблагоприятным психологическое отсутствие отца в семье бывает для мальчиков. Отцы даже в большей степени, чем матери, приучают детей к половым ролям, подкрепляя развитие женственности у своих дочерей и мужественности - у сыновей. В воспитании детей очень важен живой пример отца. Сыновья во многом копируют образ жизни и мыслей отцов: перенимают походку, манеру разговаривать, жесты и проч. От отцов они воспринимают такие черты, как крепость духа, силу, мужскую надежность, предприимчивость, отношение к противоположному полу. На девочках отсутствие отца

сказывается в первую очередь в подростковый период. Хорошие отцы способны помочь своим дочерям научиться взаимодействовать с представителями противоположного пола адекватно ситуации.

Огромное и ничем незаменимое значение играет роль матери в семье. Согласно А. Адлеру, в идеале мать проявляет истинную любовь к своему ребенку — любовь, сосредоточенную на его благополучии, а не на собственном материнском тщеславии. Эта здоровая любовь проистекает из настоящей заботы о людях и дает возможность матери воспитывать у своего ребенка социальный интерес. В неполной семье одинокая мать имеет более выраженную установку на воспитание детей, чем мать в полной семье. Женщина-мать, воспитывающая ребенка без отца, сама должна нести ответственность за благосостояние своей семьи. Даже самая заботливая женщина в неполной семье, физически не имеет достаточно времени для воспитания своего ребенка.

Таким образом, мать учит ребенка жить в доме, отец помогает ему выйти в мир, другими словами, мать ответственна за эмоциональные привязанности, а

отец — за эмоциональную независимость. Если же в семье происходят постоянные конфликты или же один из родителей отсутствует (физически или эмоционально), ребенок не получает необходимого воспитания.

В любом периоде жизни человека родители являются для него примером как личности. Благодаря этому с детских лет большинство людей в своем поведении подражают родителям, которые с колыбели одаривают его одним из прекрасных человеческих проявлений - родительской любовью. Эта взаимосвязь имеет огромное значение для ребенка, так как влияет на формирование характера, жизненных позиций, на его поведение, отношение к людям, в целом на формирование его личности.

Для развития личности ребенка важна вся семья и все типы семейных ролей. Каждый член семейной группы создает для ребенка особый тип общения, поэтому отсутствие любого из них расстраивает систему семейных взаимодействий и взаимоотношений.

Существует достаточно много исследований, описывающих влияние фактора неполной семьи на личность ребенка. Так установ-

лено, что мальчики гораздо острее девочек воспринимают отсутствие отца. В таких семьях мальчики более беспокойны, более агрессивны и задиристы. Особенно сильно заметна разница между мальчиками в семьях с отцами и без них в первые годы жизни детей. В одном из исследований было показано, что двухлетние дети, чьи отцы умерли еще до их рождения, живя с матерями-вдовами, были менее самостоятельны, проявляли тревожность и агрессивность в большей степени, чем дети, у которых были отцы. При изучении детей старшего возраста выяснилось, что поведение мальчиков, чье детство прошло без отцов, оказалось менее мужественными в сравнении с теми, у кого были отцы. С другой стороны, оказалось, что поведение и личностные особенности девочек, выросших только с матерями, мало чем отличается от тех, кто жил в полной семье.

Когда в семье нет личностного образца соответствующего пола или наблюдается доминирование лиц противоположного пола, то такое положение может привести к отрицательным последствиям и даже нарушениям в сфере будущей жизни человека. Это может отразиться и на дальнейшей жиз-

ни, так как может способствовать повторению типа поведения отца или матери по отношению к собственным детям.

Проблема неполной семьи состоит в том, что ребенку трудно создать целостное представление о мужчинах и женщинах. Оставшемуся же родителю не трудно создать у него негативное представление об отсутствующем родителе. Женщина оставшаяся одна без мужа, должна очень постараться, чтобы ее ребенок не подумал, что «все мужчины плохие». Мальчик, который это слышит, с трудом поверит, что быть мужчиной хорошо. А если он не чувствует, что это хорошо, то как же он может почувствовать, что он хороший?

Женщина может иметь весьма одностороннее негативное представление о том, что собой представляют мужчины. И это усложняет ее взаимоотношения с ними. В то же время мать невольно может взвалить на сына роль мужа, лишая его, таким образом, сыновней позиции.

Подобная ситуация очень непростая; она требует большого терпения и понимания со стороны каждого ее участника. Наконец, поскольку дети в неполной семье не могут наблюдать отношения

между мужчинами и женщинами, то они вырастают, не имея целостной модели этих отношений.

Мальчики в неполной семье сталкиваются с серьезнейшей проблемой: заласканные матерью или убедившиеся в том, что в обществе главенствуют женщины, они начинают чувствовать, что мужчины - ничтожество. Очень часто мужское стремление оберегать беспомощную мать вынуждает их отказаться от собственной независимой жизни. В итоге многие мальчики остаются со своими матерями, или же они восстают против матери. Мучимые чувством вины, они или плохо обращаются с женщинами, или поклоняются им, часто портя свою оставшуюся жизнь.

Шнейдер Л.Б. отмечал, что девочка в неполной семье тоже может получить искаженное представление об отношениях между мужчинами и женщинами. Ее собственная половая идентификация может быть очень изменчивой: она или готова на роль прислуги, дает все и ничего не получает, или чувствует, что может все сделать самостоятельно и быть совершенно независимой.

Специфический образ жизни семьи с одним родителем остро ощущается на воспитательном

процессе. Отсутствие одного родителя в семье может явиться причиной неполноценного, неудачного воспитания детей. В рамках воспитательной деятельности одному родителю сложно осуществить полноценный контроль над ребенком, и, в целом, влиять на его поведение. Эффективному воспитанию мешает ряд объективных причин: разрушается привычная триада в семье: «отец + мать + дети»; основная причина - чрезмерная занятость на работе, не позволяющая уделять детям достаточного внимания.

Все это не означает, однако, что неполная семья обязательно является неблагополучной в воспитательном аспекте. Указанные проблемы могут возникнуть в неполной семье с большей вероятностью, чем в полной, но из этого вовсе не следует, что они обязательно возникнут. В ряде случаев психологическая атмосфера семьи достаточно благоприятна и не создает затруднений в формировании здоровой личности. Бывает и наоборот: в формально полной, но эмоционально неблагополучной семье ребенок сталкивается с гораздо более серьезными психологическими проблемами. Поэтому родители, утратившие привязанность друг к другу и живущие

вместе лишь "ради детей", зачастую приносят напрасную жертву.

Таким образом, неполная семья, хотя и сталкивается с рядом объективных трудностей, но, тем не менее обладает достаточным потенциалом для полноценного воспитания детей. Родителю, в силу обстоятельств оказавшемуся главой неполной семьи, необходимо трезво осознавать психологические особенности создавшейся ситуации и не допускать, чтобы они приводили к негативным последствиям. Опыт множества благополучных неполных семей свидетельствует, что это возможно.

Подростковый возраст - период жизни человека от детства до юности в традиционной классификации (от 11-12 до 14-15 лет). В этот самый короткий по астрономическому времени период, как отмечает Мухина В.С., подросток проходит великий путь в своем развитии: через внутренние конфликты с самим собой и с другими, через внешние срывы и восхождения он может обрести чувство личности.

Переход к подростковому возрасту характеризуется глубокими изменениями условий, влияющих на личностное развитие. Этими условиями являются изменение физиологии организма, отноше-

ния, складывающиеся у подростков с взрослыми и сверстниками, уровень развития познавательных процессов. В этот период формируется мировоззрение, нравственные убеждения, принципы и идеалы, система оценочных суждений, которыми подросток начинает руководствоваться в своем поведении.

Развитие подростков неравномерно: в одном и том же возрасте встречаются как акселераты («продукты» стремительного развития), так и ретардаты (чье развитие задержалось). На первый взгляд, у первых притязания, и возможности возникновения противоречий должны быть больше. Но советский психолог И.Кон пишет: «ретардаты чаще, чем акселераты, ощущают собственную неполноценность, считают, что родители их отталкивают и подавляют, к тому же стабильная потребность в опеке уживается в них с подростковым бунтарством, жадной автономии и желанием освободиться от внешнего контроля».

С вступлением в подростковый возраст у ребенка появляется повышенный интерес к самому себе, к тем изменениям, которые бурно происходят. Это способствует становлению его самосоз-

нения, иначе говоря, созданию образа Я.

Современный американский психолог Э.Эриксон подростковый возраст характеризует как время появления чувства своей неповторимости, индивидуальности. Подросток может создать образ Я весьма расплывчатым в силу неопределенности своей социальной роли и нечеткого представления о себе как о личности. Таким образом, формируется самооценка подростка, имеющая решающее значение во всей его дальнейшей жизни.

Самооценка подростка - это не только осознание своего индивидуального «Я», но и осознание своего отношения к этому «Я». Ориентация на самооценку, как показали исследования Е.И.Савонько, увеличивается с возрастом. Сформировавшись в подростковом возрасте, самооценка потом влияет уже на все аспекты отношений человека с действительностью. Устойчивая самооценка ведет к возникновению новой потребности - соответствовать ей. Она определяет жизненную позицию личности. Как подчеркивали А.И.Липкина и Л.А.Рыбак, самокритичность и самооценка являются неотъемлемыми компонентами познания человеком самого себя,

своих взаимоотношений с другими людьми и с окружающей действительностью.

Одной из самых важных особенностей подросткового возраста является формирование у детей своеобразного чувства взрослости как осознания и переживания своей готовности жить в коллективе взрослых в качестве полноправного участника. Формирование чувства взрослости сказывается в социальной сфере (наблюдается стремление постепенно освобождаться от влияния взрослых, тенденция к относительной независимости от них, самостоятельности), в моральной сфере (наличие собственных взглядов и суждений), в интеллектуальной деятельности (самостоятельность в усвоении знаний), в интересах, в характере развлечений, во внешнем облике и манере поведения (подражание взрослым).

Чувство взрослости выражается в отношении подростка к себе как уже к взрослому, в желании объективно утвердить свою взрослость, в претензии, чтобы и окружающие относились к нему так же, в стремлении оградить некоторые стороны своей жизни от вмешательства взрослых, отстаивать свои взгляды и убеждения, несмотря на противодействие взрослых.

Сознание собственной «взрослости» возникает не случайно. Подросток имеет все основания считать, что он уже не ребенок. Он чувствует общее нарастание своих сил и энергии, видит, как быстро увеличивается его рост, вес, физическая сила и выносливость. Подросток начинает осознавать, что его знания, навыки и умения становятся значительно более обширными, что кое в чем (в знании техники, иностранного языка) он начинает превосходить многих взрослых, даже своих родителей.

Наконец, подросток отдает себе отчет в том, что его участие в жизни взрослых становится значительно большим, чем в младшем школьном возрасте, - он зачастую несет весьма ответственные обязанности в семье. Все это так. Но дело в том, что подросток склонен явно преувеличивать значение этих сдвигов и изменений. Полезное и хорошее стремление подростков к самостоятельности, осложняясь чувством взрослости, может принять отрицательные формы сопротивления влиянию старших, непризнания авторитета взрослых, игнорирования предъявляемых им требований. Конфликты обычно и возникают на основе двойной ошибки: одни (подростки) перео-

ценивают свою взрослость, другие (родители) недоценивают и игнорируют ее.

Особенное напряжение во взаимоотношениях в неполной семье

отмечается в подростковом возрасте. Пока ребенок мал, у него обычно складываются очень глубокие, эмоциональные отношения с единственным из родителей, чаще - с матерью. Такая мать (а иногда и отец) как катастрофу воспринимает типичный кризис в своих взаимоотношениях с подростком, когда первоначальная гармония разрушается под мощными проявлениями индивидуальности последнего.

У матери, которая без отца воспитывает сына, возникают естественные страхи, что она, будучи женщиной, не сможет понять нужды сына или узнать, правильно ли он развивается и приспосабливается в социальном плане и как помочь ему в его проблемах. Женщина, считающая, что она прекрасно знает, как руководить противоположным полом, может перегнуть палку в применении этого своего знания, что вызовет либо бунт, либо безвольную покорность.

Когда мать признает, что она только женщина, это способствует

развитию рыцарства в ее сыне, независимо от того, четыре ему года или шестнадцать лет. Его желание угодить матери и помочь ей с лихвой компенсирует недостаток знания мужской натуры с ее стороны. Если все идет правильно, то сын сам инстинктивно отыщет свое мужское предназначение без постоянного руководства с ее стороны. Ее тревоги развеются, когда он добьется успехов дома, в школе и среди друзей.

Материнские сомнения, как правило, усиливаются, когда ее сын достигает переходного периода. Возможно, он станет более скрытным относительно своих друзей, девушек, своих мыслей и поступков. В нем пробуждаются, по крайней мере моментами, бурные эмоции. Он становится настроен бунтарски против некоторых преподавателей и других авторитетов. Он может дать понять матери, что поскольку она принадлежит к другому полу и другому поколению, то, стало быть, безнадежно отстала от времени и современной ситуации. К этому времени сын уже превышает ее ростом и размерами, что исключает возможность контролировать его поведение с помощью физического воздействия.

Дисциплина отныне может поддерживаться лишь с помощью моральных увещаний, а это все равно, что кататься на велосипеде, не держась за руль.

Романтическая привязанность к матери, столь сильно проявляющаяся в возрасте до шести лет, ощущается теперь чаще всего негативно - как неприятие всяких нежностей, на которые подросток тут же отстраняется. Ибо только "маменькин сынок" в таком возрасте чувствует себя вполне комфортно в материнской компании. В общем, мать, воспитывающая сына без мужа, в своих попытках держать подростка под контролем сталкивается с теми же самыми трудностями и проблемами, что и полная семья, только переживает их острее. Мы знаем, что подростка невозможно контролировать постоянными нотациями и угрозами наказания. Это только раздражает их и провоцирует на бунт. Слежка, подозрения и недоверие еще хуже; подросток ведет себя по принципу: "Она мне не верит, думает, что я плох, ну так почему бы мне не поразвлечься и не стать действительно плохим?" С другой стороны, в наше время многие родители из боязни серьезно конфликтовать с детьми притворяются, с самыми

лучшими намерениями, что им безразлично, что те вытворяют. А подростки на самом деле, в глубине души сознают свое незнание жизни и нуждаются в советах и руководстве родителей. Хотя обычно никогда в этом не признаются. Но они часто жалуются своим друзьям или доверенным взрослым, что хотят, чтобы родители давали им советы и наставления, как это делают родители их друзей. Подростки ощущают, что это один из аспектов родительской любви. Что касается отношений матери-одиночки с дочерью, то в чем-то эти проблемы будут подобны тем, что возникают с сыновьями, а в чем-то различны. Мать чувствует меньше сомнений в своей способности воспитывать дочь без отца, поскольку она уже выучила все, что надо знать о том, как растут девочки, ибо сама таковой была. Это уже само по себе преимущество, ибо уверенный в себе родитель с большей легкостью проводит воспитательный процесс, нежели сомневающийся, мнительный и тревожный. А девочка на протяжении всего своего детства будет иметь перед глазами образец для подражания, в соответствии с которым и будет себя формировать.

Все говорит о том, что девочка нуждается в отце точно так же, как и мальчик. В самом раннем детстве он ей нужен, чтобы узнать, как сильно мужчины отличаются от женщин - но, тем не менее, не являются чем-то совершенно чуждым и враждебным, - так что впоследствии они не будут для нее совершенными чужаками.

Воспитывать ребенка, не зависимо мальчика или девочку так же сложно и отцу-одиночке, так как психология мальчиков и девочек очень сильно различается.

Мы знаем, что ребенку нужны оба - отец и мать. Подросток, у которого нет одного из родителей, требует у оставшегося родителя большего внимания к себе. Но самое примечательное - это то, что ребенок может создать себе родителя, отвечающего многим его потребностям. Если ребенок продолжает видеться с ушедшим родителем или просто хорошо его помнит, то он может общаться с этим родителем в своем воображении в промежутках между визитами. Если ребенок не помнит ушедшего родителя, он может реконструировать его образ из того, что он о нем слышал, из того, чем он восхищается в знакомых взрослых того же пола, и из тех черт, какие он хотел бы видеть в

этом своем недостающем родителе.

Все говорит о том, что подросток нуждается в отце точно так же, как и в матери. Большинство родителей-одиночек обнаруживают, что они могут и самостоятельно воспитать сыновей или

дочерей, точно так же, как и родители в полных семьях. В некоторых случаях лежащая на мать или отца дополнительная ответственность, которую дети ощущают, формирует у детей необычайно зрелый и сильный характер.

Литература:

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı-2006.

2. Qədirov Ə.Ə. Yaş psixologiyası – Bakı-2002.

3. Сухомлинский В.А. Потребность человека в человеке. М.1978.

4. Адлер А. Воспитание детей Р-Д. 1998.

5. Андреева Т.В. Семейная психология. Уч. п. 2004.

6. Кон И.С. Психология юношеского возраста М.: Просвещение, 1979.

7. Крутецкий В.А. Психологические основы воспитания подростка в семье. М. 1974.

AİLƏDƏ VALİDEYNLƏRİN ROLU

Məqalə ailənin yeniyetmənin həyat tərzinə təsiri probleminə həsr olunmuşdur.

Ailə sosial faktorun əsasıdır. Ailədə olan münasibətlər insana təsir göstərir, onun gələcəkdə həyatını necə qurduğunu və hansı yol seçdiyini müəyyən edir. Hər bir insanın həyatında valideynlər böyük məsuliyyət daşıyırlar. Onlar uşağın tərbiyəsində, təhsilində və dünyagörüşünün inkişafında böyük rol oynayırlar.

THE PARENTS' ROLE IN FAMILY

This article examines the issue of influence of family on teena'er's life style.

According the article family is the main social factor which impacts on the personality development. Relationships in family also have an influence on psychological development. The parents play vital and key role in the life of each person. They give guidelines and models behavior for the child. With the help of parents child explores world and his/her actions imitates parent's behavior.

AİLƏ İLƏ BAĞLI GƏNCLƏRİN TƏFƏKKÜR TƏRZİNDƏ MEYDANA GƏLƏN DƏYİŞİKLİKLƏR

Sousan Aghajanbegloo

*AMEA-nın Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq
institutunun dissertantı, İİR Pəyamnur
universitetinin psixologiya müəllimi*

Iran İslam Respublikasında son bir neçə il ərzində ailənin formalaşmasında, quruluşunda və fəaliyyətində bir çox mühüm dəyişikliklər əmələ gəlmişdir. Bu dəyişikliklər cavanların xüsusiyyətinə, tərbiyə olunmasına və şəxsiyyətinin formalaşmasına, onların valideynləri ilə ailənin başqa üzvləri arasında əlaqələrinə çox böyük təsir göstərir. Evlənmədə və ailənin formalaşmasında ənənəvi amillər təbii meyillərdən, cüt-lüyə ehtiyacdən, uşaqların doğulmasından, tərbiyə edilməsindən, nəslin mövcudluğundan, bir-birinə möhtac olmaq əsasında həyat vasitələrini toplayıb yığmaqdan, ənənəvi və ictimai ehtiyacdən, öz ictimai sosial mövqeyini möhkəmləndirməkdən, öz iqtisadi vəziyyətini yaxşılaşdırmaqdan (xüsusilə, qadınlar) ibarətdir. Bu amillər hələ də öz yerində qalmaqdadır. Amma onların əhəmiyyət dərəcəsi dəyişmiş və başqa amillərdə özünü göstərməkdədir. (1; səh. 46)

Keçmişdə maddi amil evlənmə məsələsi üzərində hakim idi, amma

bu gün ülfət və məhəbbət amili daha çox ön plana çıxır. Ailənin təşkil edilməsində maddi amil cəmiyyətin ehtiyacına cavab verirdi. Camaat fikirləşirdi ki, hər bir gənc qadın və kişi evlənməlidir, yoxsa cəmiyyət tərəfindən qəbul edilməz. Evlənmə məsələsində bu maddi amil hələ də öz yerində qalmaqdadır. Amma, mənəvi və ruhi rol, təklif və yalqızlıqdan çıxmaq üçün psixoloji ehtiyac, həyat yoldaşı tapmaq amili də maddi amil qədər evlənmə məsələsində böyük əhəmiyyətə malikdir (2. s. 57).

Eşq məfhumu bugünkü evlənmə məsələlərində hər bir şəxsin ehtiyacına, mənəvi ruhi təhlükəsizliyinə, həyat yoldaşı əldə etmək probleminə cavab verir. Buna görə də eşq məfhumu evlənmək məsələsində xüsusi mövqeyə malikdir. Hər hansı bir ailədə eşq yoxdursa, orada kişi və qadın (ər-arvad) iki ayrı-ayrı şəxs sosioloji məcburiyyət nəticəsində bir dam altında müştərək bədbəxt həyat sürürlər, daim həyəcanda yaşayırlar. Bu ailələr ona görə qalmaqda yaşa-

maqda davam edirlər ki, vəziyyətin pisləşməsi, övladları üçün problemlər yaradılmasının və ictimai heysiyyatının itirilməsinin qarşısını alırlar. Amma əksinə, haradaki eşq vardır ailə həyatı hər iki tərəfin xoşbəxtliyinə səbəb olur, onlar ürəklə bir-birini qəbul edir, tam məhəbbətlə, bir-birinə tələlərini tapşırır, yaşayış şəraitlərini övladlarını böyütməklə təbii ölümə qədər davam edirlər (3. s. 98).

Son dövrdə gənclərin təfəkküründə meydana gələn dəyişikliklərdən biridə tənhalıqdır. Tənhalıq, yalqızlıq və ruhi tərki dünyalıq hissləri gənclərin əsas problemləri olmaqla qalmaqdadır.

Psixoloqlar qeyd edirlər ki, tənhalıq, özünə qarşı biganəlik probleminin həlli əsasən, insan şəxsiyyətinin inkişaf etdirilməsi, özünün insanlıq mənliliyini dərk etməsi, allaha etiqadın gücləndirilməsi, özünün daxili zatına ehtiramın artırılması ilə mümkündür. Bu elə bir problemdir ki, dünyanın maddi mədəniyyəti onu dərk etməkdə acizdir. Əksinə, İranın klassik mədəniyyəti özünə biganəliyə (tərkidünyalığa) qarşı bütün lazımi imkanlara malikdir.

Ürəyiyanımlıq və ailədə səmimi münasibətlərin möhkəmləndirilməsi araşdırdığımız bu problemdən kənar da deyildir. Bu insani-

mədəni yanaşmalara görədir ki, ailədə bir-birinə dolanmış düyünləri açmaq mümkün olur. Uşaqların yeniyetmələrin və valideynlərin münasibətləri möhkəmləndirilir və xalqın səadət yolu saflaşdırılır. Dünyada qəlbi məftun etmə özünə qarşı biganəlik (tərkidünyalıq) səmimi hisslərin gücləndirilməsi, özünü həsr etmə, ruhi mənəvi təhlükəsizlik insanlar arasında, xüsusilə, ailə üzvləri arasında həyatı əhəmiyyət daşıyır. Ailədə özünü-həsr etmə, səmimiyyət, eşq insan həyatında bir ehtiyac və mühüm bir məqsəddir (4. s.13).

Ailə həyatının təşkil edilməsinin əsaslar haqqında qeyd etmək lazımdır ki, ailə cütlüyü arasında həmahəngliyin mövcud olması, ailədə birliyin olmasının əsas amillərindən hesab olunmalıdır. Bu gün ağıllı və həyatı anlayan gənclər ailənin təşkil edilməsinin əsasını eşqdə, səmimilikdə, qarşılıqlı ülfətin qorunub saxlanılmasında görürlər. Bu da onların yəni hər iki tərəfin inkişaf edib xoşbəxt olması məqsədini daşıyır. Təbiidir ki, əgər bu əsas məqsəd həyatda özünü doğrultmazsa, ər və arvadın hər ikisinə ailə uğursuzluğu və nakamlıq nəsib olacaqdır (5., səh.140).

Gənclər arasında ayrılmağın və boşanmanın əsil səbəbini mütəxəssislər iqtisadi çətinliklərlə

əlaqələndirirlər. Bunun əksinə olaraq belə nəzərə çarpır ki, bu məsələdə ən mühüm amil ailə ocağına inamın zəifləməsi, qarşılıqlı anlaşmanın olmaması, ər-arvad arasında bir-birinə qarşı eşq və məhəbbətin olmamasıdır. Bunun açıq aşkar nümunəsini, eşq və məhəbbətin olmamasını, ailə həyatında, ər-arvad arasında eşqin həqiqi məfhumunun başa düşülməməsini Şimali Amerika cəmiyyətində görmək olar. 25 yaşdan 40 yaşadək ər arvadların 50%-dən çoxunun həyatı ayrılma və boşanma ilə qurtarır. Halbuki, heç bir maddi çətinlikləri yoxdur. ABŞ-ın 1996-cı il əhalinin ümumi siyahıyaalma statistikası məlumatlarına baxdıqda görürük ki, həqiqət belədir(6. s.63).

Gənclər arasında boşanmanın qarşısını almaq üçün psixoloqlar göstərir ki, evlənməmişdən qabaq təbii təcrübədə və insani əlaqələr zamanı gənclər bir-birilərini tanısınlar. Elə ki, bir-birilərinin şəxsi cazibəsini gördülər, öz dini qanuni meyarlarına əsasən, öz hislərini bildirərək daha çox özlərinin psixoloji sağlamlığını əldə etsinlər. Eyni zamanda onların müvəffəqiyyətli evlənmələri üçün yaxşıca başlanğıcyaranmış olsun, gələcəkdə möhkəm ailə həyatına malik olsunlar, yaxşı övladları

olsun və onlar da öz növbəsində öz valideynləri və başqaları ilə daha səmimi əlaqələr qurub yaratsınlar, uşaqları tərbiyə etsinlər (7. s.118).

Psixoloji cəhətdən uyğun şəxslərin bir-birinə məhəbbəti müvəffəqiyyətli evlənmənin əsasıdır. Cəmiyyətdəki iqtisadi çətinliklər, sosial təbəqələşmə müəyyən problemlər yaradır ki, onun da əlacı böyük yüklərin cavanların problemərinə qarşı baxışlarında, münasibətində dəyişikliklər yaranmazsa, iki cins arasında sağlam insani ülfət yaranma bilməz, onların evlənməsi formalaşma bilməz. Müvəffəqiyyətli evlənmə üçün əxlaqi və dini meyarlara bağlılığın zəruriliyi; Bu məsələdə də başqa insani məsələlərdə olduğu kimi oğlan və qızın ülfəti, əlaqələri qeydsiz, şərtsiz müdafiə olunmalıdır. Cavanlar romantik eşqə qapıldıqda onlar əxlaqi, dini və s. normalarının unudulması ailənin təşkil edilməsində sırf cavanlıq hissləri üzərində qurularsa, müvəffəqiyyətli evlənmə üçün lazım olan başqa amillər nəzərə alınmamış olar. Son nəticədə səhv buraxmaq, təcrübəsizlik halları, narahatlıq və boşanma hissləri yaranacaqdır. Beləliklə, həm evlənmədən qabaq oğlan və qızın əlaqələrində yaradılmış olan ifrat ənənəvi qadağalar və həm də açıq-saçıqlıq, hər şeyə sadə yanaş-

ma, diqqətsizlik cavanların gələcək həyatına ciddi təsir edəcək, onların ayrılmasına və boşanmalarına səbəb olacaqdır. Mötədil rəftar və düşüncə cavanların inkişaf etməsinin əlamətidir (8. s.43). Bu məsələdə miyanə xətdə hərəkət etmək və dəyərləri qorumaq elə bir böyük işdir və hünərdir ki, cavanların tərbiyə edilməsi, şəxsiyyətinin formalaşdırılması və ağıllandırılması ilə əldə edilir. Böyük və dəyərli hədəf və məqsədə yetişmək üçün yorulmadan ayıq-sayıq olmağa, həvəsləndirməyə, axtarışa möhtacdır. Özlərini belə bir inkişaf həddinə çatdıran gənclər həqiqi xoşbəxt həyata çata bilərlər. Ailə münasibətində kişi-qadın münasibətlərində baş verən dəyişikliklərdən danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, dünyanın hər yerində baş vermiş bu dəyişikliklər, yeniyetmələrin, gənclərin inkişafına və həyatına da təsir göstərmişdir. Bu dəyişiklik qərb ölkələrində daha kəskin olmuşdur. Bu dəyişikliyin əsil səbəbi kişilərin ixtiyarlarının (hüquqlarının) azalması, qadınların hüquqlarının və səlahiyyətlərinin artması və övladların istəklərinin ön plana çəkilməsidir.

İranda da bu cür dəyişikliklər baş vermişdir. Amma elə olmamışdır ki, qərbdə olduğu kimi patriarxat cəmiyyət matriarxat bir cəmiyyətə

çevrilsin, ya da övladların istəklərinin ön plana çəkilməsi ilə onlara qarşı diqqətsizlik yaransın. Müasir dövrdə ailədaxili münasibətlərdə əsaslı dəyişikliklər baş vermişdir. Bir tərəfdən isə Yeni dünyanın görünməmiş iqtisadi, elmi, inkişafı rabitə əlaqələrinin yayılması uşaqların, yeniyetmələrin, cavanların və başqalarının üzünə açılmışdır və bu çox güclü və cəlbəddir.

Araşdırmalar göstərir ki, inkişaf etmiş sənaye ölkələrində ər-arvad əlaqələrində dəyişiklik yaradan amilləri aşağıdakı şəkildə şərh etmək olar. Qərb ölkələrinin ailə münasibətlərində dəyişikliyin yaranmasının əsas amili feminizm və ya qadınlığa meyillik cərəyanıdır. Bu da əsasən özünü müdafiə və ya qadının kişi üzərində hakimliyi əsasında qurulmuşdur. Amma bu cərəyan qadınla kişinin hüquq bərabərliyi, qadınların azadlığı adı altında fəaliyyət göstərir. Burada doğru olan əsas məsələ qadınla kişinin hüquq bərabərliyi məsələsidir. Doğru olmayan isə burada qadın azadlığında əsas məqsəd "hər cür azadlıqdır"(9. s.44).

Sənaye ölkələrində evlənmə məsələsi getdikcə mürəkkəbləşir. Məsələn bir çox Qərb ölkələrinin bəziləri, hətta evlənməyə belə cürət etmirlər. Onlar fikirləşirlər ki, bir-

dən arzuolunmaz bu cür qadınlara giriftar (düçar) olurlar. ABŞ statistika komitetinin məlumatına əsasən, (1990) (10.s.104). 1945-ci ildə ABŞ-da hər min nəfər içərisində 12,5 evlənmişdir. 1994-cü ildə hər min nəfər əhali içərisində bu rəqəm 8,5 qədər azalmışdır. Həmçinin, statistikaya uyğun olaraq 30 yaşlı kişi və ya qadınların müvafiq olaraq 30-35% ailə qurmurlar və tək yaşayırlar. Əgər rəsmi evlənməyən və fərdi şəkildə yaşayanları da buraya əlavə etsək, təqribən Amerikada kişi və qadınların yarısı 30 yaşına çatmalarına baxmayaraq evlənməmişlər(11., səh.119).

Sənaye ölkələrində boşanma məsələsi də problemdir. Tədqiqat göstərir ki, qanuni evlənməyən amerikalı qadın və kişilər daha çox ixtilafçılara, ailələrinin dağılması təhlükəsi ilə üzləşir, adət-ənənəyə az riayət edir, ailə ülfəti gözləmir, daha çox fərdiyyətçiliyə varır, müştərək həyatlarında cinsi öhdəliyə riayət etmir, ailənin qorunub saxlanılmasında az müvəffəqiyyət qazanırlar, gələcəkdə boşanma və ayrılma halları onlar içərisində daha çox olur. (Şoen, Vanik 1993, Tomson, Kole 1992, Domares, Rano 1992)

İranda evlənmə və boşanma nisbətini göstərən cədvəl (4., s 22)

№	Bölgələr	Toplam		Şəhər		Kənd	
		Evlənmə	Boşanma	Evlənmə	Boşanma	Evlənmə	Boşanma
1	Şərqi Azərbaycan	% 14	% 0,09	% 77	% 0,08	% 0,57	% 0,01
2	Qərbi Azərbaycan	% 1,17	% 0,09	% 0,67	% 0,06	% 0,5	% 0,02
3	Ərdəbil	% 1,25	% 0,08	% 0,05	% 0,07	% 0,30	% 0,00
4	İsfahan	% 1,08	% 0,14	% 0,97	% 0,13	% 0,11	% 0,00
5	İlam	% 0,96	% 0,03	% 0,03	% 0,10	% 0,12	% 0,00
6	Buşəhr	% 1,16	% 0,11	% 0,10	% 0,10	% 16	% 0,00
7	Tehran	% 0,99	% 1,18	% 0,93	% 0,89	% 0,06	% 0,5
8	Çaharmahal	% 1,00	% 0,03	% 0,86	% 0,03	% 0,14	% 0,00
9	Xorasan	% 1,24	% 0,13	% 0,81	% 0,1	% 0,44	% 0,02
10	Xuzestan	% 1,26	% 0,09	% 0,75	% 0,08	% 0,30	% 0,01
11	Zəncan	% 1,11	% 0,07	% 0,62	% 0,05	% 0,47	% 0,02
12	Semnan	% 1,0	% 0,07	% 0,73	% 0,06	% 0,26	% 0,01
13	Sistan	% 0,81	% 0,03	% 0,63	% 0,02	% 0,18	% 0,00
14	Fars	% 1,10	% 0,11	% 0,87	% 0,10	% 0,23	% 0,01
15	Gom	% 1,22	% 0,16	% 1,21	% 0,16	% 0,00	% 0,00
16	Kürdistan	% 0,57	% 0,17	% 0,86	% 0,12	% 0,71	% 0,05
17	Kerman	% 1,16	% 0,09	% 0,81	% 0,08	% 0,35	% 0,01
18	Kərmanşah	% 1,15	% 0,14	% 1,10	% 0,14	% 0,05	% 0,00
19	Kahkuliyyə	% 1,06	% 0,06	% 0,40	% 0,03	% 0,66	% 0,03
20	Gilan	% 1,23	% 0,09	% 0,85	% 0,07	% 0,38	% 0,01
21	Lorestan	% 1,15	% 0,09	% 0,93	% 0,08	% 0,22	% 0,01
22	Mazəndəran	% 0,81	% 0,07	% 0,85	% 0,06	% 0,23	% 0,01
23	Mərkəzi	% 1,14	% 0,12	% 1,00	% 0,12	% 0,16	% 0,00
24	Hormozgah	% 0,92	% 0,08	% 0,46	% 0,06	% 0,46	% 0,02
25	Həmədan	% 13,35	% 1,16	% 11,04	% 1,10	% 2,30	% 0,06
26	Yazd	% 1,16	% 0,05	% 1,02	% 0,05	% 0,14	% 0,00

Avropa və Şimali Amerika ailələrində boşanma və ayrılma halları deyilənlərdən daha çoxdur. Amerikada boşanma halları başqa ölkələrə nisbətən daha çoxdur. Amerikanın 1996-cı il statistika məlumatı göstərir ki, 1910-cu ilə müqayisədə 1994-cü ildə boşanma halları 9 dəfə artmışdır. 25-lə 40 yaş arasında evlənənlərin 50%-i boşanır. Bu boşanma hallarının 2/3 övlad olmadığına görə baş verir. Digər tərəfdən qərb ölkələrinin qanunları təqribən bütün boşanma hallarında uşaqlara qayğı göstər-

mək qadınlara tapşırılır. Ataların uşaqların böyüdüüb-tərbiyə edilməsində heç bir iştirakı olmur. Bu isə uşaqların böyüdüüb tərbiyə edilməsində ən qorxulu amildir.

Gənclərdə 40% evlənmə və 4,62% boşanma görülməkdədir. Şəhərlərdə yaşayan 20-35 yaş arası gənclərin sayı 8942000 nəfər və eyni yaş qrupda və kəndlərdə yaşayanlar isə 4969000 nəfərdir. Toplam ölkədə bu yaş qruplarında 13911000 nəfər vardır (bu da % 23-dür). Ayrıca Gom kəndində evlənmə və boşanmanın olmamasının səbəbi buralarda imam nikahı evlənmə və boşanmalarda gərəkli olmasıdır(11., səh.32).

Ailə problemlərinin sosial-psixoloji yanaşma çərçivəsində hərtərəfli tədqiq edilməsi, öyrənilməsi aktual, daim yeniləşən yeni məna və məzmun kəşf edən bir məsələ kimi özünü göstərir. Hazırda bütün dünyada ailə həyatının ciddi böhranla üzləşməsi və getdikcə deqradasiyaya (tənəzzülə) uğraması, dünya ölkələrini, nüfuzlu beynəlxalq təşkilatları narahat edən aktual məsələlərdən biri kimi çıxış edir. Bir çox ölkələrdə ailə həyatının ənənəvi, müqəddəs obrazının itirilməsi, xüsusən nəsil artımının, yeni nəsilin tərbiyəsində yönələn diqqətin əhəmiyyətli dərəcədə zəifləməsi, bir çox Qərb ölkə-

lərində ailədə qarşılıqlı sədaqət - ailəyə ülvi bağlılıq hissənin itirilməsi, həm sosial münasibətlər çərçivəsində, həm də ailə həyatında ciddi problemlərin yaranmasına, kəskin böhranın baş verməsinə gətirib çıxarmışdır. Bu baxımdan, bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə əmək ehtiyatlarının qorunması və inkişafı, səmərəli sosial-demoqrafik siyasətin həyata keçirilməsi, cəmiyyətdə sağlam ictimai mühitin tərbiyə edilməsi, ailə həyatının sağlamlaşdırılması, ailənin yüksək mənəvi və əxlaqi dəyərlər üzərində qurulması bu ölkələrin gələcək sabitliyini və tərəqqisini təmin etmək baxımından həyati əhəmiyyətə malikdir.

Ailədə şəxsi münasibətləri öyrənərkən hisslər aləminə xüsusi diqqət yetirirlər. Gündəlik həyatda hər birimiz sevgi, nifrət, qısqancılıq, qürur, məyusluq və bu kimi digər hissləri keçiririk. Söhbət ondan gedir ki, bu hisslər bütün insanların, xüsusən, gənclərin və gənc ailələrin həyatında əhəmiyyətli rol oynayır. Əgər insan kimisə sevdini deyirsə və bunu tez-tez təkrar edirsə, demək onun hissləri məqsədyönlüdür və daimi xarakter daşıyır. Bu deyilənlər və ya onun fikirləri müvafiq cəstlər və hissi yaşıntılarla müşayiət olunursa, demək onun fikirləri həqiqətə uyğundur (10. s.36). Müxtəlif psixoloji

yanaşma istiqamətləri belə faktları adətən fərqli şəkildə qiymətləndirirlər. Məsələn, birbaşa davranış üsullarına istinad edən biheviolistlər hesab edirlər ki, insanın şəxsi əlaqələri və şəxsi hissləri bu və ya digər şəxsin konkret şəraitdə onun üçün nə dərəcədə əhəmiyyət

kəsb etməsindən asılıdır. Bu mənada hisslər ailəyə, şəxsi həyata, işgüzar münasibətlərə və ictimai davranışa bağlı olmasından asılı olmayaraq, bu və ya digər faktın, şəxsin və hadisənin insan üçün nə dərəcədə əhəmiyyətli olmasını əks etdirir.

Ədəbiyyat:

1. Evlənmə. Sosial təminat təşkilatının nəşri. № 23, Tehran.2005

2. Camesenasive zənan. Bamla Əyyub (Kleru Valas Tərcumeye Məniie Nəcm Əraqi, Tehran, nəşr Ney, 2008. 239 s.

3. Menaghan, E. Measuring coping effectiveness: a panel analysis of marital problems and coping efforts. *Journal of Health. and social Behaviour*, 2002. pg. 23, 220-234

4. Babazadə Əli Əkbər. İslamda evlənmə və ailə hüququ. Tehran, 1999.415 s.

5. Eric Fromm. Eşg yeterli değil, Azadi Yayınları, Tehran, 2004. 312 s.

6. Pearlin, L. I., & Schooler, C. The structure of coping. *Journal of Health. and social Behaviour*, 1999. pg. 19, 2-219.

7. Goldberg, D. P. The detection of psychiatric illness by ques-

tion naire. *Maudsley Monograph*, 21, oxford University Press. 1984. pg. 446

8. Linda and Çarlı Bloom. Kaş Evləndiyim zaman Bunlan bilseydim, Marri LTD. NewYork. 2004. pg. 8, 111-119.

9. Holohan, C. J., Moos, R. H., Holohan, C. K., & Brennan, P. L. social support, coping and depressive symptoms in a late middle-aged sample of patients cardiac illness. *Health. Psychology*, 1995. pg.14, 152-163.

10. Piko, B. Gender differences and similarities in adolescents ways of coping. *Psychological Record*, 2008. pg. 51, 223-236 .

11. Somerfield, M. R. & McCrae, R. R. Strees and coping research. *American Psychologist*, 2006. pg.55, 620-625 .

ИЗМЕНЕНИЯ, ОКАЗЫВАЮЩИЕ ВЛИЯНИЕ НА ПЛАНЫ МОЛОДОГО ПОКОЛЕНИЯ ПО СОЗДАНИЮ СЕМЬИ

В течение последних лет произошло немало существенных изменений, связанных с формированием, созданием и деятельностью семьи. В Исламской республике Ирана эти изменения оказывают весьма серьезное влияние на воспитание характера представителей молодого поколения, их отношениям с родителями и другими членами семьи. При создании семьи играют роль любовные чувства и материальные вопросы, в прошлом решающую роль играли материальные вопросы. Однако же на сегодняшний день во главу угла встают чувства любви и взаимной симпатии.

Сегодня понятие любви становится основным фактором при создании семьи. Создание семьи не происходит при неразделенных чувствах или несложившихся отношениях. Сложившаяся на сегодняшний день путаница приносит безразличие по отношению к себе. Важными целями являются вопросы посвящения себя семье, искренность и любовь.

40 % молодежи хотят создать семью, а 4,62% - расторгнуть брак. Количество представителей молодого поколения в возрасте 20 – 35 лет, проживающих в городах, составляет 8924000 человек, а их сверстников, проживающих в сельской местности – 4969000 человек. В целом в стране проживает 13911000 представителей молодого поколения (что составляет 23 %). В отдельном селении Гом является обязательным участие имама при заключении или расторжении брака. Разностороннее изучение проблем семьи с точки зрения социально-психологического подхода представляется актуальной, постоянно изменяющейся задачей, открывающей новые аспекты и содержание.

THE CHANGES INFLUENCING PLANS OF YOUNG GENERATION ON CREATION OF A FAMILY

For the last few years there were many the essential changes connected with formation, creation and family activity. These changes make rather serious impact on education of character of representatives of young generation, to their relations with parents and other members of a family. At family creation play a role love feelings and material questions, in the past the main role was played by material questions. However for today in the head of a corner there are feelings of love and mutual liking.

The 40 % of youth wish to create a family, and 4,62 % - to dissolve a marriage. quantity of representatives of young generation at the age of 20 - 35 years living in cities, makes 8924000 persons, and their contemporaries living in a countryside - 4969000 persons. As a whole in the country lives 13911000 representatives of young generation (that makes 23 %). In separate settlement Gom participation of the imam is obligatory at the conclusion or divorce. Versatile studying of problems of a family from the point of view of the sotsalno-psychological approach is represented the actual, constantly changing problem opening new aspects and the maintenance.

GƏNC QIZLARIN ŞƏXSİYYƏTİNİN FORMALAŞMASINDA AİLƏNİN ROLUNUN SOSIAL- PSIXOLOJİ TƏHLİLİ

Qurbanəliyeva P.S.

BDU- nun psixologiya kafedrasının magistrantı

Səxsiyyət sosializasiya prosesinin məhsuludur. Məhz buna görə də şəxsiyyətin sosializasiya prosesi psixologiya elmi qarşısında duran mühüm, eyni zamanda kifayət qədər diqqəti cəlb edən problemlərdən biridir. Bu tipli tədqiqatların aparılması bir tərəfdən şəxsiyyətin formalaşması, sosiallaşması prosesinin psixoloji qanunauyğunluqlarını nəzəri cəhətdən aydınlaşdırmağa şərait yaradır, digər tərəfdən isə əldə edilmiş nəticələrin təlim- tərbiyə prosesində nəzərə alınmasına imkan verir.

Bu sahədə tədqiqat aparən alimlər sosializasiya anlayışını müxtəlif mənalarda şərh edir. Bu baxımdan anlayışın psixoloji məzmununu öyrənmək üçün mötəbər mənbə hesab olunan psixoloji lüğətə müraciət edək. Orada göstərilir ki, “Sosializasiya- elə bir prosesdir ki, fərd onun vasitəsilə biliklər, dəyərlər, sosial vərdişlər və sosial həssaslıq əldə edir və bunlar ona cəmiyyətə inteqrasiya etməyə, orada özünü lazımi şəkildə aparmağa imkan verir”. Məsələyə bu aspektdən yanaşsaq qeyd etmək

olar ki, bu tərif bütün yaşlardan olan insanlara eyni səviyyədə şamil edilə bilər. Yəni sosializasiya həyat təcrübəsidir. Belə ki, şəxsiyyətin cəmiyyətdə inkişafı çoxcəhətli bir prosesdir. Şəxsiyyət ictimai münasibətlər sferasına daha geniş daxil olur, onun insanlarla və ictimai həyatın müxtəlif sahələri ilə əlaqələri genişlənir və dərinləşir, məhz bunun sayəsində o ictimai təcrübəyə yiyələnir, onu mənimsəyir və öz sərvətinə çevirir. Şəxsiyyətin inkişafı prosesinin bu cəhəti adətən onun ictimailəşməsi (sosializasiyası) kimi xarakterizə olunur.

Sosiallaşma həmçinin fərdin davranış nümunələrini, norma və dəyərləri, müvcud cəmiyyətdə onun uğurlu fəaliyyəti üçün zəruri olanların mənimsənilməsi prosesidir. Bəzi alimlərin fikrincə şəxsiyyətin sosiallaşması fərdin cəmiyyətə, müxtəlif tipli sosial birliklərə inteqrasiyası prosesidir. Bu proses fərdin sosial norma və sərvətləri mənimsəməsi sayəsində mümkün olur. Həmin norma və sərvətlərin əsasında şəxsiyyətin sosial cəhətdən əhəmiyyətli xüsusiyyətləri formalaşır. Başqa sözlə, sosiallaşma

prosesində insan mədəniyyət və sosial münasibətlər aləminə daxil olur və şəxsiyyət müəyyən sosial qrupun nümayəndəsi kimi formalaşır (1; səh.100).

Aparılmış tədqiqatların təhlilindən çıxış edərək qeyd etmək olar ki, tədqiqatçıların bəziləri bu prosesi uşağın psixi inkişafı, bəziləri uşağın sosiallaşması, bəziləri uşağın sosializasiyası, hətta bəziləri kürpənin insanlaşması prosesi kimi qəbul edirlər. Məsələn, Piaje qeyd edir ki, dünyaya gələn kürpə hələki, insan deyil, o tədricən insanlaşmalıdır. Məşhur rus psixoloqu Vıqotski Piajeyə etiraz edərək qeyd edir ki, kürpə milli keyfiyyətlərə malik olan iki şəxsin (valideynlərin) balasıdır. O, bəşər övladıdır və bir neçə il insan himayəsinə mühtacdır. Tədqiqatçıların sosializasiya anlamına verdikləri tərifdən belə bir mğlahi-zə yaranır ki, şəxsiyyətin sosializasiyası uşağın sosiallaşması, başqa bir baxımdan psixi inkişafı kimi qəbul edilməlidir, bu prosesi tənzim edən amillərin və tərbiyənin (xüsusilə cinsi tərbiyənin) mühüm rolunu qeyd edirlər. Uşağın sosializasiyası xeyli mürəkkəb, çox çalarlı və multifaktorlu prosesdir. Uşağın sosializasiyası dedikdə həm uşağın fiziki inkişafı- başqa tərzdə desək nizamsız hərəkətlərinin təd-

ricən ixtiyariləşməsi, sosial məzmun kəsb edərək əşyavi əmələ gəlməsi, həm olar-olmazı anladıqca sosial məzmunlu fəallığın yaranması, digər tərəfdən mühiti qavradıqca təkmilləşən psixi inkişafı və mühitlə əlaqə prosesində uşaq şəxsiyyətinin formalaşması kimi qəbul edilməlidir. (5; səh. 18)

Sosializasiya prosesi insan ana-dan olandan ömrünün sonuna qədər davam edir. Buna uyğun olaraq şəxsiyyətin sosializasiyası hər yaş dövründə özünəməxsus psixoloji çalarlar kəsb edir. Bu proses gənclik dövründə də özünəməxsus sosial- psixoloji xarakter kəsb edir. Bu isə həmin dövrün yaş xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır.

Gənclik insan həyatında yeniyetməlik dövrünün başa çatması, insanın fiziki cəhətlərinin yetkinləşməsi, özünəməxsus yüksək keyfiyyətlərin formalaşması dövrüdür. İnsanın yaşlılıq həyatı məhz bu dövrdən başlayır. Bu dövr özünüdərkətmə, mənlilik şüurunun və dünyagörüşünün formalaşması mərhələsi, məsul qərarların qəbul edilməsi mərhələsi, dostluğun, məhəbbətin, intim yaxınlığının yüksək qiymətləndirildiyi insani yaxınlıq mərhələsi kimi qiymətləndirilir.

Gənclik dövrünün başlanması və sonu haqqında müxtəlif fikirlər irəli sürülür. Onların içərisində

daha çox qəbul olanı 14-15 yaşından 21 yaşına qədər olan dövrüdür. Psixoloqlar həmin dövrün iki mərhələdən keçdiyini qeyd edirlər: ilkin gənclik (15-17 yaş) və yetkin gənclik (18-21 yaş). Bəzi mütəxəssislər yetgin gəncliyə 18-25 yaş dövrünü aid edirlər. Fikrimizcə gəncliyi sadəcə olaraq bioloji yetginliyin müəyyən həddə çatması kimi xarakterizə etmək olmaz. Gəncliyin formalaşması həm bioloji, həm psixoloji, həm psixoseksual, həm də sosial amillərin təsiri altında baş verir. Bunların içərisində gənclərin bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında sosial- psixoloji amillər xüsusi yer tutur. Ona görə də gəncliyi sosial-psixoloji hadisə kimi qeyd etmək olar.

Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, sosial baxımdan gənclər ictimai münasibətlər qovuşuğunda həmin münasibətləri mənimsəməklə sosiallaşırlar. Nəticədə bu dövrdə gənclər ictimai münasibətlərin məcmusu kimi yetişir, həyat hadisələrinə fəal mövqedən yanaşırlar.

Bütövlükdə götürdükdə gənclik dövründə şəxsiyyət biososial- psixoloji varlıq kimi formalaşır. Gənclərin davranışında təşəbbüskarlıq, prinsiplilik, məsuliyyət-lilik yüksəlir. Onların intellektual fəaliyyətlərində, qabiliyyətlərinin

inkişafında əsasən irəliləmiş, sosial-psixoloji varlıq kimi formalaşma baş verir.

Məşhur tədqiqatçı E.Şpranger özünün “Gənclik dövrünün psixologiyası” əsərində gənclik dövrünün 3 tipini qeyd edir. Birincisi, kəskin dəyişikliklərlə (daxili və xarici münasibətlərin mövcudluğundan yaranan) xarakterizə olunur. Bu isə “gənclik yenidən doğulmadır” adlı məşhur metaforada özünü göstərir. İkinci tip – yeniyetmənin şəxsiyyətində yetgin cəmiyyətin norma və dəyərlərinin mənimsənilməsi rəvan, səlis, daimi, gözəçarpmaz dəyişikliklərlə baş verir. Üçüncü tip – birinciyə uyğun olaraq kifayət qədər tez psixoloji yenidənqurmanı özündə ehtiva edir.

Amerika tədqiqatçısı K. Konradın fikrincə gənclik dövrünün axarı və yaş xüsusiyyətləri üzvi, konstitusional xüsusiyyətlərdən asılıdır. şizoid tipli şəxsin gəncliyi dramatik və xəstə keçir. Belə ki, onun yaş dövrü çətinlikləri fərdi-tipoloji xüsusiyyətlərlə dərinləşir. Əksinə, tsikloid şəxsiyyət tipi gənclik həyəcanını zəif, yüngül formada keçirir, belə ki, bu xarakter tipi introspeksiya, özü haqqında əzabverici düşüncələrə meyilli olmur. (6; səh. 56)

Qeyd etmək lazımdır ki, gənclik dövründə özünü göstərən bir çox

xüsusiyyətlər həmin gəncin ailədəki tərbiyəsindən asılı olur. Bu o deməkdir ki, həmin gənc uşaq vaxtı necə tərbiyə olunub. Uşağın sosializasiyası xeyli mürəkkəb və çoxamilli prosesdir. Bu mürəkkəb prosesi araşdırarkən prosesin gedişini, mexanizmlərini, təsiri vacib hesab edilən bəzi amilləri araşdırmaq məqsədəuygundur. Uşağın sosializasiyasını şərtləndirən əsas amillərdən biri yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi ailə tərbiyəsidir. “Ailə tərbiyəsi uşağın sosializa-siyasının ən mühüm amillərindən biridir” (prof. H.Əlizadə) Göründüyü kimi, uşağın psixi inkişafı, sosiallaşması onu əhatə edənlərin mədəni inkişaf səviyyəsindən, həmin mühitdə mövcud olan adət və ənənələrdən asılı olaraq təşkil edilir. Əlbətdə məqsədyönlü tərbiyə ailə mühiti ilə bağlıdır. Bu baxımdan ailə cəmiyyətin əsasını təşkil edir. O, ictimai təcrübənin toplanması, mənimsənilməsi və gələcək nəsle verilməsi prosesində iştirak edir. Ailə adamlara davranış mədəniyyəti öyrədir. (Ə. Qədirov)

Hazırkı şəraitdə milli xüsusiyyətlər, adət və ənənələrin mühafizə olunması və həyata keçirilməsi, ümumən gəncliyin (o cümlədən yeniyetmə və böyük məktəb yaşlı qızların) onu nə dərəcədə və nə səviyyədə mənimsəməsi, onların

tərbiyəsi, şəxsiyyət kimi formalaşması prosesində ailənin rolu məsələsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Ailə kiçik bir dövlətdir və hər bir dövlətin öz qayda-qanunları olduğu kimi, hər bir ailənin də öz qanunları, adət-ənənələri vardır. Bu baxımdan ailədə uşaqlar bu prosesi necə görürlərsə, eləcə də dərk edir, bu prosesdə böyüyüb boya-başa çatırlar və həmin prosesi gördüyü kimi gələcək nəsle ötürürlər. Bu milli adət-ənənələrimizin gələcək nəsle ötürülməsində gənc qızların rolu olduqca böyükdür. Çünki onlar gələcəyin analarıdır. Ona görə də ailədə qızların bir şəxsiyyət kimi formalaşmasına təsir gösərən sosial-psixoloji amillərə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır.

Aparılmış psixoloji tədqiqatların təhlilindən aydın olur ki, uşaqlarda əxlaqi bilik və anlayışların inama çevrilməsi üçün həmin bilik və anlayışların davranış motivləri və onlara uyğun əxlaqi adətlər sistemində möhkəmləndirilməsi tələb olunur. Necə davranmaq, necə hərəkət etməyi dərk etməklə adət edilmiş davranış arasında müəyyən ziddiyyət mövcud olur. Bu ziddiyyəti aradan qaldırmaq yalnız qızların müvafiq davranış təcrübəsinə yiyələnməsi nəticəsində mümkün ola bilər. Əxlaqi təcrübəni isə qızlar davranışındakı müqaa-

yisələr sayəsində, başqa sözlə, müəllim və valideynlər tərəfindən uşaqların müxtəlif, lakin mahiyyətə oxşar həyati situasiyalarda təşkil olunmuş hərəkət və davranışları zamanı əldə edirlər. Psixoloqlar uşaqların bu cür davranış təcrübəsini- praktik fəaliyyətini onların emosiyaları ilə əlaqələndirməyi vacib hesab edirlər. Bu zaman emosiyalar vətənpərvərlik və dostluq, humanizm, borc, məsuliyyət, yoldaşlıq və dostluq, xeyirxahlıq, sədaqətlik, düzlük, doğruluq və s. kimi əxlaqi hisslərin formalaşmasına müsbət təsir göstərir. Adətən əxlaqi hisslərin yaranmasına nail olmaq, həmin keyfiyyətləri tərbiyə etmək üçün onların uşaqlar tərəfindən fəaliyyət prosesində mənimsənilməsi və həyata keçirilməsi tələb olunur.

Bütün bunlar onu güstərir ki, gənc qızların mənəvi dünyasının (həmçinin gənc oğlanların) təşəkkülü ailədə formalaşır. Valideynlər qızların tərbiyəsində lap kiçik yaşlarından daha məsuliyyətlə yanaşırlar. Bəzi valideynlər kiçik yaşlı qızların davranış və rəftarına ciddi yanaşır və onun hər uşaq nadincliyini böyük qəbahət kimi qiymətləndirir və onun qarşısında yaşlı qızlara məxsus tələblər qoyurlar. Bu zaman isə valideynlərin öz qızlarına yaşlı qız kimi baxması,

onu həddindən artıq sıxışdırması qızın şəxsiyyətinin düzgün təşəkkülünə mənfi təsir göstərir.

Bəzi valideynlər isə qızlarının inkişafının psixoloji xüsusiyyətlərini bilmədikləri üçün qızlarının yetgin yaşına çatmasına baxmayaraq ona həmişə uşaq kimi baxır, onun davranış və rəftarında özünü göstərən nöqsanlara “uşaqdır” deyərək göz yumur və psixoloji baxımdan heç bir təsir göstərmirlər.

Bu baxımdan ailədə qızlara göstərilən hər iki münasibət gənc qızın şəxsiyyətinin təşəkkülünə, onun mənəviyyatının düzgün formalaşmasına psixoloji baxımdan heç bir təsir göstərmir. Ona görə də qızların tərbiyəsində ilk sosial qrup kimi ailədə yaşayacaq uşağın psixoloji xüsusiyyətlərinin nəzəri alınması və onun həyatla əlaqələndirilib mahiyyətinin anladılması gənc qızın mənəvi inkişafına müsbət təsir göstərir. Gənc qızların mənəviyyatının təşəkkülü çoxsahəli və mürəkkəb bir prosesdir. Bu zaman onların həm yaş xüsusiyyətləri, həm də fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır. Gənclərdə mənəvi keyfiyyət haqqında təsəvvürlərin möhkəmləndirilməsi əksər hallarda onların düşdüyü şəraitin sosial-psixoloji çalarlarından asılıdır.

Uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasında ailə uzun müddət ərzində əsas rol oynayır. Məlumdur ki, insanın xarakterinin, əməyə, mənəvi, ideya və mədəniyyət sərvətlərinə münasibətinin əsasları ailədə formalaşır.

Ailədə qızların şəxsiyyətinin formalaşmasında, eləcə də onların ailə həyatına hazırlanmasında onların ailədə tutduqları mövqe, hüquq və vəzifələri, ailənin qayğı və problemlərinin müzakirəsində iştirak edib- etməməsi, ailədə daim yerinə yetirdiyi tapşırığın olub-olmaması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu ilk növbədə onunla şərtlənir ki, qızlarının yaşlılıq hissini formalaşmasında onların yaşlılarla münasibətinin yaranmasında bu amillərin rolu böyükdür.

Qadının bəzəyi, zinyəti ilk növbədə onun qadınlıq keyfiyyətlərinə malik olmasıdır. Bu aksiomadır. Lakin bu anlayışı düzgün başa düşməyən qadınlar da az deyil. Bəzən görürsən ki, arvad ərinin düşüncələrinə şərik olmur, hətta öz hörmətsizliyini - kiminləsə söhbətini, elədiyi işləri gizlədir, ərinə yalan danışır və beləliklə də onun bu hadisələri izləyən qızına örnəyi təbii ki, xoşagəlməz, arzuolunmaz hallar yaranmasına gətirib çıxarır.

Psixoloq və pedaqoqların belə bir fikri ilə razılaşmamaq olmaz ki,

məişətimizi içəridən gəmirən bütün çəkişmələr, dedi-qodular, mübahisələr, pis niyyətdən baş vermir, çox şey öz davranışına fikir verməməkdən, pis tərbiyədən doğur. Gənc qızların şəxsiyyətinin formalaşmasında valideynin şəxsi nümunəsi tərbiyə işində son dərəcə böyük rol oynayır. Qızlar ata və ananın münasibətləri timsalında sosial təcrübəni mənimsəyirlər. Valideynlər özlərinin zahiri görkəmləri, maraq və meylləri ilə gənc nəslə mühüm təsir göstərir. Əgər ana geyim mədəniyyətinə bayağı nöqtəyi nəzərlə yanaşarsa, bu onun qızı üçün adi hala çevrilə bilər. Bər-bəzəyə aludəçilik, kosmetikada ifrata varmaq diqqəti gündəlik cəlb edərsə, bu, böyüyən, qız uşağı üçün də qəribə görünməyə bilər. Elə buna görə də belə bir fikrə biz də şərik çıxırıq ki, insanın gündəlik davranışı onun, ümumiyyətlə, dünyaya, adamlara, müasir cəmiyyətə necə baxmasından çox asılıdır. Belə bir baxış körpəlikdən ana örnəyinin mayasından qidalanır, boya-başa çatmış gəncin davranışında, əqidəsində, idealında öz möhkəm yerini tutur. Bu isə gəncliyimizin-qızlarımızın şəxsiyyətinin formalaşmasında arzuolunmaz nəticələrə gətirib çıxarır.

Bir cəhət də var ki, rahatlığını, istirahətini, öz bədən formasını

poz mamaq üçün ya nədənsə heç bir yerdə işləmədiyi halda körpəsinə dayəyə tapşır analar da çox təhlükəli, mənfi örnəklər sırasındadır. Bu cür analar unudurlar ki, öz övladlarına ilk gündən soyuqluq, həsrət, narahatlıq aşılayırlar. Çünki, əsl bəşəri hiss anadan övladına ana südü, həmçinin onun baxışları, nəvazişi, məhəbbətilə keçir.

Göründüyü kimi şəxsiyyətin formalaşması körpəlikdən başlayır. Gənc qızların şəxsiyyətinin formalaşmasının əsasını düzgün qoyulmadıqda həmin gənclərdə bir çox qüsurlar əmələ gəlir. Bəs, görəsən artıq şəxsiyyət hesab edilən fərd az zaman ərzində tamamilə dəyişə bilərmi? Yaxud artıq şəxsiyyət kimi qiymətləndirilən gənc az zaman ərzində tamamilə dəyişib yeni tərzdə, yeni əqidəyə, dünyagörünüşünə malik tərzdə dəyişə bilərmi? Onun əqidəsi, dünyagörüşü, mühitinə olan münasibətləri və bu möhkəmlənmiş münasibətlərin xarakter, davranış təzləri tanınmayacaq dərəcədə dəyişə bilərmi? Bununla bağlı Azərbaycan psixoloqu C.A.Təhmasib qeyd edir: “1960-cı illərdə apardığımız bəzi tədqiqatlara və həyatı müşahidələrə əsasən deyə bilərik ki, tamamilə dəyişə bilər. Bu baxımdan iki həyatı fakta müraciət etmək istərdim:

1) 1920–30-cu illər Azərbaycan mühiti

Azərbaycan qadınlarının əksəriyyəti əsrlər boyu mövcud olmuş qanunlara, adət-ənənələrə itaət ediblər (narazı olsalar da).

Azərbaycanın ictimai mühitində əmələ gəlmiş köklü dəyişiklik, yaranmış yeni şərait qadınların mövcud olmuş qanunlara, adət-ənənələrə olan az-çox narazılıqlarını bir qədər reallaşdırdı. Eyni zamanda yeni sosial mühitin qadınlara verdiyi sosial imtiyazlar onlarda yeni mühitə, yeni imkanlara inam yaratdı və savadsızlığı ləğv etmək üçün təşkil edilmiş kurslara qəribə bir axın başladı. Bu sosial ziddiyyətlərlə zəngin olan yeni mühitdə qadınların köhnə adət-ənənələrə nifrəti ilə yeni imtiyazlara yaranan müsbət ümid dolu münasibətləri arasında gərgin mübarizəyə səbəb oldu. Yeniliklə köhnəlik arasında başlanmış bu mübarizə qadınların özlərinə münasibətlərinin dəyişməsinə zəmin yaratdı. Çox güman ki, bu dəyişiklik onun əldə edə biləcəyi yeni rolda əmələ gələcək imkanlarla şərtlənir. Beləliklə, gənc qadınların özünü dərk etməsinə, yeni imtiyazlar zəminində qiymətləndirməsində yeni bir mərhələ yarandı.

Son bir neçə il ərzində respublikamızda gənc qızların ilk baxışda

təccüb doğuran, müasir dövrün çalarlarına tamamilə zidd olan sosializasiyası ilə rastlaşırıq. Müasir dövrün (XXI əsrin) xarakter təzahürlərinə uyğun tərbiyə almış, gənclər tədbirlərinin fəal nümayəndəsi olmuş, Avropa geyim tərzinin əsas subyektiv kimi davranmış bəzi qızlar nəinki başlarını bağlayırlar, hətta çadraya keçiblər, qara çadra örtür, qara əlcək geyir, novruz bayramını “şeytan əməli” adlandıraraq xüsusi təbliğat aparırlar.” Bu fikirlərlə razılaşmamaq olmur.

Müasir dövrdə, Avropaya sürətlə inteqrasiya etdiyimiz bir zamanda qızların sosial fəallığı özünü qabarıq şəkildə göstərir və qızlarımızın sosial fəallığının genişləndiyi bir şəraitdə onun taleyi, xoşbəxtliyi, onun özündən, ağılından, dünyagörüşündən, davranışından çox asılıdır. Ona görə də onların həyatda sağlam, fəal mövqe tutması əsas şərtidir. Bunun üçün isə ailədə qızın şəxsiyyətinin formalaşması onun mənsub olduğu xalqın kimliyinə, adət-ənənələri ilə bağlı biliklərə söykənməli və ümumbəşəri dəyərlərə önəm verməlidir. Bununla bağlı Ə.Ə.Əlizada və A.N.Abbasov “Ailə” kitabında qeyd edirlər ki, valideyn öz qızını yaxşı tanımalı, onun daxili aləminə yaxından bələd olmalı,

tələbatlarına, maraq və meyllərinə, təbii imkan və qabiliyyətlərinə həssaslıqla yanaşmalı, yaş, fərdi və cinsi xüsusiyyətlərini düzgün qiymətləndirməlidir ki, bu gün yəni-dən tərbiyəyə ehtiyac qalmasın. Bunu həmçinin də şəxsiyyətin formalaşmasına aid etmək lazımdır. (2; səh.12)

Hər bir ailədə gənc qız şəxsiyyətinin, mənəviyyatının formalaşmasında gənc qızın tələbat-motivasiya sahəsinin, milli-mənlik şüurunun və s. formalaşmasına xüsusi diqqət yetirilməsi, düzgün münasibətin göstərilməsi ailə tərbiyəsinin əsas psixoloji mahiyyətini təşkil edir. Valideynlər gənc qızla elə münasibət qurmalıdır ki, o özünün müsbət və mənfi keyfiyyətlərini düzgün qiymətləndirməyi öyrənməli və vaxtında özünü tərbiyə ilə məşğul olmalıdır. Bunun üçün isə bir tərəfdən gənc qızın ictimai münasibətlər sistemində daha geniş cəlb etmək, ətrafdakı adamlarla onun ünsiyyətini dolğunlaşdırmaq, digər tərəfdən isə onun fəaliyyət sahəsini genişləndirmək lazımdır. Valideynlər hər zaman anlamalıdırlar ki, gözəl əxlaqa, mənəviyyata malik olan qız baş ucalığıdır, ailənin, nəslin, elin-obanın, xalqın fəxridir. Axı bu gün evdə tərbiyə edilən qız sabahın anası, həyat yoldaşı, ailə başçısıdır.

Sonda qeyd etmək lazımdır ki, ailə gənc qız şəxsiyyətinin, mənəviyyətinin təşəkkülündə ilk məktəb rolunu oynayır. Gənc qızlar öz valideynləri ilə ünsiyyət prosesində milli-mənəvi dəyərlərimizə söykənən tam bir əxlaqi sərvət və ideal-lar sistemini mənimsəyirlər. Müa-

sir dövrdə gənc qızların mənəvi inkişafını dövrün tələblərinə uyğun şəkildə istiqamətləndirmək üçün valideynlərin pədaqoji və psixoloji baxımdan savad və mədəniyyətinin zamanın tələblərinə uyğun şəkildə yüksəldilməsi xüsusi aktualıq kəsb edir.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov Ə.S. Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. Bakı, Poliqraf, 2003, 365 s.

2. Əlizadə Ə.Ə. Abbasov A.N. Ailə. Bakı: 1989, 312 s.

3. Qədirov Ə.Ə. Yaş psixologiyası. Bakı, Maarif, 2002, 396 s.

4. Təhmasib C.A. Şəxsiyyətin (yaxud uşağın) sosializasiyasına dair bəzi mülahizələr. //Psixologiya jurnalı. 2007, №3.

5. Кон И.С. Психология ранней юности. 1979, 226 с.

СОЦИАЛЬНО – ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ РОЛЬ СЕМЬИ В ФОРМИРОВАНИИ ЛИЧНОСТИ ЮНЫХ ДЕВУШЕК

В статье выносятся ясность к понятию социализации и определяются факторы, влияющие на социализацию личности. Автор одновременно вносит ясность в роль семьи в формировании личности юных девушек и сгруппировывает исследования, проведенные в этом направлении.

В конце статьи отмечается, чтобы повысить уровень духовного развития юных девушек отвечающим современным требованиям необходимо педагогическое и психологическое просвещение родителей.

**SOCIO-PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF THE ROLE
OF FAMILY IN THE FARMATION OF THE PERSONALITY
OF YOUNG GIRLS**

In the article the concept of socialization is found out and the factors, which influence on socialization of personality is determined. At the same time the author clearly stressed the role of family in the formation of the young girls' personality. We should also mention that researches on this field have been definitely grouped.

At the end it was marked that, it is necessary to develop parents' knowledge from the pedagogical and psychological viewpoint to improve the level of spiritual development of that young girls, that meet modern requirements.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ СУЩНОСТЬ КОНФЛИКТА

Абдуллаева Н.А.

Магистрант кафедры психологии АГПУ

Читая некоторую психологическую литературу можно сформировать мнение, что деловая межличностная коммуникация всегда протекает гладко и без каких-либо проблем. Однако далеко не всегда сразу же удается найти полное взаимопонимание с партнером, приходится отстаивать свою и выслушивать его точку зрения. Бывает, что «выяснение» отношений происходит довольно болезненно, по крайней мере для одной из сторон. Главное – не допустить перерастание нормального спора по деловым вопросам в межличностную конфронтацию.

Многие ли руководители задумывались, например, над тем, почему не все подчиненные позволяют себе спорить, отстаивать свою точку зрения? На словах почти все руководители высказывают желание, чтобы их подчиненные в процессе деловой межличностной коммуникации проявляли большую активность и инициативу в отстаивании своей точки зрения, но далеко не все действительно хотят этого. Можно

выделить некоторые причины, в следствие которых подчиненные крайне неохотно вступают в спор с руководителями:

Чувство собственной безопасности. Подчиненные «боятся за собственную шею». Они нередко, в ходе наблюдений за развитием событий, приходят к выводам, что люди, всегда соглашающиеся с начальством, как правило, быстрее продвигаются вверх по служебной лестнице, чем те, кто высказывает собственное, пусть даже очень умное и дельное мнение. Они также хорошо понимают, что их будущее в основном зависит от их непосредственного руководителя, и поэтому им нет смысла не согласиться с ним.

Статус различий. Различия в занимаемом руководителем и подчиненным положении часто препятствует установлению успешных деловых и межличностных отношений, особенно если такой руководитель постоянно подчеркивает свое «верхнее» положение и не допускает никакого межличностного сближения с подчиненным.

Прошлый опыт. Имея «богатый» прошлый опыт попыток ведения споров с руководителями, подчиненные начинают испытывать чувство бесполезности хоть какой-то борьбы за собственное мнение и уверенность в том, что любое несогласие с начальством может привести лишь к появлению антагонизма с его стороны и пустой трате времени со стороны подчиненного.

Манера руководителя принимать решения. Если среди подчиненных сформировалось мнение, что кто бы и что бы руководителю не говорил, он все равно останется при своем мнении, вряд ли кто-то рискнет спорить с таким руководителем.

Репутация руководителя. Редко, но все же бывает, когда руководитель имеет репутацию человека злопамятного, мстительного, человека, который никогда ничего не забывает и не прощает. В ситуации такого рода весьма сомнительно, чтобы кто-то из подчиненных рискнул поспорить с таким руководителем.

Поскольку искусство ведения спора приобретает для каждого из нас все более важное значение, то есть все основания для того, чтобы разобраться в его сущности, сравнить его с такими близкими

понятиями, как «диспут», «дискуссия» и «полемика».

Слово «диспут» происходит от латинского *disputo* – рассуждаю. В тех ситуациях, когда речь идет о диспуте, имеется в виду коллективное обсуждение нравственных, политических, литературных, научных, профессиональных и др. проблем, на решение которых нет однозначного, общепринятого ответа. В процессе диспута его участники высказывают различные суждения, точки зрения и оценки тех или иных событий или проблем.

Слово «дискуссия» происходит от латинского *discussio* – рассмотрение, исследование. Под дискуссией обычно имеется в виду публичное обсуждение каких-либо проблем, спорных вопросов. Дискуссия часто рассматривается как метод, активизирующий процесс обучения, изучения сложной темы, проблемы, который вклинивается в контекст, например, семинарского занятия.

Слово «полемика» происходит от греческого *polemikos*, что означает «враждебный», «воинствующий». Нетрудно понять, что для полемики также характерна процедура спора, но спора, приводящего к конфронтации и борьбе принципиально противополож-

ных мнений и подходов в решении определенных проблем.

Известно, что дискуссии и дискуты чаще всего ведут к мирному исходу событий, к коллективному поиску истины. Цель же полемического спора – одержать победу над противником во что бы то ни стало. Заметим также, что слова «спор» и «дискуссия» часто используются, как слова-синонимы (как, например, в словаре Ожегова). Если говорить о споре, то он может быть определен как обсуждение в форме исследования проблемы с целью установления истины. В.И.Андреев предлагает в качестве рабочего определения понятия «спор» следующее: СПОР – это характеристика процесса обсуждения проблемы, способ ее коллективного исследования, при котором каждая из сторон, аргументируя (отстаивая) и опровергая (оппонируя) мнение собеседника (противника), претендует на монопольное установление истины.

В процессе ведения спора в явном или скрытом виде проявляется некоторое противоречие, которое позволяет сформулировать проблему. В ходе коллективного осуждения либо происходит разрешение проблемы, либо каждая из противоборствующих сторон остается при своем мнении.

Андреев выделяет семь вариантов протекания дискуссии-спора:

Эвристический подход к ведению спора, когда одна из сторон, не настаивая на своем подходе к решению проблемы, используя методы убеждения, интуицию и здравый смысл, постепенно склоняет к своей точке зрения другого или других собеседников, участников спора.

Логический подход к ведению спора, для которого характерны жесткий логический анализ и аргументация, благодаря чему, следуя приемам и правилам формальной логики, участники дискуссии приходят к некоторому окончательному выводу.

Софический подход к ведению спора, при котором одна из сторон стремится победить своего оппонента любым, даже логически неправильным путем, используя так называемые софизмы.

Авторитарный подход к ведению спора, когда одна из сторон, опираясь на авторитеты либо используя свой авторитет, а нередко и власть, навязывает свою точку зрения другим.

Критикующий подход к ведению спора, когда одна из сторон всецело акцентирует внимание лишь на недостатках, слабых местах и позициях своих оппонентов,

не хочет и не стремится увидеть позитивные элементы в противоположной точке зрения и не может предложить свое решение.

Демагогический подход к ведению спора, который заключается в том, что одна из сторон ведет спор не ради истины, а скорее всего для того, чтобы увести дискуссию в сторону от истины, преследуя при этом свои личные, часто неизвестные участникам спора цели.

Прагматический подход к ведению спора, который заключается в том, что одна или каждая из сторон ведет спор не только ради истины, но ради своих практических, иногда меркантильных целей, которые скрыты и не известны собеседникам.

Цели ведения спора, в зависимости от того, направлены они на решение обсуждаемой проблемы или, наоборот, на то, чтобы создать дополнительные проблемы и барьеры, могут быть разделены на две группы: конструктивные и деструктивные.

Перечислим наиболее характерные конструктивные цели ведения дискуссии, спора:

- *обсудить все возможные варианты решения проблемы;
- *выработать коллективное мнение, коллективную позицию по какому-либо вопросу;

*привлечь внимание к проблеме как можно больше заинтересованных и компетентных лиц;

*опровергнуть ненаучный, некомпетентный подход к решению проблемы, разоблачить ложные слухи;

*привлечь на свою сторону как можно больше лиц, готовых к сотрудничеству;

*оценить возможных единомышленников и противников.

Деструктивные цели, которые могут быть целями отдельных групп и участников спора:

* расколоть участников спора на две непримиримые группы;

* завести решение проблемы в тупик;

* опорочить идею и ее авторов;

* превратить дискуссию в схоластический спор;

* используя заведомо ложную информацию, повести спор по ложному пути;

* разгромить инакомыслящих, дискредитировать оппозицию.

Вероятно, этих целей, как конструктивных, так и деструктивных, значительно больше. Кроме того, в чистом виде они, как правило, не проявляются в рамках одного спора, а могут реализоваться в самых разных сочетаниях.

Довольно часто споры сопровождаются всевозможными вида-

ми критики. Попробуем разобраться, что же это такое и как себя вести критикующему и критикуемому на основе работы Е.С.Жарикова и Е.Л.Крушельницкого.

Словарь определяет критику как «обсуждение, разбор чего-либо с целью оценить достоинства, обнаружить и исправить недостатки». Но не всегда дело доходит до обсуждения. Критикой можно назвать и «отрицательное суждение о чем-либо». Наконец, к предмету разговора имеют некоторое отношение и критическая реплика, и аргумент в споре. От того, насколько это все удастся, и складывается репутация: человека, умеющего постоять за свои принципы, доказать правоту, – или несерьезного крикуна. Точные, убедительные аргументы способны решить исход дела. И наоборот: немало прекрасных идей было загублено энтузиастами, не сумевшими их отстоять.

Е.Жариков и Е.Крушельницкий первым делом советуют расстаться с некоторыми привычными заблуждениями. Если высказано две противоположные точки зрения, то не следует тут же спешить с выводом, будто «истина посередине». На самом деле, как заметил еще Гете, посередине проблема. Истина же может быть

где угодно, что, собственно, и делает ее поиск среднеарифметическим методом бесполезным. Не всегда ее можно найти в споре, вопреки известному утверждению. В споре зачастую рождается не истина, а победа. Обиженный же неудачник остается при своем мнении и ждет реванша, окончательно теряя способность воспринимать чужие доводы.

Критика – не самоцель. Поэтому, прежде чем критиковать, стоит подумать: а нельзя ли исправить положение, так сказать, в рабочем порядке? Не исключено, что для этого вполне достаточно выяснить позицию тех, против кого мы собрались направить критические стрелы.

Критика должна быть уместна. Резкое выступление по поводу неудач новичка скорее принесет больше вреда, чем пользы. И вообще – форма критики должна соответствовать задаче. Если человек старался, но ему не хватило опыта, то разнос тут не поможет. А если неудачник и сам сознает свое неумение, то у него опустятся руки и работать лучше он не будет. Иными словами, тут прежде всего нужна доброжелательность.

Прежде чем критиковать позаботьтесь о том, чтобы из Ваших слов было ясно:

- * в чем суть дела;
- * кто виноват в случившемся;
- * что нужно сделать, чтобы исправить положение;
- * как предотвратить подобное в будущем.

Чтобы Ваши замечания не отменили, что называется, с порога как несерьезные, сначала обязательно выслушайте самого критикуемого и изложите свое понимание ситуации.

Критикуя, полезно упомянуть о неплохих способностях и возмож-

ностях критикуемого. В таком случае шансы, что он воспримет Ваши слова по-деловому, возрастут.

Показывайте пример самокритичности. Это поможет оппоненту стать Вашим союзником. Постарайтесь, чтобы человек понял, что ему лично выгоднее следовать Вашим советам, чем пренебрегать ими. Помните слова Авраама Линкольна: «Если вы хотите привлечь кого-либо на свою сторону, прежде всего убедите его в том, что Вы его друг».

Литература:

1. Алякринский Б. С., «Общение и его проблемы», М.1982.
2. Андреев В. И., «Конфликтология (Искусство спора, ведения переговоров, разрешения конфликтов)», М. 1995.
3. Поварнин С. И., «Спор: о теории и практике спора», СПб, 1996
- 4.Филатова Е. С. Искусство понимать себя и окружающих. — СПб.: «Дельта», 1998.

KONFLİKTİN SOSIAL – PSİXOLOJİ MAHİYYƏTİ

Müəllif məqalədə konflikt anlayışının mahiyyətini açmaq üçün bu tərkibə daxil olan əsas postulatları analiz etmişdir. Sosial sferada konfliktlərin yaranmasını və həllini diskussiyaların inkişaf xətti üzrə paralel təhlil etmişdir.

THE SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL ESSENCE OF THE CONFLICT

Author analyzed basic postulates that include this composition to make clear the conception of the conflict. Author also analyzed the arising of the conflict at the social sphere and its solution through development of discussions.

MÜƏLLİM-ŞAĞIRD MÜNASİBƏTLƏRİNDƏ MÜSBƏT PSIXOLOJİ İQLİMİN YARADILMASI VƏ ONUN TƏNZİMİNDƏ PSIXOLOQUN ROLU

İsayeva A.M.

Təhsil Problemləri İnstitutunun psixologiya və yaş fiziologiya şöbəsinin dissertantı

Məktəb kollektivində müsbət psixoloji iqlimin yaradılmasına bir sıra mürəkkəb amillər sistemi təsir göstərir. Həmin amillər sistemi ayrı-ayrılıqda və müəyyən ardıcılıqla yox, kompleks halda, əks istiqamətdə, çox zaman da neqativ istiqamətdə təsir göstərir. Belə bir mürəkkəb psixoloji şəraitdə məktəbdə müəllim-şagird münasibətinin tənzimi və onun əlverişli psixoloji duruma yönəldilməsi problem olaraq qalır.

Əvvəla, əhatə dairəsinə, təsirliyyətinə, intensivliyinə görə müəllim-şagird münasibəti məktəbdəki bütün münasibətlər sistemi içərisində önəmli yer tutur.

Birincisi, məktəbdə təlim-tərbiyə işi mahiyyət etibarilə, ilk növbədə müəllim-şagird münasibətlərinin, yəni onlar arasındakı qarşılıqlı münasibətlərin təzahürüdür, onların birgə fəaliyyətinin təcəssümüdür.

İkincisi, təlim həm müəllimin, həm də şagirdin fəaliyyət nəticələrinin göstəricisidir. Belə ki, müəl-

limin təlim fəaliyyətinin səmərəliliyi və optimallığı həm şagirdlərin təlim fəaliyyətinin səmərəliliyinin, həm də onların psixi inkişafının, intellektual və mənəvi cəhətdən yetkinləşməsinin əsas göstəricisidir. Başqa sözlə, şagirdlərin təlim fəaliyyəti nəticələrinin yüksəkliyi və onların intellektual və əxlaqi cəhətdən təkmilləşməsi müəllimin təlim-tərbiyə fəaliyyətinin səmərəliliyinin göstəricisidir. Lakin bu məsələsənliqlə başa gəlmir. Burada müəllim-şagird münasibətlərinin xarakteri, onların bir-birinə münasibəti, aralarındakı qarşılıqlı etimad və inamın xarakterindən çox asılıdır. Həmin qarşılıqlı münasibət sistemində aparıcı yeri müəllim tutur. Yəni müəllimin həm təlim fəaliyyəti, həm də şəxsiyyətinin istiqaməti, professionallığı, eləcə də əxlaqi keyfiyyəti, məsuliyyət hissi, ən başlıcası şagirdlərə münasibəti həlledici rol oynayır. L.N.Tolstoy bu cəhəti xüsusi olaraq qeyd edir. O göstərirdi ki, “əgər müəllim yalnız işinə məhəbbət bəsləyirsə, onda o yaxşı müəllim olacaq. əgər

müəllim yalnız öz şagirdlərinə məhəbbət bəsləyirsə və onları öz ataları, anaları kimi sevirsə, onda o, bütün kitabları oxumuş ancaq nə işinə, nə də şagirdlərə məhəbbəti olmayan, onalrı sevməyən müəllimdən yaxşı olacaq. Əgər müəllim həm öz işinə, həm də öz şagirdlərinə olan sevgisini, məhəbbətini birləşdirirsə, onda o, kamil (təkmil müəllim olacaq". Böyük sənətkarın bu hikmətli fikrində müəllim-şagird münasibətində müsbət psixoloji iqlimin yaradılmasının nəinki çox böyük əhəmiyyəti, həm də dərin psixoloji mexanizmi öz əksini tapmışdır. (3, s.66)

Məktəbdə müəllim-şagird münasibəti mürəkkəb struktura malikdir. Burada iki başlıca sahə: dərstdə müəllim-şagird münasibəti və dərstdən kənar vaxtlarda müəllim-şagird münasibəti ayırd edilir.

Dərstdə müəllim-şagird münasibəti daha mürəkkəb məzmunu malik olub sosial-psixoloji çalarları ilə seçilir. Psixoloqlar həmin məsələdə dərstdə şagirdin biliyinin qiymətləndirilməsini ön plana çəkirlər. Yəni şagirdə fətdi yanaşma, onun biliyini, şəxsi keyfiyyətlərini düzgün nəzərə alma və ədalətlə qiymətləndirmə müəllim-şagird münasibətlərinə çox ciddi təsir edir. Məhz müəllimin qiymətləndirmə fəaliyyəti dərstdə psixoloji iqlimin

məzmun və istiqamətini təyin edən mühüm amildir.

Dərstdə şagirdin biliyinin qiymətləndirilməsi məsələsi psixoloqları daima maraqlandırır, çünki həmin qiymətləndirmədə yol verilən nöqsanlar şagirdlərin yalnız emosional sferasına təsir etməklə qalmır, həm də onların intellektual-iradi inkişafına da neqativ istiqamətdə təsir göstərir. Elə ona görə də bəzi şagirdlər üçün dərstdə alınan qiymət emosional cəhətdən o dərəcədə böyük əhəmiyyət kəsb edir ki, onlar "yalnız qiymət almaq xatirinə" oxuyurlar, nəticədə bəzən öyrəndiyi materialı bildiyi halda cavab verməkdən çəkinir. Qorxur ki, cavab yaxşı alınmaz, ona istədiyi qiyməti verməzlər. Buna görə də qiymətin gözlənilməsi bir sıra hallarda susmağın, cavab vermək istəməməyin əsas motivinə çevrilir.

Uşağın şəxsiyyətinə təsir edən, ona toxunan sual və ya müraciət düzgün cavab almaq üçün əlverişli olmayan emosional şərait yaradır. Məsələn, bir neçə hazırlıqlı şagirdə sualla müraciət edib, onlardan lazımı cavab almadıqdan sonra bəzən müəllim nümayişkarənə halda eyni sualla zəif şagirdə müraciət edir, bununla da sinfin münasibətini ironik olaraq müraciət etdiyi zəif şagirdə qarşı yönəlmiş olur.

Özlüyündə sualın özü deyil, sinfin münasibətinin həmin şagirdə dəyishilməsi, onun suala cavab verməsinə pis təsir edir və onu çıxılmaz vəziyyətə salır.

Məlum olduğu kimi, dərslin soruşulması, onun şərhindən ciddi surətdə fərqlənir. Çünki, dərslin izahı zamanı müəllim bütün şagirdlərə, yəni bütöv sinfə müraciət edir, sorğu situasiyasında isə ayrı-ayrı şagirdlərə müraciət edir. Bu halda həmin şagird bütün sinin diqqət mərkəzində olur. Bu isə nəinki şagirdin emosional aləminə təsir etməklə sinif kollektivində şəxsiyyətlərarası münasibətlərə, eləcə də müəllim-şagird münasibətinə də təsir edir və bəzən ciddi mənfi nəticələrə gətirib çıxara bilər.

Müasir şəraitdə isə respublikamızda ictimai-iqtisadi durumla, sosial-psixoloji vəziyyətlə əlaqədar olaraq həm müəllimlərin, həm də şagirdlərin emosional durumunda mənfi boyaların güclü olması müəllim-şagird qarşılıqlı münasibətinə çox ciddi təsir etməklə qalmır, həm müəllimlərin, həm də şagirdlərin öz fəaliyyətinə münasibətinə də ciddi təsir edir, bəzilərində fəaliyyətdən yadlaşma, fəaliyyət nəticələrinə laqeydlik özünü aydın surətdə büruzə verir. Nəticədə bir çox şagirdə dərslə verdiyi cavaba görə aldığı qiymətin kəmiyyət və keyfiyyətinə

bir laqeydlik yaranır, bu da onların emosional durumunda öz əksini tapır. Bu cəhət ayrı-ayrı müəllimlərin dərslə zamanı öz şagirdlərinə qeyri-obyektiv, yəni ya azaldılmış, ya da əsassız artırılmış qiymətlərin verilməsi də şərtlənir. (5, s.96)

Psixoloqlar haqlı olaraq göstərirler ki, mənfi qiymət o zaman müsbət mənə kəsb edir ki, o düzgün əsaslandırılmış, motivləşdirilmiş, həm də fərdi xarakter kəsb etmiş olsun və şagirdi inkişafa yönəltmiş olsun. Lakin mənfi qiymət şagirdin danlanması, onun üstünə qışqırmaq, ona pis münasibətlə müşayiət olunursa, onda şagirdə sadəcə əhval pozğunluğu yaratmır, bəziləri bunu çox kəskin daxili narazılıqla qarşılayır, hətta depressiv vəziyyətə düşür. Belə bir psixoloji halətdə müəllim-şagird münasibətinə çox ciddi xələl gəlir, bu münasibət dərinləşdikcə şagirdə yalnız bu və ya digər müəllimə qarşı mənfi emosiyalar yaranmır, ümumən təlim fəaliyyətinə, məktəbə qarşı münasibət dəyişilir, şagirdə təlim fəaliyyətindən, məktəbdən, dərslədən yadlaşma özünü aydın büruzə verir. Belə mənfi emosional münasibət şagirdin rəftar və davranışında da özünü büruzə verir, məktəbə getmək istəmir və ya çox çətinliklə gedir, orada özünü yad bir varlıq kimi hiss edir.

Belə bir psixoloji halət şagirdin öz sinif yoldaşları ilə münasibətinə də təsir edir, orada bir kənarlaşma, münasibətlərdə soyuqluq özünü büruzə verir.

Müəllim-şagird münasibətinə nəinki şagirdə verilən mənfi və ya aşağı qiymət, həm də lazım gəldikdə on aqiyət verməmək də pis təsir edir. Bu o zaman güclü olur ki, bir qisim şagirdlərə qiymət verilir, digər qisminə isə qiymət verilmir. Belə bir fakt şagird tərəfindən ayrışçılıq kimi, aşkar mənfi-münasibətin təzahürü kimi qavranılır. Belə bir münasibət şagirdə qüvvəsinə inamsızlıq yaradır, sanki o öz orietirini itirir psixoloji cəhətdən şagirdlərin fəaliyyətinin qiymətləndirilməməsi mənfi hal kimi təsbit olunur və onun müəllim-şagird münasibətinin mənfi istiqamətdə dəyişilməsinə ciddi təsir göstərməsi xüsusi olaraq qeyd olunur. Çünki şagird adı qaydada qiymətləndirilmədikdə müəllimin intonasiyası, hərəkətləri, üzünün ifadəsi onun üçün xüsusi mənə kəsb edir, orada özünə neqativ münasibətlərin müəyyən işarələri axtarılır, müəllimin laqeyd baxışı və ya şagirdə heç fikir verməməsi, yaxud şagirdə kəskin nəzərləri və s. müəllim-şagird münasibətindəki emosional cəhətlərin müxtəlif təzahürləri kimi qiymətləndirilir.

Şagirdə qiymət verilməsi çətin situasiyalarda daha vacibdir, çünki həmin qiymət yalnız fəaliyyət nəticəsinə münasibətə deyil, həm də o qiyməti necə əldə etməyə münasibətə görə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Didaktik cəhətdən şagirdlərin biliyinə düzgün qiymət verilməsi yalnız fərdi səciyyə daşıyır. Bütün sinif kollektivinin yüksək qiymət alması üçün onların qarşılıqlı köməyini təşkil etmək, bir-birinin müvəffəqiyyətinə şərik olmaq, onu öz müvəffəqiyyətinin ayrılmaz hissəsi kimi qiymətləndirmək şagird kollektivində müsbət psixoloji iqlim yaratmaqla yanaşı müəllim-şagird münasibətinə də ciddi müsbət təsir göstərir. Deməli, bu cəhət sinifdə sağlam mənəvi-psixoloji iqlimin yaradılması üçün çox əhəmiyyətlidir. Həm də bu, müəllimdən dərin psixoloji fəhm və həssaslıq tələb edir. Bəzi müəllimlərin cavab verən şagirdin öz sinif yoldaşları tərəfindən gülüş, rişxənd obyektinə çevrilməsinə imkan vermələri nəinki psixoloji, həm də etik cəhətdən çox ciddi nöqsandır. Çünki bu əslində ümumi sinfin münasibəti deyil, müəllimin həmin şagirdə münasibətinin təlqin yolu ilə təzahürüdür. Çünki şagirdlər cavab verən həmin şagirdə müəllimin münasibətini əvvəlcə yaxşı bilirlər, bəzi şagirdlər isə

“müəllimə xoş getsin” deyə o şagirdi gülüş hədəfinə çevirirlər. Cavab verən və gülüş hədəfinə çevrilən şagird də çox zaman əsil münasibətin haradan gəldiyini yaxşı fəhm edir ki, bu da müəllim-şagird münasibətlərindəki psixoloji iqlimə mənfi təsir edir, şagirdin əhval-ruhiyyəsi, psixoloji durumu, emosional haləti pozulur.

Deməli, məktəbdə müəllim-şagird münasibətlərində müsbət psixoloji iqlimin yaradılması üçün şagirdin biliyini qiymətləndirməsində müəllimin ədalətli və qayğıkeş olması, obyektivliyi mühüm şərtidir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, ayrı-ayrı biliyə olan maraqla qiymətə olan maraq bəzən üst-üstə düşmür. Belə ki, bəziləri yalnız qiymət almaq xatirinə oxuyur, digər qismi isə bilik qazanmaq, öyrənmək, təkmilləşmək xatirinə çalışır. Onları biliyə verilən qiymət ümumən maraqlandırsa da onu əsas məqsəd kimi qəbul etmirlər, onlar üçün başlıca məsələ keçilən dəsləri yaxşı mənimsəmək, verilmiş tapşırıqları vaxtında və səliqə ilə yerinə yetirmək əsas qayə olur. Əlbəttə, belə şagirdlərin də düzgün qiymətləndirilməsi müəllim-şagird münasibətlərinə təsirsiz qalmır, “yaxşı ilə” zəifə çalışanla çalışmayan fərq qoyulmaması hallarından yan keçə

bilmirlər, bunu özlərinə qarşı ədalətsizlik kimi qiymətləndirirlər və belə bir ədalətsizliyə yol verən müəllimlərə öz münasibətlərini dəyişə bilirlər. Həm də belə şagirdlərə yalnız müəllimə münasibət dəyişilmir. Ümumən yaxşı ilə pis arasında fərq görülməməsinə, xüsusən də yalnız qiymət xatirinə oxuyan, dərsi əzbərləyən, onun məzmun və mahiyyəti kifayət qədər aydın dərk etməyən şagirdlərə onlar arasındakı “köklü fərqi” görməməyi ümumi ədalətsizlik kimi qiymətləndirirlər.

Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, təlim prosesində müəllimin verdiyi qiymət həm də bir çox funksiyanı yerinə yetirir. Həmin funksiyalar içərisində qiymətin tənzimləyici funksiyası önəmli yer tutur. Burada yalnız müəllim-şagird qarşılıqlı münasibətinin təzahürü, əsas xüsusiyyətləri, müxtəlif çalarları öz əksini tapmaq, həm də şagird-şagird münasibətinə şagird sinif kollektivi münasibətinə, eləcə də hər bir şagirdin özünə münasibətinə də ciddi təsir göstərir, onu həm müsbət, həm də mənfi istiqamətə yönəldə bilər. Buna görə də istər psixoloji, istərsə də pedaqoji tədqiqatlarda təlim prosesində şagirdin qiymətləndirilməsi probleminə xüsusi diqqət yetirilir. Çünki burada yalnız müəllim-şagird

münasibəti, şagirdin öz təlim fəaliyyəti nəticələrinə münasibəti əks olunmur, burada şagirdin bir şəxsiyyət kimi həm intellektuallığı, həm də əxlaqi etik planda təşəkkülü də öz əksini tapır.

Müəllim gərək şagirdinə öz qüvvəsinə inamı itirməyə, “mən heç bir şeyə yaramıram” qənaətinə gəlməyə imkan verməsin. Buna isə şagirdə olan qayğıkeş münasibətlə, onun kiçik nailiyyətlərini belə görməklə, onu daha da ruhlandırmaqla nail olmaq mümkündür. Bu halda müəllimin şagird üçün ciddi arxa, mötəbər inam yeri, yəni şagird-müəllim münasibəti özünün ən əlverişli, ürəkəçən şagirdə müsbət emosiyalar bəxş edən mərhələsinə qədəm qoyur. Təcrübəli müəllimlər belə bir müsbət psixoloji iqlimi qoruyub saxlamağa, daha da möhkəmləndirməyə çalışırlar, bununla da öz şagirdlərinin qəlbinə yol tapmağa müvəffəq olurlar, onlar arasında müsbət psixoloji iqlim yaranır və möhkəmlənir. Belə bir əlverişli şəraitdə istər müəllimdə, istərsə də şagirddə müsbət sosial gözləmələr formalaşır. Çünki hər bir insan başqalarını

ondan nə gözlədiklərinə uyğun olaraq fəaliyyət göstərməyə, davranmağa can atır. Şagirdə daxili inam və sosial gözləmə yaransa, onun müəllimləri ondan çox şey gözləyirlər, onun qabiliyyət və istedadına xüsusi olaraq ümid bəsləyirlər. Onda şagird nəinki öz təlim fəaliyyətinin yüksək nəticələr verməsinə çalışacaq, həm də özünün istedad və qabiliyyətini daha yaxşı inkişaf etdirəcəkdir. Deməli, qiymətlə yanaşı, müəllimin hər bir şagirdə xeyirxah münasibəti onun intellektual inkişafını stimullaşdırılması, dərin pedaqoji məharəti ilə də çox məsul bir sosial funksiyasını yerinə yetirməyə məsuliyyətlə yanaşdığını aydın surətdə göstərir.

Müəllim-şagird münasibətlərindəki psixoloji iqlimə həm müəllimlərin, həm də şagirdlərin fərdi-psixoloji xüsusiyyətləri ciddi təsir edir. Buna görə də müəllim-şagird münasibətlərində psixoloji iqlim də hər bir məktəbdə, hər bir şagird kollektivində də fərqli xüsusiyyətlərə malik olur və bu şərtlər praktik psixoloqun fəaliyyətində də nəzərdən qaçırıla bilməz.

Ədəbiyyat:

1. Əliyev R.İ. Kiçik məktəblərdə özünüqiymətləndirmənin təşəkkülünün eksperimental tədqiqinin bəzi nəticələri haqqında. "Dil-ədəbiyyat" jurnalı, 1998, №3
2. Həmzəyev M.Ə. Pedaqoji psixologiya: pedaqoji institut tələbələri üçün dərs vəsaiti. Bakı, "Maarif" nəşri, 1991
3. Həmzəyev M.Ə. Yaş və pedaqoji psixologiyanın əsasları: ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, Adiloğlu, 2003
4. Həmzəyev M.Ə. Təlim-tərbiyə prosesində şagirdlərin öyrənilməsinə kompleks yanaşma haqqında. "Azərbaycan məktəbi", 1982, №2
5. Həmzəyev M.Ə. Müəllimin pedaqoji bacarıq, vərdiş və qabiliyyəti haqqında. "Azərbaycan məktəbi" jurnalı, 1977, №1
6. Həmzəyev M.Ə. Pedaqoji fəaliyyətin psixoloji xüsusiyyətləri. "Azərbaycan məktəbi", 1988, №10
7. Həmzəyev M.Ə. Mustafayev T. Məktəbli şəxsiyyətinin öyrənilməsi tərbiyə prosesinin idarə edilməsinin mühüm amili kimi. "Azərbaycan məktəbi", 1989, №3

РОЛЬ ПСИХОЛОГА В СОЗДАНИИ БЛАГОПРИЯТНОГО ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО КЛИМАТА ВО ВЗАИМООТНОШЕНИЯХ УЧИТЕЛЯ С УЧЕНИКОМ

Статья посвящена созданию благоприятного психологического климата в школьном коллективе. Уровень учебно-воспитательной работы зависит от хороших взаимоотношений между учителями и учениками.

CREATION OF A POSITIVE PSYCHOLOGICAL ATMOSPHERE ON RELATION BETWEEN TEACHER AND PUPIL AND THE ROLE OF PSYCHOLOGIST ON ITS REGULATION

This article has been dedicated to creation of positive psychological atmosphere among the collective of school. Efficient organization of the instructive and educational work at school depends on mutual relations between teacher and pupils. Teacher has leader position on that mutual relations system. I.e. the training activity of teacher and direction of personality development, professionalism also the moral quality, responsibility, and mainly, his/her relations regarding to pupils play essential role.

YENİYETMƏLƏRİN DİNİ İDENTİKLİYİNİN FORMALAŞMASINA TƏSİR GÖSTƏRƏN AMİLLƏR

Əkbəriyan Fəramərz

BDU-nin psixologiya kafedrasının aspirantı

Insanın ən güclü tələbatlarından biri də insan fitrətində kök atan “dinə bağlılıq” tələbatıdır. Demək olar ki, valideynlərin ən mühüm və ümdə vəzifələrindən biri də ondan ibarətdir ki, öz övladlarının dini hisslərini sağlam düşüncə əsasında formalaşdırsınlar. Bu mühüm vəzifə uşaqlıq vaxtından etibarən valideynlərin dini rəftar və davranışlarının müşahidəsi yolu ilə formalaşmağa başlayır. Başqa sözlə, övladın dini nümunəsi onun valideyn və himayəsində olduğu şəxsdir. Ancaq uşağın hər bir yaş dövründə onunla davranış qaydaları fərqlidir. Artıq uşaq böyüyüb boya-başa çatandan sonra yenidən ona iman və etiqad məsələlərini aşılamaq və onun ruhunu bu cür şeylərlə zənginləşdirmək mümkün olmur. Bunun üçün daxili istək olmalıdır ki, o hərəkətlər istənilən keyfiyyətdə yerinə yetirilsin. İnsan hər hansı bir şeyə adət və vərdiş etdikdən sonra onu yerinə yetirməkdən yorulmur. Ona görə də ata və analar zor tətbiq etmək əvəzinə çalışmalıdırlar ki, kiçik yaşlarından etibarən öz uşaqlarını dini əqidələr və

dini əsaslar ilə tanış etsinlər. Çünki mühit insana xüsusi təzyiqlər edib onu özünə bənzətməyə çalışır və öz inanclarını ona ötürür. Uşaqlıq yaşlarından etibarən bu cür inanclar insanda xarakterə çevrilir. İnsanların din və məzhəb seçməsində ictimai fikir və rəylər həlledici rola malik olur. Eyni zamanda onların münasib psixoloji şərait olmadan qəbulu mümkün olan şey deyil. İnsanlar əsasən insanın fitri ehtiyacları əsasında formalaşırlar, baxmayaraq ki, bəzən bunlar insanın fitrəti ilə tam vəhdət təşkil etmir.

Bu gün bir çox psixoloqlar ölkənin gələcəyi olan yeniyetmələrin psixoloji məsələlərini həll etmək üçün çox ciddi-cəhdlə çalışırlar. Çünki insan toplumlarında davranış pozuntuları ciddi şəkildə özünü büruzə verməkdə davam edir. (Cəhangərd, 1373- 1994, 4, s. 156).

Yeniyetməlik dövründə məzhəbi fikirlərin inkişafı öz yüksək həddinə çatır. İnsanlar bu yaşlarında dini fəzilətlərdən maksimum yararlanmaq istəyirlər. Çünki özünə əzab verib, mazaxistlik etməyi dini vaciblərin kamil icrası kimi

başla düşürlər. Nəticə etibarı ilə onun üstünlüklərindən faydalanmaq istəyirlər. Doğruluq, səmimiyyət, paklıq, ixtlas və s. yüksək keyfiyyətlər cavanlarda aşkar formada müşahidə edilir. Buna görə də bütün işlər haqqında nikbinliklə fikirləşirlər. Eyni zamanda bütün insanların da belə olmasını istəyirlər. Dünyanı sülh və səmimiyyət işərində fikirləşirlər. Əyriliklər və pisliklərə xüsusi emosionallıqla yanaşırlar. Bu yolda bəzən ifrat və təfritə varmaları da müşühidə olunur. Yeniyetməlik dövründə insanı özünə məşğul edən məsələlərdən biridə axirət mövzusu, ölümdən sonrakı həyat və onun necə olmasıdır. Çünki onlar çalışırlar ki, şəri meyarlar əsasında halal və haram məsələlərə daha çox diqqət ayırsınlar. Onlar bu yol ilə nisbi rahatlıq əldə etmək və mümkün qədər öz narahatlıqlarını azaltmaq istəyirlər. Bu dövrdə məzhəbi şəkk-şübhələr çoxalmağa başlayır. Keçmiş xəbər və rəvayətlərə şəkk edir və daima əqli və məntiqi sübutlar tapmaq axtarışında olurlar. Bütün hadisə və fenomenlər üçün elmi izah tələb edirlər. Digər tərəfdən isə öz şəkk-şübhələri haqqında başqaları ilə söhbətləşə bilmir. Çünki, onun proqnozuna görə daima düşünür ki, onu kafir hesab edə bilərlər. Bu yeniyetmənin dini

məsələlər haqqında tam anlayışı olmadığına görə özünü qane edə bilmir. Məhz buna görə də öz suallarına cavab tapmaq məqsədi ilə pis, batil əqidə sahibləri, məlumatı olmayan və yollarını azmış insanlara müraciət edirlər. Bu vaxt belə bir şəraitdə istənilən cavanın kafir olub batil yola yönəlməsi mümkündür. İnsan öz ruh və canını əxlaqi inhirafa düşər edib və hətta dini inhirafa da düşər ola bilər. (Xudayari Fərd 1998-5, s. 135).

Yeniyetmələri dinə yönəltmək üçün xüsusi fənlərə ehtiyacı olan məxsusi dil tələb edir. İslamın əziz peyğəmbəri olan Həzrəti Məhəmməd (s) buyurur. “Biz peyğəmbərlər insanların anlaya biləcəyi həddə onlar ilə söhbət edirik”. (Kənzul-əmal 29282, 242,10, s.6).

Məzhəb yol və yer getmək mənasını daşıyır. Terminologiyada insanın dininə deyirlər. Daha yığcam formada isə insanın həyatda qarşısına qoyduğu metod və proqrama deyilir ki, onunla keçmiş və gələcəyini izah edir. (Qaemi, 1993, 7, s.245)

Ailə başçılarının tərbiyə və din nümunəsi uşaq və yeniyetmələr üçün bir sıra problemlər yaranmasında çox böyük təsirə malikdir. Bu vaxtlarda qızların ailə nümunələri istiqamətinə meyil etməsi oğlanlarla müqayisədə daha çox

müşahidə edilir. Qızların ailə nümunəsini qəbul etməsi 23,72 %, oğlanların ailə nümunəsini qəbul etməsi isə 22, 25% təşkil edilirdi. İdeal qəbul etmək ictimai bir qrupda formalaşmış və ictimai davranışlarda model ünvanı ilə işlədilir. (Haşemiyan, Fər, 1999, 9, s.281).

Böyüklər kiçiklərin ideali hesab olunur. Böyüklər əksər vaxtlarda öz yeniyetməlik dövründə sahib olduqları davranış və rəftarları unudurlar. Belə unudulmuş səbəb olur ki, bu dövrdə olan problem və məsələlərdə unudulsun. Hətta o dərəcədə unudurlar ki, kiminlə qarşı-qarşıya durduqlarını və ya hansı hissləri keçirdiyini belə unudurlar. Öz yaşıdları kimi onlar ilə davranırlar. Bu zaman isə mümkündür ki, dostluq, səmimiyyət və mehribanlıq yerinə kobud rəftar edilir ki, bu da yeniyetməlik psixologiyasına yad bir şey hesab olunur. (Rəşid Pur, 1997, 6, s.139).

Müxalif mövqedə durmaq onların da müxalif mövqeyə çəkilmələrinə səbəb olur. Bu cür davranışlar və ölçülməmiş addımlar bir sıra problemlərin meydana gəlməsinə o cümlədən dini problemlərin meydana gəlməsinə səbəb olur ki, onların formalaşması və inkişafında bu da öz növbəsində təsirini göstərir.

Psixoloqlara görə yeniyetmə və həddi-buluğa daxil olma vaxtı məzhəbi emosiyaların, iman, əxlaq və etiqad meyillərinin meydana çıxdığı dövrüdür. Bu dövrdə yeniyetmələr fitri olaraq yaradılış aləmindən xəbərdar olur və yaradıcı Allaha tanımaq istəyir və ona pərəstiş edirlər. Bu zaman haqqı tapmaq axtarışında olurlar. Bu yolda çalışaraq bu vasitə ilə öz fitri meyillərini doyuzdururlar. Bu yeniyetmə fitri meyillər insanda o qədər güclüdür ki, bütün psixoloqlar qəbul edir ki, məzhəbi meyillər ilə həddi buluq arasında inkar edilməz əlaqə mövcuddur. Burada diqqət ediləsi məsələlərdən biri də yeniyetmələrin digər ehtiyaclarını tanımaq və onlar üçün münasib bir çıxış yolu göstərməkdir. Qeyd etdiyimiz ehtiyaclar aşağıdakılardan ibarətdir: (1, s.162).

1. Ona dəyər vermək və onu mühüm sanmaq ehtiyacı- yeniyetmə çalışır ki, yetkin insanların malik olduğu mövqeyi əldə etsin və uşaqlıq dövrünə aid olanları arxada qoysun. Onda belə bir psixologiya formalaşır ki, artıq uşaqlıq dövrünü geridə qoyub və böyük insanlar cərgəsinə daxil olmuşdur. Məsələn “siqaret çəkməyi” buna misal olaraq qeyd edə bilərik.

2. Müstəqil olma ehtiyacı. Bu dövrdə yeniyetmə arzulayır ki özünü valideynlərin nüfuzu altından

xilas edərək müstəqil formada hərəkət etsin. O istəyir ki, ayrı bir evdə müstəqil formada yaşasın. Burada ailə üzvlərinin müşahidəsindən uzaq bir yerdə özünə aid olan şəxsi məsələlər haqqında götür-qoy edə bilsin. Burada o istəyir ki, gələcək haqqında özünə planlar qursun. Habelə o istəyir ki, öz yaşayışını idarə etsin. Çünki yeniyetmə mənəvi və fikri cəhətindən müstəqillik əldə etmək istədiyi bir vaxtda eyni zamanda onun cismi də bir sıra dəyişikliklərə uğrayır. Buna görə də yeniyetmənin şəxsiyyəti və müstəillik əldə etmək istəyi doğru formada öz həllini tapmalıdır. Çünki doğru formada müstəqillik əldə etmək yeniyetmələrin fərdi məsuliyyətidir. Şəxsiyyətin kəsb edilməsi onların ictimai işlərdə iştirak etməsinin şərtidir.

3. Özünü üstün hesab etmək.

İnsanın digər tələb və ehtiyaclarından biri də üstünlük əldə etmək hissidir. Bu hissi yeniyetməlik dövrünün ən qiymətli sərmayələrindən hesab etmək olar. Hətta demək olar ki, yeniyetmənin güclü və üstün olma istəyi onun uşaq vaxtı göstərdiyi reaksiya və davranışlarından qaynaqlanır. Yeniyetmə güclü olmaq və bununla da uşaqlıq dövründə rastlaşdığı həqarətlərdən yaxa qurtardığı üçün xeyli ləzzət hiss edir.

Təqlid də insanın təbii meyillərindən biridir. Xüsusən də cavan nəsillərdə özünü güclü şəkildə büruzə edir. Çünki təqlid vasitəsi ilə digərlərin elmi və praktik təcrübələrindən istifadə etmək olar. Bu vasitə ilə inkişaf mərhələlərini çox qısa zaman kəsiyində sürətlə arxada qoymaq olar. Bu məqsəd ilə yeniyetmələr öz şəxsiyyətini isbat etmək üçün daha çox özünü göstərməyə can atırlar (3, s. 213).

4. Yaşayış fəlsəfəsinə sahib olmaq. İşarə edilməsi lazım olan ehtiyaclardan biri də bundan ibarətdir ki, yeniyetmə şəxs öz yaşayış fəlsəfəsini əldə etməlidir. Çünki yeniyetmə yaşayışın elə bir mərhələsindədir ki, artıq həyatın mənə və məfhumu haqqında öz baxışlarına sahib olmaq istəyir. Bu zaman yeniyetmə üçün ortaya çıxan sualların bir çoxu həqiqət və kamillik haqqında dövrən edir. O həyatında yaranmış boşluğu mərifət və kamal sahibi olmaqla doldurmaq istəyir. Onu qane edici fəlsəfə ona psixoloji cəhətdən təskinlik verir. Buna görə də əxlaq meyarları və bəyənən insan əxlaqi sifətləri ilə daim mübarizə halında olurlar. (Mahmudi 2000, 8, s.422).

Ailə və cəmiyyət yeniyetmələrin məzhəbi əqidələrinin isbat edilməsi və meydana gəlməsində çox böyük

mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məxsusəndə cavan və yeniyetmələr öz ailə, mühit, qrup və həmyaşıdlarının təsiri altına tez düşərək onlara oxşamaya başlayırlar. Bəyngədin 1995 ci ildə Kohlen və Arnoldun dilindən söylədiyi tədqiqatın nəticələri sübut edir ki, yeniyetmələr 12-15 yaşları arasında daha çox məzhəbi əqidələrə malik olurlar. 18 yaş həddinə çatdıqda isə bu inam və əqidə azalmağa doğru gedir. Bu tədqiqatın bənzərini İranın paytaxtı olan Tehran şəhərində 623 Tehranlı ailə arasında aparıldı. Əldə olunan nəticələr Kohlen və Arnoldun nəticələri ilə üst-üstə düşürdü. Bu tədqiqatın nəticələri aşağıdakı cədvəldə öz əksini tapmışdır.

	Yüksək təbəqə		Orta təbəqə		Aşağı təbəqə	
	Oğlan	Qız	Oğlan	Qız	Oğlan	Qız
Dini etiqadlar faizi						
Yeniyetmələr	54%	57%	61%	52%	69%	69%
Cavanlar	46%	47%	58%	63%	56%	58%

Yuxarıdakı cədvəldən müəyyən olunur ki, yeniyetmələr cavanlar ilə müqayisədə daha çox məzhəb və dinə bağlı olurlar. Fərdin ictimai mövqeyi yüksəldikcə onun əqidəsində süstlük müşahidə olunur. Bunun səbələrini isə valideynlərin onlara və ya onların etiqadlara qarşı olan diqqətsizlikdən doğur. (Kohan və Arnold) bildirirlər

ki, valideynlər icazə verməməlidir ki, yeniyetmələr əxlaqi pozğunluqlara aludə olsunlar. Çünki yeniyetmələr əxlaqi pozğunluqlara qurşandıqca daha çox əxlaqi məənəviyyət əldə etməkdən məhrum olurlar. Yeniyetmələrdə meydana gələn məzhəbi problemləri aşağıdakı amillərdə axtarmaq lazımdır:

1. Fərddə cismi və fiziki inkişaf nəticəsində formalaşan fikirlər. Artıq bu zaman o elə fikirləşir ki, nəhayət dərəcədə böyüdüyünə görə onunla böyüklər kimi rəftar etməyə borcludurlar.

2. Fərddə baş verən əqli və fikri inkişaf nəticəsində meydana gələn dəyişikliklər. Bu zaman o gələcək haqqında düşünür və bu barədə fikir yürütməyə çalışır

3. Cinsi meyllərin baş qaldırması nəticəsində yeni istəklər meydana çıxır.

4. Məzhəbi inkişaf və oyanış ki, bunun özü də adətən həddi-buluğ mərhələsinə qədəm qoymaqla baş verir.

5. Fərdin dünyada baş verən gündəlik problemlər ilə qarşılaşmaqda məğlubiyət və məhrumiyyəti

6. Qürur və özünübəyənəmni inkişaf etdirmək və bu abır-həya, izzət, çalışmaq və bu izzəti qorumaq istəyən halların müşahidəsi

7. Emosional itiqamətlərin inkişaf və tapılması məxsusən də özü-

nü emosianla kimi göstərmək qohumlar ilə əlaqə və onlar ilə emosional davranış

8. Gündəlik fikir və əqidələrin təzələnməsi insan fikri və ruhunda dəyişikliklərə səbəb olur.

9. Fərdin digərlərinin təsirinə düşməsi, məxsusən onlarki, narahatçılıqlar və xoş vaxtlarda onlar ilə birgə olmuş və onunla həmfikir olduğu müəyyən olmuşdur (Qaemi 1993, 7, s. 326).

Ailə başçılarının məzhəbi vəziyyəti uşaq və yeniyetmələrin problemlərinin meydana çıxmasında çox böyük təsirə malikdir. Çünki, kiçik uşaqlar böyüklərini özlərinə nümunə görürlər. Get-gedə bu uşaqlar valideynlərinə oxşamağa çalışırlar. Məzhəbə meyl etmək istiqamətində və eləcə də əxlaqi və dini əsaslara riayət etmək məsələsində də eyni vəziyyət ilə rastlaşırıq. Habelə uşaqlarla bu yaş ərəfəsində ölçülməmiş rəftar etmək bir çox problemlərin, o cümlədən, dini problemlərin meydana gəlməsində çox böyük təsirə malikdir. Bu cür problemlər onların məzhəbi davranışına təsirsiz ötürür və heyrət, qorxu, şək-k-şübhə narahatçılıq, nigarançılıq, behişt və cəhənnəm nigarançılığı, ibadət etməkdə zəiflik və səhlənkarlıq etmək, ölümdən sonrakı həyat haqqında nigarançılıq və günah

edərək Allah dərgahında cəzalanmaq qorxusu kimi bir sıra əlavə problemlərin meydana çıxmasına səbəb olur. Habelə bu məsələ ruhu, psixoloji baxımdan nigarançılıq və öz güc-qüvvəsini toplaya bilməməsinə səbəb olur.

Yeniyetməni özünə ən çox məşğul edən məsələ ölümdən sonrakı həyatdır. Çünki bu barədə özündən müxtəlif suallar soruşur. Şəri meyarlar əsasında halal və haram olma, dini göstərişləri yerinə yetirmə və hətta müstəhəbb şeylərə də əhəmiyyət verir. Bu dövrdə əgər fərd öz dini problemlərini yanlış adamlardan soruşarsa onlara da oxşayıb onların təsiri altına düşəcək. Çünki yeniyetmələrin dini göstəriş formaları böyüklərdən fərqlidir. İstər ifrata, istərsə də təfritə varan yeniyetmələrə təzyiq göstərməyə yol verilmir. Məzhəb yol və yer getmək mənasındadır. Terminologiyada isə iki sahədən təşkil tapan insanın dininə deyilir. Dünyagörüşü sahəsi və ya ideoloji sahəsi. Bunların hər ikisində mühit təlimləri və ictimai təsir altında formalaşaraq insanın ruhu sağlamlığına çox böyük təsiri vardır. Əldə edilən tədqiqatlara görə fərdlərin məzhəbi etiqadlarını iki dəstəyə bölmək olar.

Məzhəbə malik insanlar: Bunlar o şəxslərdir ki, məzhəbi seçirlər və öz yaşayış hədəflərini bilirlər.

Məzhəbə malik olmayan insanlar din və məzhəbi digər hədəf və məqsədlərə çatma vasitəsi bilirlər. Bu tədqiqatçılar öz nəticələrində bildirirlər ki, din və məzhəbə malik insanların sağlamlığında din əhəmiyyətli rol oynasa da məzhəbə malik olmayan insanlar arasında isə bu müşahidə olunmur.

Yeniyetmələrin pozulmasının qarşısını almaq üçün həm ailə həm də məktəb qarşılıqlı şəkildə əl-ələ verməlidirlər. Ona görə də bəzi məqamlara xüsusi diqqət ayırmaq lazımdır.

Valideynlərin rolu

Etibarlı bir söykənəcəyin olması

Məktəb tərbiyəçilərinin rolu

Dostların rolu

Ədəbiyyat:

1. Doktor Əbülqasim Əkbəri. Yeniyetmə və cavan problemləri, s.385.

2. Cəfər Əbülhüda. İran qəzeti, s.20.

3. İsmail Biyabangərd. Yeniyetmələrin psixoloji kitab, s. 453.

4. Yadullah Cahangərd. Valideynlərin övladlar ilə davranış forması, s. 352.

5. Məhəmməd Xudayari Fərd. Cavan və yeniyetmələrə aid məsələlər kitabı, s. 368.

Məzhəbi təlaşlarda ədalətin rolu və s. bir sıra məsələlərə diqqət etmək xüsusilə önəm və əhəmiyyət daşıyır.

Ailə başçıların məzhəbi durumu yeniyetmələr üçün bir sıra problemlərin meydana çıxmasına səbəb olur. Bir çox vaxtlarda bu məsələ ruhi, psixoloji və cavanların öz iradələrinə hakim olmaması, stress və nigarançılığa səbəb olur. Yeniyetmələrin pozulmasının qarşısını almaq üçün həm ailə həm də məktəb qarşılıqlı şəkildə əl-ələ verməlidirlər. Çünki tərbiyəçi psixoloqlar bu sahədə ailə, məktəb, dostlar, və s. amillərin həlledici təsirə malik olduqlarını vurğulayırlar.

6. Məcid Rəşid Pur. Ailə və övlad kitabı, s. 381.

7. Əli Qaimi. Hidayət və tərbiyə ilə tanışlıq kitabı, s. 455.

8. Rza Mahmudi. İman meylləri və yeniyetmə kitabı, s.518.

9. Cümşid Haşəmiyan Fər. Yeniyetmələrin ideal qəbul etmə kitabı, s. 325.

ФАКТОРЫ ВЛИЯЮЩИЕ НА ФОРМИРОВАНИЯ РЕЛИГИОЗНОЙ ИДЕНТИФИКАЦИИ У ПОДРОСТКОВ

Принадлежность к религиозному течению главы семьи является причиной возникновения ряда проблем для подростков. Во многих случаях этот вопрос является причиной душевных, психологических проблем и отсутствие контроля над своими желаниями, стресса и душевного беспокойства. Для предотвращения испорченности подростков, семья и школа должны взаимодействовать, потому что воспитатели-психологи подчеркивают решающую роль фактора семьи, школы, друзей и других в этой области.

FACTORS THAT INFLUENCE TO FORMING OF RELIGIOUS IDENTITY ON TEENAGERS

Religious conditions of head of family causes to appear of the some problems for teenagers. In some cases it causes to mental, psychological conditions and authority of the young to their volition, stress and anxiety either family or school has to be in mutual relations for preventing the non - perversity of the teenagers. Because teachers emphasize the conclusive effects of family, school and friends and other factors in this area.

ŞƏXSİYYƏTİN PSIXOLOJİ NƏZƏRİYYƏLƏRİNİN MÜALİCƏ İŞİNDƏ TƏTBİQİ PROBLEMI

Yusifova N. Y.,

*tibb e.n., Ə.Əliyev adına ADHTİ-nin
hematologiya kafedrasının dosenti*

Somatik təbabət praktikası psixologiya qarşısında bir çox məsələlərin, o cümlədən şəxsiyyət psixologiyasının araşdırılmasını ən ümdə vəzifələrdən biri edir. Xəstə insanın şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi xəstəliyin proqnozunun müəyyənləşdirilməsi, terapevtik və psixoterapevtik təsir və tədbirlərin düzgün seçilməsi üçün zəruridir.

Bu məsələlərin həlli ilk baxışdan sırf tibbi yanaşmanı tələb edir. Lakin, təcrübə göstərir ki, müalicə prosesi zamanı klinisist bir sıra ciddi problemlərlə rastlaşır. Məlum olur ki, xəstəlik nəticəsində xəstə artıq əvvəlki fəaliyyət növü ilə məşğul ola bilməz və bu səbəbdən də əvvəlki fəaliyyət əvəzinə ona yeni fəaliyyət növü ilə məşğul olmaq üçün həm də məsləhət verilməlidir. Başqa sözlə, belə hallarda klinikada yeni aparıcı, insanın həyatının mənasını təşkil edən, onun yenidən normal həyata, cəmiyyətə normal insan kimi qayıtmasına yönəlmiş motivlərin, məqsəd və dəyərlərin təşəkkülü, xəstənin öz vəziyyətini düzgün başa düşməsi,

özünə tənqidi münasibət, davranışına şüurlu nəzarət formalaşdırmaq ən ağırlı və mühüm prolemə çevrilir.

Məlumdur ki, hər bir ağır xəstəlik, o cümlədən hemofiliya insanın öz fəaliyyət motivlərinin həyata keçirməsinə ciddi əngəllər törədir. Eyni zamanda qeyd etməliyik ki, xəstəlik zamanı insan taleyi üçün hansı fəaliyyətin-aparıcı və ya yardımçı fəaliyyətin frustrasiya vəziyyəti yaratması az əhəmiyyət daşımır. Digər tərəfdən, xəstəliyin təsiri nəticəsində xəstələrin davranışında özünə məxsus psixoloji müdafiə mexanizmləri təzahür edir. Təcrübə göstərir ki, hətta hemofiliyalı xəstələr öz vəziyyətlərinin ağır olduğunu başa düşdükləri məqamlarda belə özlərinə və ətrafdakı adamlara sanki heç bir ciddi hadisə baş vermədiyini anlatmaq istəyirlər. Onlar özlərini gümrah aparır və tezliklə əvvəlki iş yerlərinə, məşğuliyyətlərinə qayıtmaq və bununla da sosial qrupdakı mövqe və statuslarını bərpa etməyə çalışırlar. Bu problemlər Qərb klinik psixologiyasında geniş

tədqiq edildiyi və artıq bir neçə nəzəriyyələrin mövcud olduğu halda, keçmiş Sovet ideologiyası bu məsələlərin obyektiv, elmi araşdırılmasına imkan verməmişdir. Ona görə də SSRİ-də, o cümlədən Azərbaycanda bu məsələlər ciddi nəzəri və praktiki problem olaraq qalmaqdadır.

Respublikanın bir çox tanınmış klinisistlərinin əsərlərində çox parlaq misallarla maraqlı psixoloji fenomenlər təsvir edilir. Məsələn, xəstələr vəziyyətlərinin ağır olmasına baxmayaraq, onlar hamıya, o cümlədən həkimlərə sübut etməyə çalışırlar ki, tam sağlamdırlar, özlərini gümrah hiss edirlər və xəstəxanada yatmağın əhəmiyyəti yoxdur. Bu fenomenlərin tədqiqi, onların mexanizminin öyrənilməsi şəxsiyyət psixologiyasının əsas vəzifələrindən biridir. V.V.Nikolayevanın əldə etdiyi nəticələrə görə, müdafiə və ya kompensator mexanizmləri ən azı iki qrup hadisələrlə sıx əlaqədardır: 1) öz xəstəliyini dərk etmə səviyyəsi və ona münasibət, 2) insanın fəaliyyətinin strukturu (xəstəliyə qədər onun motivlərinin ierarxiyası ilə, onların vasitəlilik dərəcəsi və s.).

Məlum olduğu kimi, hələ 1936-cı ildə həkim, psixoloq R.A.Luriya xəstələrin öz xəstəliklərini müxtəlif səviyyələrdə dərk etməsi faktını

müəyyən etmişdi. Bu məsələni sonrakı paragrafda daha geniş nəzərdən keçirəcəyik. Burada onu qeyd etməklə kifayətlənirik ki, xəstəliyin daxli mənzərəsinin ayırd edilən dörd səviyyəsinin hər birinin əhəmiyyəti həm eyni xəstəliyin müxtəlif mərhələlərində, həm də ayrı-ayrı xəstəliklər zamanı müxtəlifdir (38).

Görkəmli psixoloq və psixoterapevt Qordon Ollport yazır ki, Avstriyanın əyalət hospitallarından birində həkimlər xəstə kişiye onun xəstəliyinin nə olduğunu bilmədiklərini deyirlər. Həmçinin bildirirlər ki, əgər onun xəstəliyinin diaqnozunu bilsəydilər, onu hökmən sağaldardılar. Bununla yanaşı xəstəyə bildirilir ki, yaxın zamanlarda hospitala məşhur «diaqnostik» gələcək və əgər onun xəstəliyinin diaqnozu müəyyənləşərsə, o, sağalacaq. Bir müddət sonra diaqnostik hospitala gəlir və həmin xəstənin çarpayısına yaxınlaşaraq üzünə baxır və deyir: «moribundus» (latınca – «öləcək»). Bir neçə ildən sonra xəstə diaqnostikə zəng edib deyir ki, Sizə təşəkkür edirəm. Çünki mənə demişdilər ki, əgər Siz mənə diaqnoz qoysanız, onda sağlacam. Siz diaqnoz qoydunuz və mən sağaldım (3). Q.Ollportun fikrincə, bu hadisənin hikməti ondan ibarətdir

ki, insanın həyatı, onun sağlamlığı əksər hallarda «yönəliş» və «gözləmədən» asılı olur.

Bütün bunlar onu göstərir ki, xəstəliyin dərk edilməsi insanın xəstəliyə qədərki motivasiya sahəsi ilə sıxı əlaqədədir. A.N.Leontyev insanın motivasiya sahəsini «çoxzirvəli» və «təkHzirvəli» növlərə bölür. «TəkHzirvəli» motivasiya sahəsinə malik insanlar xəstəlikdən sonra aparıcı fəaliyyətlə əlaqədar olaraq öz həyatlarını yenidən qurmaqda çətinlik çəkirlər. Onları yaşamağa, fəallığa sövq edə biləcək ikinci bir əhəmiyyətli səbəbin-motivin yaranması xeyli çətinləşir. Çeviklik, tənqidilik və müstəqillik kimi keyfiyyətlər zəifləyir. Xüsusən də xəstəyə onun sağalmaz dərddə düşər olduğu bəlli olduqda. «Çoxzirvəli» motivasiya sahəsinə malik şəxslər isə daha çevik olurlar.

Ədəbiyyatın təhlili, empirik material və müşahidələr göstərir ki, hemofiliyalı xəstələrdə də motivasiya sahəsinin iki növünü ayırmaq olar. «Çoxzirvəli» motivasiya sahəsinə malik olan hemofiliyalı xəstələr yenidən öz həyatlarını qurmağı, onu mənalandırmağı, yeni münasibətlər sistemi ilə zənginləşdirməyi bacarırlar. Bununla əlaqədar klinikada ən çox rast gəlinən hadisə xəstəyə, o cümlədən

hemofiliyalı xəstələrə sağalmaz xəstəliyə düşər olduqları bəlli olan zaman bir şəxsiyyət kimi «sınmaları» ciddi problemlər yaradır. Başqa sözlə, xəstəliklə yanaşı xəstədə ciddi şəxsiyyət dəyişkənliyi də müşahidə edilməyə başlayır. Qəflətən yaranmış stres və ya frustrasiya halı onların iradi, intellektual və motivasiya sahələrinə dərinədən nüfuz edir və xəstələri müəyyən dəyişikliklərə məruz qoyur. İnsanın daxili aləmində nələr baş verir? Bu sualı araşdırmadan xəstəyə lazımi tibbi və psixoloji yardım göstərmək, arzu olunan nəticəni əldə etmək mümkün deyil.

Şəxsiyyət çox mürəkkəb bir fenomendir və ona yanaşmalar da müxtəlifdir. Mövcud ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, şəxsiyyətin yüz-lərlə tərfi var. Tanınmış bihevi-rist psixoloq Uotson (Watson, 1930) hesab edir ki, şəxsiyyət fəaliyyətlərin məcmusudur və onu müəyyən zaman kəsiyində real davranışı müşahidə etməklə aşkar etmək olar. Psixodinamik cərəyana mənsub psixoloq Prins isə, şəxsiyyətin psixodinamik tərifini belə verir: «Şəxsiyyət-anadangəlmə bioloji dispoziyaların, instinktlərin, cəhdlərin, qazanılmış meyillərin və fərdi əlamətlərin məcmusudur». Digər məşhur psixoloq Hans Ayzenk bu yanaşmaları təhlil

edərək, onların birtərəfli olduqlarını və şəxsiyyətin mahiyyətini açmağa imkan vermədiyini qeyd edir. H.Ayzenk bununla əlaqədar olaraq yazır: «Şəxsiyyət–insanın ətraf aləmə fərdi uyğunlaşmasını müəyyən edən intellektin, temperamentin, xarakterin və insanın konstitusiyasının az çox davamlı və möhkəm strukturudur» (2).

Tanınmış Azərbaycan psixoloqları Ə.S.Bayramov və Ə.Ə.Əlizadə yazırlar: « Şəxsiyyət dedikdə, hər şeydən əvvəl, fərdi bu və ya digər cəmiyyətin üzvü kimi xarakterizə edən sosial keyfiyyətlərin sistemi nəzərdə tutulur... Şəxsiyyət ancaq şüur və mənlilik şüurunun yaranması ilə birlikdə əmələ gəlir» (1).

Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, istənilən xəstəliyin müalicəsi şəxsiyyətin strukturunun bütün komponentləri (fiziki, sosial, mənəvi, ideal və s.) müalicə ilə əhatə edildikdə mümkündür. Bizim tibb fiziki bədənin bir hissəsində təzahür edən «nəticəni» müalicə edir. Lakin biz bilməliyik ki, bu insanın struktur təşkilinin yalnız bir hissəsidir. Şəxsiyyət fenomenini araşdırmadan, bu və ya digər xəstəliyin konkret daşıyıcısı olan şəxsiyyətin psixologiyasını öyrənmədən xəstəliyi müalicə etmək, insanlara tam yardım etmək, onları normal həyata qaytarmaq, həyatın mənasını

tapmaqda kömək etmək xeyli çətinidir. Ona görə də şəxsiyyət nəzəriyyələrini tədqiqatın məqsədi baxımından araşdırmaq şəxsiyyətin konkret struktur modelini yaratmağa və həmin modeli somatik xəstələrin, o cümlədən hemofiliyalı xəstələrin müalicəsində istifadə üçün zəruridir.

Psixologiyada və tibbdə ən geniş yayılmış şəxsiyyət nəzəriyyəsi «şəxsiyyətin psixodinamik nəzəriyyəsidir». Onun banisi avstriya alimi Ziqmund Freyd hesab edilir.

Z.Freydun fikrincə, (5) şəxsiyyətin inkişafının mənbəyini anadangəlmə bioloji amillər (instinktlər), daha dəqiqi, ümumi bioloji enerji - libido (libido – arzu, cəhd) təşkil edir. Bu enerji, birincisi, nəslin artırılmasına (seksual cəhdlər), ikincisi, dağıtmağa (aqressiv cəhdlər) yönəlmişdir. Şəxsiyyət uşaq anadan olandan sonrakı birinci altı ildə formalaşır. Şəxsiyyətin strukturunda şüursuzluq dominantlıq təşkil edir.

Freyd hesab edirdi ki, şəxsiyyət azad iradəyə malik deyil. İnsanın davranışı tamamilə seksual və aqressiv motivlərlə şərtlənmişdir. Bunu o, İd (təhtəlşüur) adlandırır. İnsanın daxili aləmi subyektivdir və onun davranışı tamamilə daxili aləmindən asılıdır. Lakin insanın həqiqi istəkləri onun dav-

ranışında bilavasitə, açıq şəkildə özünü biruzə vermir.

Z.Freyd şəxsiyyətin strukturunda üç əsas element ayırd edir:

1) id («Təhtəlşüür») – dərk edilməyən təhriklərin (seksual və aqressiv) məcmusundan ibarət şəxsiyyətin əsas strukturu;

2) eqo («Mən») – insanın ətraf aləm, özü haqqında bilik və istəklərinin məjmusudur. İnsan bu istəklərini həyata keçirmək istəyir, lakin cəmiyyətdə qəbul edilmiş normalar buna yol vermədikdə, sıxışdırılıb «id» sahəsinə ötürülür;

3) superego («Super mən») – insanın yaşadığı cəmiyyətdə qəbul edilmiş sosial normalar, yönəlişlər və əxlaq dəyərlərini cəmləşdirən struktur.

Şəxsiyyətin bu üç struktur komponenti daima bir-birilə psixi enerji üstündə mübarizədədir. Bu münaqişələrin gərginliyini aradan qaldırmaq üçün şəxsiyyət dərk edilməyən və davranışın həqiqi motivlərini gizli saxlayan xüsusi «müdafiə mexanizmləri» yaradır. Müdafiə mexanizmləri şəxsiyyətin keyfiyyətləri kimi çıxış edirlər. Şəxsiyyətin müdafiə mexanizmlərinə aşağıdakıları aid edirlər:

-sıxışdırma - əzab verən hiss və fikirlərin şüuraltına keçirilməsi;

-proyeksiya - insanın qəbul edə bilmədiyi hiss və fikirləri başqala-

rına aid etməklə həmin adamları öz səhvlərinin və çatışmazlıqlarının günahkarı hesab etmək;

- əvəzetmə - aqressivliyi ən təhlükəli obyektə az təhlükəli obyektə yönəltmə;

- reaktivlik - yolverilməz istəkləri boğaraq real davranışda onun əksini təzahür etdirmək;

- sublimasiya - yolverilməz seksual və ya aqressiv təhriklərin ətraf mühitə uyğunlaşmaq məqsədilə davranışın yol verilən sosial formaları ilə əvəz edilməsi.

Şəxsiyyətin özünü müdafiə mexanizmlərinin təbiətinin, psixoloji əsaslarının öyrənilməsi xəstə insanın müalicə, reabilitasiya və korreksiyasında fərdi-psixoloji xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla təbiiq edilməsi müalicə işini asanlaşdırır. Hemofiliyalı xəstələrin tibbi-psixoloji tərəfdən araşdıran tədqiqatçıların əsərlərinin təhlili, eləcə də klinikada topladığımız materialların öyrənilməsi belə bir qənaətə gəlməyə əsas verir ki, hemofiliyalı xəstələrdə digər somatik xəstələrdən fərqli olaraq özlərinə məxsus səciyyəvi şəxsiyyətin özünü müdafiə mexanizmləri təşəkkül tapır. Şübhəsiz ki, bu psixoloji müdafiə mexanizmlərinin xəstənin yaş xüsusiyyətlərindən, fərdi-psixoloji cəhətlərindən, eləcə də xəstəliyin ağırlıq dərəcəsindən asılı olaraq

təşəkkülünün dinamikasını və təzahür xüsusiyyətlərini araşdırmaq ən vacib məsələlərdən biridir. Çünki belə xəstələrdə şəxsiyyətin özünü müdafiə mexanizmləri sosial adaptasiya və dezadaptasiya prosesini şərtləndirən əsas amillərdən biri kimi çıxış edir. Ona görə də hemofilialı insanın şəxsiyyətinin psixologiyasının öyrənilməsi onun müalicə, psixokorreksiya və tibbi-sosial-psixoloji rehabilitasiyasının dəqiq və düzgün sxeminin, yol və vasitələrinin müəyyənləşdirilməsinə imkan verir.

Bu baxımdan klinik psixologiyada şəxsiyyət yanaşmalarının araşdırılması və hemofilialı xəstələrin şəxsiyyətinin psixoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinin nəzəri-metodoloji əsaslarının müəyyənləşdirilməsi mühüm nəzəri-praktiki əhəmiyyət kəsb edir.

Klinik psixologiyada geniş yayılmış şəxsiyyət konsepsiyalarından biri də N.Peseşkian tərəfindən irəli sürülən differensial – analitik konsepsiyadır. Bu konsepsiyaya görə insanın əsas psixoloji xüsusiyyətləri müxtəlif sərvət meyillərinin təsiri altında formalaşır (7).

N.Peseşkian yazır ki, hər bir insan münaqişələrin təhlilinin müəyyən vasitələrinə üstünlük verir və təhlilin formalarından hansısa hipertrofiyaya uğrayarsa,

onda qalanları arxa plana keçir. Hansı formaya üstünlük verilməsi isə əsasən tərbiyə prosesində, ilk növbədə isə, uşaqlıqda qazanılmış təcrübədən asılıdır.

Differensial analiz konsepsiyasına əsasən insanın və ya mədəniyyətin (etnosun) dəyərləri dörd sahədə cəmləşdirilə bilər: bədən (duyğular, fəaliyyət) iş, əlaqələr, fantaziyalar/ gələcək. Şerti olaraq bədən/duyğular adlandırılan dəyərlərə fiziki, psixi əhval-ruhiyyə, xarici gözəgəlimlik, seksuallıq, yuxu və qidanın kəmiyyət və keyfiyyəti ilə qane olmaq aid edilir. Tərbiyə prosesində bu dəyərlərin inkişafı seksuallıq, fiziki və psixi rahatlıq kimi xarakter əlamətlərinin təşəkkülünə səbəb olur. «Nailiyyət/iş» sisteminə əməyin dəyərliliyi, işə, onun hörmətli, avtoritetli olmasına münasibət, karyera dəyərləri və s. aiddir. Bu dəyərlər əsasında dəqiqlik, mütəşəkkillik, etibarlılıq, qənaətilik, üzüyolalıq və s. kimi keyfiyyətlər təşəkkül tapır. «Əlaqə» dəyərləri sistemi əsasında inam, dözümlülük, məhəbbət və s. xüsusiyyətlər, «fantaziya/gələcək» sferasına isə dini maraqlar, intuitiv qabiliyyətlər, yaradıcılıq xüsusiyyətləri aiddir.

N.Peseşkian yazır ki, mənim müşahidələrimə əsasən Avropa və Şimali Amerikada birinci yerdə

«bədən» və «fəaliyyət» sahəsinin dəyərləri, Şərqdə isə «kontakt» və «fantaziya» sahələri dominant rol oynayır. O, dəyərlərə münasibətin qərb və şərq modelinin izahını verməyə çalışmışdır (8).

Şəxsiyyət və onun xüsusiyyətlərini psixodinamik istiqamətdə şərh edən neofreydist nəzəriyyə də mövcuddur. Neofreydistlər freydzimdə olan biolojiləşdirmə meyillərini sosiallaşdırma ilə əvəz etməyə çalışmışdılar. Belə alimlərdən biri Alfred Adler olmuşdur. Adlerin «fərdi psixologiyasına» görə, şəxsiyyət üstünlüyə və kamilliyə can atmanın təsiri altında formalaşır. Xəstənin psixologiyasının, eləcə də onun şəxsiyyətinin xəstəlik dövründə inkişafının başa düşülməsində A.Adlerin fikri böyük əhəmiyyət kəsb edir. O, hesab edir ki, insan daxili üzvlərindən hər hansı biri zəif olduğu zaman onun üçün əlçatan bir fəaliyyət sahəsini inkişaf etdirərək çatışmazlığı kompensasiya etməyə çalışır. Adlerin fikrincə, bütün məşhur insanların tərcümeyi-halının təhlili əsasında demək olar ki, onların daxili orqanlarında bu və digər çatışmazlıq, ağır xəstəlik olmuşdur, xüsusilə də uşaqlıq illərində. Elə təsəvvür yaranır ki, onların hamısı həyatlarının əvvəlində ciddi maneələrlə rastlaşmış, lakin müba-

rizə apararaq çətinlikləri aradan qaldırmışlar. Yəni somatik sağlamlıqla bağlı insan müəyyən problemlərlə üzləşdikdə defektlərin hiperkompensasiyası baş verir.

Neofreydistlərdən biri də İsveçərə psixoloqu Karl Yunq olmuşdur. O, öz nəzəriyyəsini «analitik psixologiya» adlandırmışdır. K.Yunqa görə, insan psixikası özünə üç səviyyəni daxil edir: şüur, şəxsi şüursuzluq və kollektiv şüursuzluq. Onun fikrincə, şəxsiyyətin inkişafında əsas rolu insanların keçmişində qalmış kollektiv şüursuzluq oynayır. K.Yunqa görə, insan doğulanda həm bioloji xüsusiyyətlərə həm də psixoloji irs kimi kollektiv şüursuzluğa malik olur. Şəxsiyyət 4 sistemdə yaranır. «Mən», «maska», «kölgə», «ruh». Onun fikrincə «maska» şəxsiyyətin sosial qabığını təşkil edir. «Maska» «mən»in azad şəkildə təzahür və inkişafına mane ola bilər. «Kölgə» şəxsiyyətin ümumi istiqamətinə qarşı dayanan ibtidai, bəsit bioloji həzzlərin məcmusundan ibarətdir. «Ruh» isə ata və ya ananın şəxsi və kollektiv şüursuzluğunu özündə birləşdirən surətin daxilə köçürülmüş analoqudur.

K.Yunq ekstraversiya və intraversiya anlayışlarını şəxsiyyətin tipologiyası kimi psixologiyaya daxil etmişdir. Onun fikrincə,

ekstraversiya psixi fəaliyyətin xüsusi tənzimləyici mexanizmi kimi obyektiv, yəni kənarında mövcud olan predmet və hadisələrin insan üçün əhəmiyyətli dərəcəsini müəyyən edir. İntroversiya isə şəxsiyyətin daxili psixi proseslərini və eləcə də onun öz «mən»ini xüsusi diqqət obyektinə çevirir və şəxsiyyət öz daxili aləminə yönəlmiş olur. Yünqun tipləri anadangəlmədir və həyat şəraiti ilə müəyyən edilmir.

Neofreydistlərdən olan və Z.Freydin əleyhinə gedən alimlərdən biri də Karen Xorni olmuşdur. O, insanın mahiyyətinin əsasında anadangəlmə «narahatlıq hissini» olduğunu əsaslandırır. Belə ki, insan anadan olduğu andan narahatlıq hissi keçirməyə başlayır, bu hisslər onun sonrakı həyatına təsir edir, psixi fəaliyyətin daxili xüsusiyyəti kimi özünü göstərir. O, narahatlıq hissini insanın davranışının əsas motivasiyası hesab edir və onu «köklü həyacan» adlandırır.

Neofreydizmin başqa bir nümayəndəsi Sallivan, Xorninin istiqamətini qəbul etmişdir. Onun fikrincə, psixoloji tədqiqatların obyektini ayrı-ayrı subyektlər deyil, şəxsiyyət olmalıdır. Şəxsiyyətin inkişaf mexanizmini iki hissəyə ayırır: 1) incəliyə, əzizləməyə tələbat; 2) həyəjandan qaçmaq jəhdi.

Sallivenin fikrincə, insan doğulanda hər iki mexanizm mövcud olur. İnsan yaşadığı mühitdə onu təmin etməyən narahatçılıq doğuran xoşagəlməz hallarla rastlaşır. Məhz bu narahatlıqla mübarizədə o, şəxsiyyət kimi formalaşır. Salliven bunu «mən-sistem» adlandırır.

Yeni freydizm nümayəndələrindən biri də Erik Fromdur. O, şəxsiyyətin inkişafında cəmiyyətin rolunu qəbul edərək Z.Freydi yeniləşdirməyə çalışmışdır. Erik From humanist psixologiya mövqeyində dayanaraq «əldə etmək» və «varlıq» anlayışlarından istifadə edərək şəxsiyyətin bu və ya digər keyfiyyətlərinin təşəkkülünün əsasında dayanan parametrləri müəyyənləşdirməyə çalışmışdır. O, «əldə etmək» və «varlıq» anlayışlarından istifadə edərək göstərir ki, bunların əsasında şəxsiyyətdə bu və ya digər keyfiyyətlər formalaşır. E.From insanları şəxsiyyət kimi dörd tipə ayırır: mazoxist, sadist, konformist, tənha.

Mazoxist tipə aid adamlar cəmiyyətdə daima uğursuzluqlarla rastlaşırlar. Bu uğursuzluqlarda onlar ancaq özlərini günahkar sayırlar.

Sadist tip uğursuzluqlarının gühanını özündə deyil, başqa insanlarda, cəmiyyətdə görür. O, insan-

ları və dünyanı düşmən kimi qavrayır və onları məhv etmək istəyir.

Konformist tip isə başqalarından fərqlənmirlər. Düşdükləri şəraitə uyğunlaşırlar.

Tənha tip cəmiyyətdən, mübarizədən, konfliktlərdən uzaq olmağa çalışır.

Şəxsiyyəti psixodinamik istiqamətdə öyrənən alimlərdən biri də E.Erikson olmuşdur. Onun nəzəriyyəsi epigenetik nəzəriyyə adlanır. Eriksonun fikrincə, şəxsiyyətin inkişafı sosial aləmlə müəyyən edilir. O, şəxsiyyətin identikliyi anlayışını irəli sürür, həmin anlayış altında insanın əhatə olunduğu sosial aləmlə qırılmaz əlaqəsi bəzədə ona məlumat verən mərkəzi keyfiyyəti nəzərdə tutur. Həmin keyfiyyət aşağıdakı parametrlərlə ifadə olunur: insanın özünə doğru mərkəzləşməsi, sosial qrupla, onu əhatə edənlərlə eyniləşdirilmədə, insanın öz qiymətini, sosial rolunu müəyyənləşdirməsində.

Şəxsiyyət və onun inkişafı məsələləri ilə bağlı ikinci istiqamət yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi sosiodinamik istiqamətdir. Bu sahədə behaviorist nəzəriyyə diqqəti daha çox cəlb edir. Bu nəzəriyyəyə görə, şəxsiyyətin həyatı onu münasibətləri öyrənmənin, biliklərin mənimsənilməsinin nəticəsidir. İnsanın hər hansı bir davranışı qazanılmış

adətdir və refleks mexanizmi ilə formalaşır. Bu cərəyanın nümayəndələri E.Torndayk, D.Uotson, B.Skinner və başqaları olmuşlar.

İnteraksionis istiqamət rollar nəzəriyyəsi altında da məşhurdur. İnteraksionist nəzəriyyənin əsasını Amerika sosioloqu və psixoloqu C.Mid qoymuşdur. C.Mid və onun davamçısı olan M.Kun belə hesab edirdilər ki, şəxsiyyətin əsas mexanizminin strukturunu onun rol şəraiti təşkil edir. Rollar nəzəriyyəsinin nümayəndələri belə hesab edirlər ki, insan həyatda hər hansı bir «kim» və ya «oğul» kimi, «ata» kimi, daha doğrusu hər hansı bir mücərrəd şəxsiyyət kimi deyil, daima hər hansı bir hüquq və vəzifənin daşıyıcısı kimi çıxış edir.

Şəxsiyyət və onun inkişafı məsələləri üzrə diqqəti cəlb edən psixoloji istiqamətlərdən biri də şəxsiyyətin humanistik nəzəriyyəsidir. Həmin nəzəriyyənin tərəfdarları (Q.Ollport, K.Rocers, A.Maslou) belə bir fikir irəli sürürdülər ki, insanda əvvəlcədən humonoid, altruistik tələbatlar mövcuddur və məhz bu tələbatlar insan davranışının mənbəyini təşkil edir. Rocersə görə tələbat müsbət qiymətləndirildikdə, şəxsiyyətin inkişafı ilə yanaşı həmin tələbatlar daha əsaslı olmağa başlayır və son nəticədə

insan öz orqanizminin tələbatının öyrənilməsindən çox, başqa adamların onu bəyənəsinə və ona hörmət etməsinə ehtiyac duymağa başlayır. Q.Ollportun fikrincə, insan «açıq sistemdən» ibarətdir. Yəni şəxsiyyətin inkişafı digər insanlarla qarşılıqlı əlaqədə baş verir. İnsan təkcə onu əhatə edənlərə nə isə bəxş etmir, özü də ondan nə isə alır.

Humanist psixologiya istiqamətində A.Maslounun özünü aktuallaşdırmanın psixologiyası böyük əhəmiyyət kəsb edir. Onun fikrincə, şəxsiyyətin inkişafı özünüaktuallaşdırma ilə əlaqədardır. Yəni insan öz qabiliyyət, istedad və imkanlarından tam istifadə etməlidir. O, şəxsiyyətin tələbatlarının ierarxik quruluşunu verərək, dörd səviyyə ayırd etmişdir.

Birinci, aşağı səviyyədə o, fizioloji tələbatları götürür. Bura nəsil artırmaq tələbatını, qidaya olan tələbat və s. daxil edir.

İkinci səviyyədə təhlükəsizliyə olan tələbatı götürür. Burada bir növ nüfuzla bağlı tələbatlar özünü göstərir.

Üçüncü yaradıcılıq tələbatları səviyyəsi götürülür.

Dördüncü, özünüaktuallaşdırma tələbatı səviyyəsidir.

Klinik psixologiyada geniş yayılmış V.N.Myasişevin «şəxsiyyətin münasibət nəzəriyyəsi»,

A.N.Leontevin şəxsiyyətin «fəaliyyət nəzəriyyəsi», D.N.Uznadze-nin «yönəliş nəzəriyyəsi», K.K.Platonovun «şəxsiyyətin strukturu» nəzəriyyələridir (7).

V.N.Myasişevə görə, şəxsiyyətin əsas xüsusiyyəti sosializasiya prosesində yaranan şəxsiyyətlər-arası, şəxsiyyətdaxili münasibətlər sistemidir. Münasibətlər sistemi şəxsiyyətin onu əhatə edənlərlə şüurlu surətdə seçilmiş kontaktından yaranır, emosiya və istək hissələri şəxsiyyətin hərəkəti qüvvəsi rolunda çıxış edir.

V.Myasişevin şəxsiyyətin münasibət nəzəriyyəsini təhlil edərkən çox maraqlı və tədqiqatın məqsədi baxımından mühüm bir cəhət diqqəti cəlb edir. Onun fikrincə, şəxsiyyət sosial münasibətlərin daxilən şərtlənmiş məcmusudur. Sosial münasibətlər necə mənimsənilir, motivasiya sistemində hansı səviyyəni tutursa şəxsiyyətin siması da ondan asılı olur. Başqa sözlə, sosial münasibətlərin mənimsənilməsi fərdin bir şəxsiyyət kimi təşəkkülünü şərtləndirərək onun ətraf aləmə adaptasiyasının istiqamət və xarakterini müəyyənləşdirir. Münasibətlərin qeyri-adekvat mənimsənilməsi, və ya əsəbi-psixi gərginlik nəticəsində onların xarakterinin dəyişməsi şəxsiyyətin səciyyəvi özünümədafiə mexanizmlərinin

meydana çıxmasına səbəb olur. Bunun səbəbi isə sosial-psixoloji adaptasiyanın pozulmasıdır. Şəxsiyyətin psixoloji özünümüdəfiə mexanizmləri işə düşərək sosial adaptasiya prosesində kompensator rolunu oynayırlar. Bu nəzəriyyədə diqqəti çəkən məsələ də elə bununla bağlıdır. Çünki hemofiliyalı xəstələrdə ilk növbədə sosial-psixoloji dezadaptasiyanın əlamətləri təzahür edir ki, bu da şəxsiyyətin daxil olduğu münasibətlər sisteminin tədricən pozulmasına dəlalət edir. Nəticədə şəxsiyyətlər arası münaqişələr yaranır, onlar həll edilmədikdə daxilə keçir və şəxsiyyətdaxili münaqişə kimi nevrotik gərginliyin artmasına səbəb olur.

Qeyd etmək lazımdır ki, erkən yaşlarda aşkar edilən və bütün həyatı boyu hemofiliyalı insanı müşayət edən xəstəlik onun psixi həyatına, özünə və başqalarına, ətraf aləmə münasibətlər sistemini dəyişdirir. Belə xəstələrin şəxsiyyə-

tini başa düşmək, onlara fərdi yanaşmanın prinsiplərini müəyyənləşdirmək üçün şəxsiyyətin münasibətlər nəzəriyyəsi kontekstində onların psixi həyatının dinamikası da araşdırılmalıdır.

Şəxsiyyət nəzəriyyələrinin təhlilindən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, hormonik xarakter anlayışı dedikdə ilk növbədə hormonik şəxsiyyət başa düşülür. Hormonik şəxsiyyət – sosializasiya prosesində insan kimi formalaşan fərd, yaşadığı yerdən, zamandan, həyat şəraitindən, fəaliyyətindən asılı olaraq özünəməxsus müxtəlif fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərə, keyfiyyət və əlamətlərə, müəyyən həyat istiqamətinə və dünyagörüşünə malik insandır.

Fikrimizcə, hemofiliyalı xəstənin şəxsiyyətinə də bu baxımdan yanaşılaraq araşdırılmalıdır. Gələcək tədqiqatlarımızda bu yanaşmaya əsaslanaraq hemofiliyalı xəstələrin şəxsiyyətinin psixoloji xüsusiyyətlərini araşdırmağa cəhd etmişik.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya, Bakı, Maarif, 1989, 540 səh.

2. Айзенк Г. Структура личности. Санкт-Петербург, Ювента, 1999, 464 стр.

3. Гордон В. Олпорт Личность в психологии. Санкт-Петер-

бург, «ЮВЕНТА», 1998, 345 стр.

4. Зейгарник Б.В., Николаева В.В. Психологические проблемы в медицине. Вест. Моск. Ун-та. Сер. Психология, 1977, №3

5. Зигмунд Фрейд. Психология бессознательного. Москва, Просвещение, 1989, 448 с.

6. Махмудова А.Д. Медико-социальная реабилитация больных гемофилией в специализированной школе-интернате. Автореф. дис. к.мед.н., Москва, 1991, 23 стр.

7. Менделевич В.Д. Клиническая и медицинская психология. М., МЕД пресс, 1999, 592 стр.

8. Пезешкиан Н. Позитивная семейная психотерапия: семья как психотерапевт. М., Медицина, 1993, 183 стр.

О ПРИМЕНЕНИИ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ТЕОРИЙ ЛИЧНОСТИ В ЛЕЧЕБНОМ ДЕЛЕ

В статье анализируются различные психологические теории личности. Автор на основе анализа этих теорий рассматривает возможность их применения в лечении соматических больных. Отмечается, что долгое время при лечении больных они как бы обезличивались и психологические особенности личности больных оставались вне поля зрения.

PSYCHOLOGICAL THEORIES OF PERSONALITY IN THE MEDICAL CASE

The article analyzes the various psychological theories of personality. By analyzing these theories is considering the possibility of their use in the treatment of somatic patients. It is noted that for a long time in treating patients as if they re-identified and psychological characteristics of individual patients remained outside the field of view.

KÖMƏKSİZLİK VƏZİYYƏTİNİN PSIXOLOJİ MAHIYYƏTİ VƏ DİAQNOSTİKASI

Aslanova G.M.

BDU-nun Ümumi psixologiya kafedrasının magistrantı

Zərərçəkmişin vəziyyəti o zaman köməksiz hesab edilə bilər ki, o psixi və fiziki halına görə ona qarşı edilmiş hərəkətlərin xarakter və əhəmiyyətini anlamasın və ya müqəssirə qarşı müqavimət göstərə bilməsin. Köməksizlik vəziyyəti fiziki və psixi faktorların yaratdığı bir çox səbəblərlə şərtlənə bilər. Məhkəmə psixoloji ekspertizasının predmetinə fiziki köməksizlik (fiziki qüsur, hamiləlik və s.) aid deyil. Ekspert-psixoloqun səlahiyyət sferasını psixi köməksizliyin də bütün növləri əhatə etmir: köməksizlik vəziyyətinə psixi pozuntu (xroniki və müvəqqəti psixi pozuntu, kəməğillilik və ya psixikanın başqa müvəqqəti xəstə vəziyyəti) səbəb olduğu hallarda məhkəmə psixiatrik ekspertizası təyin olunur; bu ekspertiza zamanı ekspert sualları tibbi və hüquqi meyarları müəyyənləşdirərək cavablandırır; zərərçəkmişin köməksiz vəziyyəti psixi patologiyaya aid olmayan psixi faktorlarla şərtləndiyi hallarda məhkəmə psixoloji ekspertizası keçirilir. Məhkəmə-psixoloji ekspertizası zərərçəkmişin belə bir

vəziyyətdə olması ehtimalı yaranmışda və məhkəmə-psixiatrik ekspertizası tərəfindən onun psixi cəhətdən sağlam olması haqda rəy verildikdən sonra təyin edilir. Bu ekspertiza köməksizlik vəziyyətini hüquqi meyarlara əsasən müəyyənləşdirir.

Köməksizlik vəziyyətinin hüquqi müəyyənləşdirilməsi onun əsas meyarını əks etdirsə də onun psixoloji məzmununu açmır. Onun psixoloji mahiyyətini açmaq üçün ilk növbədə, göstərilən hüquqi meyarları nəzərdən keçirək. Zərərçəkmişin köməksizlik vəziyyətinin hüquqi meyarları digər ekspertiza növlərində olan hüquqi meyarlara bərabər olub iki psixoloji komponentin qarşılıqlı əlaqəsindən ibarətdir: onlardan biri “cinayətkarın hərəkətlərinin xarakter və əhəmiyyətini anlamaq qabiliyyəti” – hüquqi əhəmiyyətli hadisələrin dərk olunması proseslərinə aiddir, digəri “müqavimət göstərmək qabiliyyəti” - hüquqi əhəmiyyətli situasiyada öz davranışını tənzim etməyin psixoloji mexanizmlərinə aiddir. Burada müqəssirin hərəkətlərinin xarakter və əhəmiyyətini

anlamaq kateqoriyalarına fikir vermək lazımdır. Məhkəmə-psixoloji müayinəyə həsr olunmuş ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, tədqiqatçılar «xarakteri anlama» kateqoriyasını, «mənanı anlama» kateqoriyasından fərqləndirirlər.

Zərərçəkmişin müqəssir tərəfindən edilmiş hərəkətlərin xarakterini anlaması həmin hərəkətlərin məzmununun onun şüurunda düzgün əks etdirilməsini nəzərdə tutur. Bu işə xeyli dərəcə zərərçəkmişin kişi ilə qadın arasındakı seksual münasibətlər, intim həyata hansı yaş dövründən başlamasının cəmiyyətdə qəbul edilmiş normaları, cinsi əlaqənin nəticələri, uşaqların necə doğulması, hamiləlik və ondan qorunmanın yolları və s. haqqında məlumatın kəmiyyət və keyfiyyətindən asılıdır. Zərərçəkmişin müqəssirin hərəkətlərinin əhəmiyyətini anlaması cəmiyyətin motiv və məqsədlərinin, ona qarşı edilmiş hərəkətlərin nəticəsinin onun gələcəyinə olan təsiri baxımından onun şüurunda əksinin məna və qiymət tərəfini nəzərdə tutur. Qeyd etmək lazımdır ki, zərərçəkmişin cinsi münasibətlərin zahiri tərəfi haqda məlumatlılığı, müqəssirin hərəkətlərinin xarakterini anlaması bu hərəkətlərin əhəmiyyətinin düzgün dərk olunması demək deyil. Bəzən zər-

rərçəkən seksual, intim həyat haqqında geniş məlumatla malik olur. Bu, təbii ki, müqəssirin hərəkətlərinin seksual xarakter daşdığına duymağa, görməyə imkan verir. Lakin bəzən elə hallar olur ki, zərərçəkən ona qarşı edilmiş hərəkətlərin sosial nəticəsini qiymətləndirməkdə çətinlik çəkir. Gerçəkliyi tamlığı ilə anlamaq beynin mürəkkəb təhlil-tərkib fəaliyyəti nəticəsində, konkret situasiyada alınan informasiyanı mövcud bilik və təsəvvürlərlə əlaqələndirərək həyata keçirilir. Anlamanın keyfiyyət və dərinliyi insanın bilik ehtiyatı, hadisəni qavradığı andakı emosional vəziyyəti, idrak fəaliyyətini təşkil edən bütün proses və əməliyyatlar kompleksinin xüsusiyyətlərindən asılıdır. Başqa sözlə, zərərçəkənin seksual həyat haqqında geniş məlumatla malik olması heç də onun müqəssirin ona qarşı etmiş olduğu hərəkətlərinin hansı nəticəyə gətirib çıxaracağını dərk etdiyini göstərmir. Bunun üçün digər şəxsin motiv və məqsədləri, onun niyyətləri haqda nəticə çıxarmağa imkan verən həyat təcrübəsi və həm də situasiyanı tam olaraq dərk etmək üçün ayrı-ayrı faktları özlüyündə məntiqi olaraq əlaqələndirmək qabiliyyəti zəruridir. Zərərçəkmişin müqəssirin hərəkət-

lərinin əhəmiyyətini ola biləcək nəticə baxımından anlaması onun şəxsiyyətinin strukturunun kifayət qədər inkişafını tələb edir. Mənlik şüurunun kifayət qədər inkişaf etməməsi nəticəsində isə zərər çəkən özünə qarşı edilmiş hərəkətlərin şərəf və ləyaqətə olan ağır nəticəsini dərk etmir, bu da müqəssir tərəfindən edilmiş hərəkətlərin daxili məzmununun zərər çəkən tərəfindən düzgün əks etdirilməməsinin sübutudur. Əxlaqi şüurun kifayət qədər inkişaf etməməsi nəticəsində isə zərərçəkən özünə qarşı edilən hərəkətləri mövcud normalarla müqayisə edərək qiymətləndirməkdə çətinlik çəkir. Qiymətləndirmənin əxlaqi tərəfi şəxsiyyətin mənəvi şüurunun yaxşı inkişafını, öz davranış və fəaliyyətini tənzimləmək qabiliyyətini təşkil edir.

Beləliklə də zərərçəkənin ona qarşı edilmiş hərəkətlərin xarakter və mahiyyətini dərk etmək qabiliyyətini müəyyən edərkən şəxsiyyət, motivlərin ierarxiyası, mənlik şüurunun və əxlaqi şüurun inkişaf səviyyəsi əsas diaqnostik meyarlar kimi istifadə edilə bilər.

Zərər çəkənin məhkəmə-psixoloji ekspertizası zamanı, müqəssir tərəfindən ona qarşı edilən hərəkət və əməllərin xarakter və mənasını başa düşüb-düşməməsini müəyyən

etməklə yanaşı, həm də onun şüurlu halda müqavimət göstərmək qabiliyyəti tədqiq edilir. Zərərçəkmişin müqavimət göstərə bilmək qabiliyyəti situasiyanı dərk edərək, öz məqsəd və maraqlarını idarə edərək cinayətkarın məcburiyyətini effektiv olaraq rədd etməkdir. Zərərçəkmişin cinayətkar tərəfindən özünə qarşı edilmiş hərəkətlərin xarakter və əhəmiyyətini anlamaması haqda məhkəmə ekspertizasının rəyi zərərçəkmişin müqəssirə qarşı müqavimət göstərmək qabiliyyətinin olmaması nəticəsinə gətirir. Belə ki, insanın iradi və qeyri-iradi olaraq daxil olduğu situasiyanın daxili məzmununu anlamaması adekvat olaraq onun davranış imkanlarını məhdudlaşdırır. Yəni məhkəmə-istintaq orqanlarını maraqlandıran şəraitdə insanın özünü və onu əhatə edən predmet və hadisələri adekvat olaraq dərk etmək qabiliyyəti pozulmuşdursa, onda insanın öz əməl və hərəkətlərinin ixtiyari olaraq tənzim olunması da pozulur. Çünki praktik olaraq bütün ali psixi proseslər şüurun işinə öz təsirini göstərir. Şüur şəxsiyyətin öz davranışını fikrən qurmağına və onun nə ilə nəticələncəyini qabaqcadan görməyinə xidmət edir. İxtiyari psixi proses və hərəkətlər şüurun inkişaf səviyyəsindən asılıdır.

Bu proses və hərəkətlərin kifayət qədər inkişaf etməsi şəxsiyyətə imkan verir ki, o, ətraf aləmdə mövcud olan əlaqə və münasibətlərin məzmunu daha dolğun, daha dəqiq əks etdirsin və məqsədə nail olmağın düzgün yollarını seçsin. Bu isə insanın mənimsədiyi sosial təcrübədən çıxış edərək cəmiyyətdə qəbul edilmiş normaların tələblərinə uyğun olaraq hərəkət etməyi deməkdir. Eyni zamanda, zərərçəkənin müqavimət göstərmək qabiliyyəti onun müqəssirin davranışının, hərəkətlərinin əsil mahiyyətini hadisənin hansı mərhələsində duyulmasından, anlamasından asılıdır. Çünki bu, zərərçəkənin öz hərəkətlərini məqsədyönlü etməsinə və nəhayət, yaranmış vəziyyətdən ən optimal, düzgün çıxış yolunu tapmasına həlledici təsir göstərir. Anoloji olaraq düşünülə bilər ki, insan ona qarşı edilmiş hərəkətlərin xarakter və əhəmiyyətini anlayıbsa deməli şüurlu olaraq müqavimət göstərmək qabiliyyətinə malik olmuşdur. Lakin psixoloji ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, zərərçəkmişin ona qarşı edilmiş hərəkətlərin xarakter və əhəmiyyətini tamlığı ilə dərk etməsi belə onun tamamilən müqavimət göstərə bilmək qabiliyyətindən xəbər vermir. Bəzən zərərçəkmiş özünə qarşı edilmiş hərəkətlərin xarakter və

əhəmiyyətini anlasa belə öz fərdi-psixi xüsusiyyətləri hesabına müqəssirə qarşı müqavimət göstərə bilmir. Məhkəmə istintaq orqanları üçün zərərçəkmişin müqavimət göstərmək qabiliyyətinin olmaması haqda ekspert rəyi (baş verənləri anladıqda belə) onun vəziyyətini köməksiz hesab etmək üçün kifayətdir.

Zərərçəkmişin köməksiz halının psixoloji izahı mürəkkəb olub, mütəxəssislər tərəfindən müxtəlif səpkidə izah olunur. Hadisəni dərk etmək, onun sosial mənasını, şəraitini düzgün qiymətləndirmək və iradəsindən, psixi və fiziki halından asılı olaraq müqavimət göstərmək qabiliyyəti bütövlükdə köməksiz vəziyyəti təşkil edir. Köməksiz hal - ətrafda baş verən hadisələri düzgün dərk etmək və yaranmış şəraiti düzgün qiymətləndirmək, həmçinin öz iradəsini tam şəkildə ifadə etmək və müqavimət göstərmək qabiliyyətinə malik olmamasıdır (B.H.Əliyev;1996).

Beləliklə, məhkəmə istintaq orqanlarının kriminal situasiya zamanı zərərçəkmişin köməksiz vəziyyətdə ola bilməsi qənaətinə gəlməsi üçün aşağıdakı üç haldan birinin müəyyən edilməsi kifayətdir:

1) zərərçəkmiş müqəssirin hərəkətlərinin həm xarakterini, həm də əhəmiyyətini anlamır və adekvat müqavimət göstərə bilmir;

2) zərərçəkmiş müqəssirin hərəkətlərinin xarakterini anlayır, sosial nəticələrini görə bilmir və ona görə də hərəkətlərini idarə etmək qabiliyyətinə malik olmur;

3) zərərçəkmiş müqəssirin hərəkətlərinin həm xarakterini, həm də əhəmiyyətini anlayır, lakin hərəkətlərini idarə etmək qabiliyyətinə malik olmur;

Göstərilən qabiliyyətlər həm xarici, həm də daxili amillərlə şərtlənir. Xarici amillərə kriminal şəraitin xüsusiyyətləri, onun mürəkkəbliyi və dinamikası daxildir. Məsələn, qaranlıq, naməlum və tənha yerdə zərər çəkənə qarşı bir qrup şəxslər tərəfindən seksual qəsd etmə. Əksər hallarda, zorakının hərəkətləri ani olduğu üçün, zərər çəkən sadəcə olaraq həmin hərəkətləri qavramağa və qiymətləndirməyə macal tapmır. Daxili amillərə isə zərər çəkənin psixi inkişafının səviyyəsi, tədqiq edilən şəraitdə onun psixi-emosional vəziyyəti, şəxsiyyətinin xüsusiyyətləri, həyat təcrübəsinin spesifikasiyası və s. (yəni, cinsi əlaqələr barədə xəbərdar olma, həyatın bu sahəsinə marağın olması) daxildir. Bu halda məhkəmə psixoloji ekspertizasının obyektləri psixi proseslər (qavrayış, təfəkkür), sinir sisteminin tipoloji xüsusiyyətləri, xarakter aksentuasiyası və əxlaqi şüurun formalaşma səviyyəsidir.

Zərərçəkmişin ona qarşı edilmiş hərəkətlərin sosial əhəmiyyətini və seksual yönəlişliyini anlamaq qabiliyyəti kriminal situasiyanın xüsusiyyətləri ilə (mürəkkəbliyi, dinamikası, strukturu) qarşılıqlı əlaqədə olan bir çox psixoloji faktorlardan asılıdır.

1) Zərərçəkmişin psixi inkişaf səviyyəsi. Zərərçəkmişin şəxsi və intellektual inkişafındakı çatışmazlıqlar anlamamanın müxtəlif səviyyəli pozulmalarına gətirib çıxarır. Psixi inkişafın aşağı səviyyəsi təbii yaş q/yetkinliyi ilə şərtləndiyi hallarda (9-10 yaşa qədər olan azyaşlılar) yalnız hüquqi əhəmiyyətli hadisələrin xarici tərəfini anlamaq olar. Burada bioloji və sosial dərk ola bilməz. 10-11 yaşdan yuxarı azyaşlı və yeniyetmələrdə şəxsi yetkinliyin səviyyələrini və şüurlu fəaliyyətin fərdi strukturunu araşdırmaq zəruridir. Belə tədqiqatın əhəmiyyəti əqli geriliyin əlamətlərinin aşkarlanması məsələsinin çərçivəsindən çox kənara çıxır. Tədqiqolunanın seksual dərk və özünüdərkinin səviyyələri, cinsə aid suallar sahəsində biliklərin araşdırılması öyrənmənin əsas vacib obyektidir. Hətta intellekti yüksək olan zərərçəkmişlərdə belə psixoseksual inkişafın kifayət qədər formalaşmaması cinayətkarın hərəkətlərinin xarak-

ter və əhəmiyyətini dərk etməyə imkan vermir. Zərərçəkmiş nə qədər yaşlıdırsa onun köməksiz vəziyyətinin müəyyənləşdirilməsində fərdi-psixoloji xüsusiyyətləri və bunların konkret situasiyada onun davranışına təsirinin tədqiqi daha da böyük çəkiyə malikdir. Məhz bu təsəvvürlər məhkəmə psixoloji ekspertizasının praktik faydasından xəbər verir. Belə hallarda ekspert psixoloji tədqiqatı özlüyündə tədqiq edilənin psixi inkişaf dinamikasını (anamnestik məlumatların analizi əsasında), onun xarakter xüsusiyyətlərini, əqli inkişaf vəziyyətini, maraq dairəsini, davranışının sabit motivlərini öyrənməyi birləşdirməlidir. Zərərçəkmişin vəziyyətini düzgün anlamaqdan ötrü “zərərçəkmişin tək cəza yaşını deyil, tərbiyə olunduğu şəraiti, onun insanların cinsi münasibətləri və s. barədə məlumatlılıq dərəcəsini öyrənmək lazımdır” fikri ilə razıyıq. Kriminal situasiyanı düzgün və tam olaraq dərk etmək qabiliyyətinin olmamasının səbəbi sosial və pedoqoji nöqsanlarla şərtlənən psixi inkişafda geri qalma da ola bilər.

2) Kriminal situasiyada zərərçəkmişin emosional vəziyyəti. Zərərçəkmişin şərəf və ləyaqətinə olan qəsdin xüsusi psixotraumatik xarakteri onda müxtəlif affektiv

vəziyyətlər yarada bilər, xüsusilə - qorxu affektii. Affektiv vəziyyətlərin xarakterik xüsusiyyəti şüurun müvəqqəti olaraq spesifik daralması və davranışın tam iradi tənзимinin olmamasıdır. Fraqmentar qavrayışla müşayiət edilən zərərçəkmişin şüurunun müvəqqəti daralması baş vermiş hadisəni dərk etməyi, öz hərəkətlərinin mənasını və cinayətkarın davranışının mənasını başa düşmək bacarığını aşağı salır. Bu göstərilənlər zərərçəkmişin ona qarşı edilmiş hərəkətlərin xarakter və əhəmiyyətini anlamaq və müqəssirə qarşı müqavimət göstərmək qabiliyyətinin olmadığını şərtləndirir.

Məhkəmə-psixoloji ekspertizası zamanı yuxarıda göstərilən diaqnostik meyarlar baxımından zərərçəkənin şəxsiyyətini təhlil edərkən onun müqəssirin hərəkətlərinin xarakter və mahiyyətini dərk etmək və müqavimət göstərmək qabiliyyətini müəyyən etməyə imkan verən əlamətlər:

1. Kriminal situasiyada zərərçəkmişin passiv davranışı haqqında məlumatlar.

Bu çox vaxt məhkəmə və istintaq orqanlarının işçilərini düzgün fikirləşməkdən yayındırır və onları zərərçəkmişin cinsi əlaqəyə razı olması fikrinə gətirir (müqəssir onun könüllülüüyü haqqında inad

etdikdə). Zərərçəkmişlərin passiv davranışı olan 90% hadisələrdə onun cinayətkarın hərəkətlərinin xarakter və əhəmiyyətini anlamaq və müqəssirə qarşı müqavimət göstərmək qabiliyyəti tam və ya əhəmiyyətli dərəcədə zəif olur.

2. Zərərçəkmişin baş vermiş hadisəyə qarşı dərin emosional reaksiyalarının olmaması.

Bu bir tərəfdən onda mənlik şüurunun kifayət qədər inkişaf etmədiyini göstərə bilər (başqa sözlə, mövcud mənəvi-əxlaqi normalara münasibətin formalaşmaması, bu normaları qəbul etməyə münasibətin formalaşmaması). Yuxarıda göstərilədiyi kimi bu seksual hərəkətlərin xarakter və əhəmiyyətini anlamaq və müqavimət göstərə bilməyin psixoloji meyarı ola bilməz. Lakin bu hər şeydən əvvəl mənəvi şüurun koqnitiv tərkibinin formalaşmadığını göstərir. Belə halda zərərçəkmiş seksual münasibətlər və bu münasibətləri tənzim edən cəmiyyətdə qəbul edilmiş mənəvi normalar haqda kifayət qədər informasiyanın olmaması nəticəsində tam və ya müəyyən dərəcədə cinayətkarın hərəkətlərinin xarakter və əhəmiyyətini dərk etmək vəziyyətində olmur.

3. İstintaq gedişində zərərçəkmişin valideynləri, yaxınları, pedo-

qoqları ilə ünsiyyət prosesi zamanı onun psixi inkişafda geri qalması ilə (psixi xəstəliklə əlaqədar olmayan) bağlı güman yarana bilər.

Misal üçün, istintaq zərərçəkmişin psixi sağlamlığına aid tibbi sənəd olduğunu güman edir, əksinə qızın psixiatrik tibbi müəssisədə qeydiyyatda dayanmadığı haqda informasiya var. Onda təhsilinə və yaşına uyğun olmayan yüngül mühakimələr, baş vermiş hadisələrə qarşı qeyri-adekvat reaksiyalar müşahidə edilir.

4. Seksual zorakılıq zamanı zərərçəkmişlərdə somatik xəstəliklərin əlamətinin tapılması məlumdur.

Bu da onun situasiyanı qiymətləndirmək və aktiv müqavimət göstərmək qabiliyyətinə əsaslı təsir göstərə bilər. Bu pnevmaniya, orqanizmin sistemlərindən birinin kəskin prosesləri, xroniki xəstəliklər, anemiya və s. ola bilər.

5. Zərərçəkmişdə əsəbilik, əzginlik, özünəinamsızlıq, qapalıq, stressli situasiyalara qarşı aşağı sabitlik, və s. kimi xarakter xüsusiyyətlərinin olması haqda məlumat. Bu cür şəxsi xüsusiyyətlər ekstremal situasiyada frustrasiya (çıxılmazlıq) vəziyyətinin asanlıqla yaranmasını, həyəcan, özünü itirmək və passiv formalı reaksiya verməyi şərtləndirir.

6. Zərərçəkmişin tərbiyəsinin yaxşı olmayan cəhətləri haqda informasiya.

Məsələn, əgər ailədə valideynlərin uşağa qarşı olan münasibəti avtoritardırsa, sistematik olaraq uşağın müstəqilliyinə təzyiq edilsə yeni, adi olmayan situasiyada qərarlılığa, qərar qəbul etməyi bacarmamağa gətirib çıxarır.

Məhkəmə-psixoloji ekspertizasının növlərinin predmeti müəyyən hüquqi əhəmiyyətli şəraitlə sıx bağlıdır. Ekspertizanın hər bir növü üzrə tədqiqatın keçirilməsini məhz hüquqi əhəmiyyətə malik şərait zəruri edir. Psixoloji ekspertizanın konkret növünün predmeti hüquqi əhəmiyyət kəsb edən şəraitlə tutuşdurulmalıdır. Kömək-sizlik vəziyyətinin ekspertizası zamanı zərərçəkmişin bir-birini ardıcıl surətdə əvəz edən keçdiyi beş şəraitdən yalnız ikisi hüquqi əhəmiyyətə malikdir: cinayətin törədildiyi şərait və cinayətdən sonrakı şərait. Bu şəraitlərin hər birində şəxsin psixi fəaliyyətinin sübutları faktları (iş üçün əhəmiyyətli olan faktları) mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, cinayət əməli törədilən şəraitdə şəxsin psixi fəaliyyəti onun müqavimət göstərmək qabiliyyətinə təsir edə bilər. Və ya müqəssirin hərəkətləri nəticəsində cinayətdən sonrakı şəraitdə zərər-

çəkmişin köməksiz vəziyyətdə olması müəyyənləşdirilə bilər və qeyd etdiyimiz kimi bu hüquqi əhəmiyyətə malikdir.

Ekspert-psixoloq zərərçəkmişin psixi fəaliyyətinin xüsusiyyətlərini baş vermiş konkret hadisə ilə qarşılıqlı əlaqədə təhlil etməlidir. Məsələyə məhz bu baxımdan yanaşdıqda zərərçəkənin bu və ya digər şəxsi xüsusiyyətinin hadisə zamanı onun davranışına təsirinin xarakterini müəyyən etmək olar. Çünki insanın davranışını anlamaq və şərh etmək üçün törədilmiş əməlin, hərəkətin baş verdiyi şəraiti təhlil etmək zəruridir. Şəraitin insanın davranışına verdiyi tələblərə onun fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərinin hansı dərəcədə uyğun olduğunu müəyyən etmədən obyektiv nəticə çıxarmaq olmaz. Ekspert-psixoloq bu baxımdan zərərçəkmişin hüquqi əhəmiyyətli situasiyada köməksiz vəziyyətdə olduğunu müəyyənləşdirməkdən ötrü onun bu hadisəyə qədər olan və hadisədən sonrakı davranış tipini müəyyənləşdirməlidir. Cinayət işinin məzmununu təşkil edən situasiyada mərkəzi yeri zərərçəkmişin davranışının retrospektiv-psixoloji (hüquqi əhəmiyyətli situasiyaya qədər) təhlili tutur. Zərərçəkmişin baş vermiş hadisəyə emosional reaksiyalarının dərin-

liyi, hadisələrin postsituasion (hüquqi əhəmiyyətli situasiyadan sonra) dərki tədqiqat zamanı vacib tamamlayıcı məlumat rolunu oynaya bilər. Ekspert-psixoloji tədqiqatlar idrak fəaliyyətinin hüquqi əhəmiyyətli situasiyada təzahür edən və tədqiq edilənin davranışına təsir göstərə bilən fərdi xüsusiyyətlərini aşkarlamağa malikdir. İdrak fəaliyyətinə tam insan şəxsiyyəti fəaliyyətindən təcrid olunmuş çəkildə baxmaq olmaz. Buna görə də tədqiqat zamanı tədqiq edilənin davranışı, fikri məsələləri həll edərkən seçdiyi, istifadə etdiyi vasitə və üsullar, uğura və uğursuzluğa reaksiyası, bir çox başqa şeylər onun psixi xüsusiyyətləri haqda ümumi təsəvvürləri əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirir. Əldə edilmiş məlumatların birliyi ekspert qarşısında zərərçəkmişin şüurunda hadisənin necə əks olunması (məhz bu onun özünə qarşı edilmiş hərəkətlərin xarakter və əhəmiyyətini anlamaq və müqavimət göstərmək qabiliyyətinin olması sualını cavablandırır) haqda nəticə çıxarmaq imkanı yaradır.

Köməksizlik vəziyyətinin məhkəmə-psixoloji ekspertizasının keçirilməsində psixodiaqnostik tədqiqatın aparılması mühüm mərhələdir. Psixodiaqnostik tədqiqatın planlaşdırılması məhkəmə-istintaq

orqanlarının ekspert-psixoloq qarşısında qoyduğu sualların məzmunu ilə uzlaşmalıdır. Hər bir konkret psixoloji müayinə zamanı adekvat psixodiaqnostik metodlar seçilərək, zərər çəkmişin idrak prosesləri, onun emosional-iradi sferası və fərdi-psixi xüsusiyyətləri tədqiq edilir. Hər bir cinsi cinayət işi üzrə məhkəmə-psixoloji ekspertizası psixodiaqnostik tədqiqatın özünəməxsus, təkrar olunmaz bir formasıdır və ekspert tədqiqatı, fikrimizcə, əsasən aşağıdakı amillərdən asılıdır. Hər şeydən əvvəl, biz ekspert-psixoloqun peşakarlıq səviyyəsini, onun iş təcrübəsini, bilik, bacarıq və vərdişlərini qeyd etməliyik. Ekspert-psixoloq hər bir metodun və ya konkret metodiki üsulların öyrənilən psixoloji hadisənin məzmununa uyğunluğunu bilməli, konkret elmi xarakter daşmasına diqqət yetirməlidir. O, eyni zamanda psixodiaqnostik tədqiqatın səmərəli olmasını şərtləndirən metodun validliyini (əsaslı olması), mötəbərliyini, əldə olunan informasiyanın (məlumatın) dəqiqliyini nəzərə almalıdır.

Psixodiaqnostik müayinənin vəzifələri və mövzusunə uyğun olaraq seçilmiş metod nəzərdə tutulan əlamət, xüsusiyyət və hər hansı digər psixoloji faktı müəyyən etmək və ölçmək imkanı verməli-

dir. Ən mühüm şərtlərdən biri də ondan ibarətdir ki, seçilmiş və istifadə olunmuş psixodiagnostik metoddan (təkrar və ya kompleks ekspertizalar zamanı) eyni tipli ekspertizalar zamanı yenidən istifadə edildikdə, nəticələrdəki xəta fərqi adekvat olaraq az olsun.

ƏDƏBİYYAT:

1. Əliyev B.H. Cinayət və mülki prosesdə məhkəmə psixoloji ekspertizası problemləri. Bakı-1996
2. Şabanov S.F. Cinsi cinayətlərə dair işlər üzrə məhkəmə-psixoloji ekspertizasının təşkili və keçirilməsi (metodik vəsait). Bakı-2002

3. Коченов М.М. Введение в судебно-психологическую экспертизу М.1988

4. Нагайев В.В. Основы судебно-психологической экспертизы М.2000

**ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ СУЩНОСТЬ И ДИАГНОСТИКА
БЕСПОМОЩНОГО СОСТОЯНИЯ**

В статье было показано психологический сущность и диагностические критерии беспомощного состояния. Автор отметил, важным дополнением к криминологическому анализу беспомощного состояния является экспертное психологическое исследование, в ходе которого психолог изучает особенности формирования правосознания, жизненной ориентации, нравственно-нормативных установок и соотносит их с выделенными индивидуально-типологическими и характерологическими особенностями личности. Автор и рассматривал признаки, которые могут указывать на то, что потерпевшая не была способна понимать характер и значение совершающихся с нею действий и оказывать сопротивление, а потому являющиеся основанием для назначения СПЭ.

**PSYCHOLOGICAL ESSENCE AND THE DIAGNOSTIC
OF THE HELPLESSNESS CONDITION**

Psychological essence and diagnostic criteria of the \helplessness condition have been shown in the article. Author has informed that it is this addition to the crime analysis of the helplessness condition necessary addition: Law-court is investigated inclinations of legal consciousness, life, moral and ethic norms by the psychologist in the going-away of the psychological examination and it is/are connected with of the personality with private psychological and character features. The author considered signs which can specify that the victim was not capable to understand character and value of actions made with it and to show resistance, that is why being the basis for appointment LPE.